

VİLAYƏT QULİYEV

ATATÜRK VƏ ƏHMƏD AĞAOĞLU

TÜRK MİLLİ İDEALININ
ƏN ATƏŞİN TƏRƏFDARLARI

Vilayət Quliyev

**ATATÜRK VƏ
ƏHMƏD AĞAOĞLU**

Bakı – 2019

Redaktor və ön sözün müəllifi:
akademik Nizami Cəfərov

Korrektor: İ.Musalı

Vilayət Quliyev. ATATÜRK VƏ ƏHMƏD AĞAOĞLU

Bakı, QANUN nəşriyyatı, 2019, 192 səh.

Kitabda Yeni Türkiyənin qurucusu Mustafa Kamal Atatürklə türkçülük fikir axınının öncül nümayəndələrindən biri kimi tanınan böyük soydaşımız Əhməd Ağaoğlu arasındakı münasibətlər nəzərdən keçirilir. Kifayət qədər mürəkkəb xarakter daşıyan, bəzən gərgin mübahisə və fikir toqquşmalarına meydan açan bu münasibətlər Qurtuluş Savaşıның geniş vüsət aldığı 1921-ci ildən Atatürkün həyatının sonuna qədər davam etmişdir. Əhməd bəy Atatürkün simasında türk millətinin və dövlətinin xilaskarını, Atatürk isə onun şəxsinə Cümhuriyyətin, laik və demokratik düşüncənin, türk milli idealının ən atəşin tərəfdarlarından birini görmüşdü. Kitab tarixçilər, politoloqlar, türkoloqlar, ümumən geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-36-691-4

© QANUN nəşriyyatı, 2019

© Vilayət Quliyev, 2019

MÜNDƏRİCAT

Türk dünyasının iki böyük insanının dostluq hekayəsi (<i>ön söz</i>)	4
Addım-addım Atatürkə doğru	10
Ankaraya – çoxdan gözlənilən görüşə	22
Və “İrşad heyəti” ilə Qarsa	32
Paşaların yanında paşalara qarşı	39
Qurtuluş Savaşıның “mətbuat naziri”	45
Praqmatik hərbcilər və idealist ziyalılar	62
Atatürkə xüsusi məktub-məruzə	74
Əhməd bəyə müxalifətçilik təklif olunur	89
Partiya quruculuğu zəminində fikir toqquşmaları	102
Qalmaqallı İzmir gəzisi	110
Bələdiyyə seçkiləri və Atatürklə yeni qarşıdurma	126
Böyük adamın kiçik qisası	137
Sərbəst Firqənin bağlanması. Tənha müxalifətçi	143
Axına qarşı “Axın”!	154
Ailə dostu Atatürk	165
Cümhuriyyət düşüncələri, yaxud yeddi ay Atatürksüz... ..	178
Epiloq əvəzi	189

TÜRK DÜNYASININ İKİ BÖYÜK İNSANININ DOSTLUQ HEKAYƏSİ

(ÖN SÖZ)

Tarix nə qədər arxada qalırsa-qalsın öz metafizik yaddaş qanuna uyğunluqları ilə elə bir əbədi yaşamaq hüququ qazanır ki, biz onu həmişə öndə görürük. Və öz araşdırmalarında bu həqiqətə (metodologiyaya!) əsaslanmaq hər tədqiqatçının deyil, yalnız tədqiqatçı-mütəfəkkirin yoludur ki, Vilayət Quliyev əlinə qələm aldığı 1970-ci illərdən məhz bu yolla gedir... Onun üçün ədəbiyyatın, mədəniyyətin, ictimai fikrin, eləcə də bu dəyərlərə xidmət etmiş hər bir şəxsiyyətin tərcümeyi-halı təkcə arxiv sənədlərində, yaxın adamların xatirələrində qalmır, həm də cəmiyyət irəli getdikcə qarşısına çıxıb ona əbədi həqiqətin dərslərini deyir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, publisist, tərcüməçi və diplomat Vilayət Quliyevin, demək olar, bütün əsərləri, ilk növbədə, zəngin mənbələrə əsaslanır. Ancaq vurğulamaq lazımdır ki, müəllif həmin mənbələri oxucuya sadəcə təqdim eləmir, onların daşdığı həyat enerjisinin rekonstruksiyasına daha çox diqqət yetirməklə insan əqidə, münasibət və ehtiraslarının canlı tarixi mənzərələrini yaradır, keçmişlə bu günü bir-biri ilə bağlamağa çalışır.

Yeni əsəri "Atatürk və Əhməd Ağaoğlu"nun ilk cümlələrində Makedoniyalı İsgəndərlə Atatürkün müqayisəsini verən müəllif tamamilə haqlıdır ki, Atatürk də cəhanşümul sələfi kimi dövrünün ağıllı adamlarını, nəinki Türkiyə,

ümumən türk dünyası ziyalılarını başına yığıb onlarla məsləhətləşir, bütün dünya türkləri üçün qurtuluş yolları arayırdı. Təbii ki, öncə Türkiyənin taleyi gəlirdi...

"Atatürk vətənləri bolşevik işğalına uğradığından qardaş Türkiyəyə üz tutmaq məcburiyyətində qalan Məhəmməd Əmin Cəsulzadə, Əhməd Ağaoğlu, Əlibay Hüseynzadə, Əhməd Cəfəroğlu, general Mehmet Nuri Berköz kimi Azərbaycan ziyalılarını, ictimai-siyasi və hərbi xadimlərini də yaxşı tanıyırdı. Zəruri məqamlarda Cümhuriyyət Türkiyəsinin ideoloji, elmi-mədəni tələbatlarının təmin olunması, milli maraqlarının qorunması baxımından onların bilik və bacarıqlarından, intellektual potensialından yararlanmağa çalışmışdı".

Lakin Əhməd Ağaoğlunun yeri müstəsna idi. Özünü heç bir türk (və türkcülük) mücahidindən aşağı saymayan, təbiəti etibarilə cılığın, həmişə liderlik iddiasında olan bu şəxsiyyət, ideoloji döyüşlər cəngavəri, tarixin şahidliyindən də bəlli olduğu kimi, Atatürkün siyasi nüfuzu, rəsmi mövqeyi ilə əlüstü razılaşmaqdan daha çox, onunla hesablaşmağa üstünlük verirdi. Çünki Atatürkdən yaşlı və təcrübəli olan Əhməd Ağaoğlunun daxilində qaynayan qeyri-məhdud hissiyyatlar Atatürkün hərbi-rəsmiyyətçi (sonralar isə dövlət qurucusu) soyuqqanlılığı ilə üst-üstə düşə bilməzdi.

Vilayət Quliyev Atatürklə Əhməd Ağaoğlu arasındakı münasibətlərin tarixini "Addım-addım Atatürkə doğru" ilə başlayıb, "Cümhuriyyət düşüncələri, yaxud yeddi ay Atatürksüz"lə bitirir. Və qeyd etmək lazımdır ki, 1920-ci illərin əvvəllərindən 1930-cu illərin sonlarına qədər davam edən bu dövr yüzlərlə görkəmli şəxsiyyətin münasibətlərinin taleyinin həll olunduğu, başda Atatürk olmaqla, çoxlarının tarixi missiyalarına nöqtə qoyulduğu, ancaq Türkiyə Cümhuriyyəti tarixinin başladığı və bərqərar olduğu dövrdür.

Həmin dövrün – Cümhuriyyət quruculuğu tarixinin şəriksiz qəhrəmanı, şübhəsiz, dahi Atatürkdür. Lakin heç vaxt güman etmək olmaz ki, həmin quruculuq tarixi, nə qədər böyük siyasi iradə sahibi olsa da, yalnız Atatürkün milli mücadilə tərcümeyi-halı ilə məhdudlaşır... Yeri gəlmişkən, Səməd Ağaoğlu “Atamın dostları”nda (bu kitabı da Azərbaycan dilinə Vilayət Quliyev çevirib nəşr etmişdir) yazır ki, Böyük Millət Məclisində öz məşhur nitqini söyləyərkən fasilədə Əhməd Ağaoğlunun nitq barədə rəyini soruşur. Və Əhməd bəy üstüörtülü, ancaq aydın hiss ediləcək bir tərzdə bildirir ki, natiq milli mücadilə tarixində başqalarına az yer verir... Əlbəttə, o dövrün şərtləri daxilində Atatürk ona görə haqlı idi ki, Cümhuriyyət quruculuğunun monolit siyasi-ideoloji bütövlüyünü təmin etmək, hər cür kənar müdaxiləyə müqavimət göstərməyə qadirdir bir dövlət orqanizmi yaratmaq lazım gəlirdi. Ancaq Əhməd Ağaoğlu da öz prinsipiallığında haqsız deyildi... Hələ onu demirik ki, birinci şəxsini – Qurtuluş Savaşı öndərinin qarşısında çəkinmədən bu prinsipiial mövqeni müdafiə etmək və dilə gətirmək də hər adamın öhdəsindəndə gələ biləcəyi asan məsələ sayılmamalıdır...

“Atatürk və Əhməd Ağaoğlu”da hadisələr xronoloji ardıcılıqla verilsə də, müəllif həmin ardıcılığın dramatik məqamlarını ön plana çəkir: ...Ankaraya – çoxdan gözlənilən görüşə... Və “İrşad heyəti” ilə Qarsa... Paşaların yanında paşalara qarşı... Əhməd bəyə müxalifətçilik təklif olunur... Partiya quruculuğu zəminində fikir toqquşmaları... Qalmaqallı İzmir gəzisi... Böyük adamın kiçik qisası... Sərbəst Fırqənin bağlanması... Tənha müxalifətçi... Ailə dostu Atatürk... Və beləliklə, əsər bütün informativ zənginliyi, təfsilat-təfərrüat miqyası ilə yanaşı, elə bir epik mükəmməllik qazanır ki, müraciət olunan heç bir lad-məlumat həmin mükəmməlliyin hədudları

nı aşır Atatürklə Əhməd Ağaoğlu arasındakı münasibətlərin harmoniyasına xələl gətirəcək dərəcədə yad və ya təsadüfi səslənmir. Əksinə, Atatürk və Əhməd Ağaoğlu münasibətləri Vilayət Quliyevin son dərcə peşəkar (və hər cəhətdən ilhamlı) təqdimatında bitkin bir simfoniya təəssüratı yaradır.

Siyasi və dövlətçilik həyatının müxtəlif məsələləri ilə bağlı bəzən Atatürklə mübahisə aparan, bir sıra məqamlarda hətta ondan acı sözlər eşidən Əhməd Ağaoğlu bu böyük insanın ölüm xəbərini eşidəndə olduqca sarsılmışdı. Həmin acı günlərdə sonsuz kədər və ələmini dilə gətirərək yazmışdı: “Atatürkün vəfatı məni təsəvvür edilməyəcək dərəcədə sarsıtdı. ...Özümü dərin və qaranlıq bir uçurumun kənarında gördüm, başım fırlandı. Sonsuz həyat mənə boş və acı gəldi. Onun içində bu qədər yaşadığını əsla təsəvvürümə gətirə bilməzdim. Bu günün özündə belə Onun ölümünə inana bilmirəm...”

Əhməd bəyin həyatının son savaşı, Atatürk–Ağaoğlu münasibətlərinin son akkordu olan mübarizəni müəllif belə təsvir edir:

“Atatürkün ilke (prinsip) və inqilablarına müxalif qəzetlərin, məcmuələrin səhifələrində türk millətinə ikinci həyat gətirmiş böyük bir insanın şəxsiyyətini, əməl və mübarizəsini təftiş, təhrif, bəzən hətta təhqir edən qərəzli yazılar, az da olsa, görünməyə başlamışdı. İsmət İnönünün cumhurbaşkanı postuna yiyələnməsi ilə “Dövr-İsmət gəldi!” deyə məddahlıq üçün yeni büt tapanların əl-qolu açılmışdı. Belə şəraitdə xəstəliyinə, güc və enerjisinin tükənməsinə baxmayaraq, Əhməd bəy mətbuat ələminə qayıtmadı, Atatürk əleyhdarları ilə fikir mücadiləsi aparmağı özünün mənəvi borcu saymışdı. Türk dünyasının böyük oğlunun adına və əməllərinə qara yaxmağa çalışan bəzi muzzul qələm qoçularına: “Napoleon öləndən sonra heç bir fransız onun əleyhinə yazı yazmadığı ağıl-

na gətirməmişdi”, – deyib onları utandıрмаğa çalışmışdı. Türk millətini, Atatürk daxil, bütün öz böyük insanlarına sayğı və sevgi ilə yanaşmağa səsəlmişdi”.

Etiraf edək ki, bu satirlər Əhməd Ağaoğlunun şəxsində bir siyasətçinin deyil, bir dastan qəhrəmanının obrazını canlandırır.

Ümumiyyətlə, böyük tarixi şəxsiyyətlərin tərcümeyi-halına səmimi-intim nəzər nöqtəsindən yanaşmaq nə qədər çətindir, bir o qədər də önəmlidir. Və bu paradoks tələb edir ki, həmin yanaşmalarda nə şəxsiyyət “zədələnsin”, nə də onun fərdi aləmi, gərgin (və mürəkkəb) siyasi-ideoloji mübarizələrdə keçirdiyi psixoloji yaşantıların təsvirindən tamamilə qaçılmaqla şəxsiyyəti şəxsiyyət edən insani başlanğıc unudulsun. Vilayət Quliyev tarixi şəxsiyyətlərin publisistik obrazını yaratmaqda, heç şübhəsiz, böyük məharət sahibidir. Və bu məharət ən çox ondan irəli gəlir ki, müəllifin tədqiqatçı-publisist istedadı onun psixoloji analiz (və təqdim) maneralarının çoxçalarlılığı ilə bilavasitə səsəlşir.

Vilayət Quliyev tarixi şəxsiyyətlərin həyatına, eləcə də tarixi hadisə- münasibətlərə bir mənbəşünas-bioqraf kimi daxil olsa da, apardığı təhlillərdən çıxardığı nəticələr, verdiyi ümumiləşdirmələr “arxiv” üslubunun statistik neytrallığından tamamilə uzaq olub, ümumən dövr, zaman, həmin dövrün, zamanın insan xarakterləri, hadisə-münasibətlərin mahiyyəti barədə olduqca canlı etik-fəlsəfi mühakimələrə qədər o dərəcədə şəxələnir ki, tarix miasirləşir, bu gün baş vermiş kimi, isti təəssüratları ilə görünür.

Əlbəttə, Əhməd Ağaoğlunun tərcümeyi halı öz-özlüyündə nə qədər zəngin olsa da, Atatürklə münasibətləri onun xarakteri barədə daha dolğun təəvvür yaratmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Və müəllifin həmin münasibətlərin hərtərəfli

və obyektiv tədqiqəndən gəldiyi ən mühüm nəticələrdən biri də budur ki, “Mustafa Kamal Atatürk dövrünün böyük hərbi və dövlət xadimi, İstiqlal Savaşının Qazisi, Cümhuriyyət qurucusu olmaqla bir sırada, həm də qüdrətli fikir adamı, yenilik və islahat çarçısı idi. Xüsusilə həyatının son illəri türk insanının inkişafının qarşısını alan, ona qlobal, ümumbəşəri miqyaslara çıxmağa imkan verməyən “orta idrak”ın keyfiyyətcə daha yüksək milli mədəni-mənəvi mərhələ ilə əvəzlənməsi uğrunda mübarizədə keçmişdi. Aralarındakı bütün mübahisələrə, fikir toqquşmalarına baxmayaraq, Əhməd Ağaoğlu həmin mübarizədə onun ən sadıq müttəfiqlərindən biri idi”...

Şübhə etməm ki, görkəmli ziyalıımız, böyük düşüncə və təfəkkür sahibi Vilayət Quliyevin bu əsəri də milli ictimai fikir tariximizin mükəmməl mənbələrindən birinə çevriləcəkdir.

“Atatürk və Əhməd Ağaoğlu” kitabı, heç şübhəsiz, bu il anadan olmasının 150 illiyi qeyd edilən böyük türkçü və böyük fikir adamı Əhməd Ağaoğlunun yubileyinə Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığının, milli tarixi-ictimai fikrin diqqətəlayiq təhfələrindən biridir.

Kitabın Mustafa Kamal Paşanın – böyük Atatürkün öndərliyi ilə Türkiyəni bir dövlət kimi dünya xəritəsindən silməyə çalışan güclərə qarşı türk İstiqlal Mücadiləsinin – Qurtuluş Savaşı başladılmasının 100 illiyinə təsadüf etməsi də onun başqa bir məziyyəti sayılmalıdır.

Nizami Cəfərov

ADDIM-ADDIM ATATÜRKƏ DOĞRU

Qədim dünya fatehi Makedoniyalı İsgəndərdən üzü bəri həqiqi dövlətçilik təfəkkürünə, idarəçilik bacarığına malik müdrik hökmdarlar həmişə çevrələrində bilikli, təcrübəli, dünyagörmüş, əqidə və iman sahibi, kökləri ilə xalqa bağlı həqiqi ziyalıların, alim və filosofların, elm və sənət adamlarının cəmləşməsinə mühüm diqqət yetiriblər. Hökmdarın özünə inamı, xalq arasında nüfuz və hörməti nə qədər çox olubsa, o, məddahlıqdan uzaq, hər kəsin gözüne dik baxmağı bacaran, yalnız qulağa xoş gələn təriflər, mədhiyələr deyil, həm də acı gerçəklər söyləməyi bacaran insanlarla – alim və intellektuallarla ünsiyyəti o qədər önəmli sayıb.

Bu mənada Yeni Türkiyənin qurucusu Mustafa Kamal Atatürk (Türkiyə Cümhuriyyətinin banisinə “Atatürk” adı Türkiyə Böyük Millət Məclisinin (TBMM) qərarı ilə 1934-cü ildə, soyad qanunu qəbul ediləndən sonra verilmişdi. Həmin dövrə qədər “Reis-i Cümhur Gazi Mustafa Kemal Paşa” (qazi – “qalib”, “müzəffər” anlamını ifadə edir) müraciət forması geniş yayılmışdı. Lakin müəyyən tarixi dissonans yaranmasına baxmayaraq, biz 1920-ci illərdən bəhs edərkən də daha populyar “Atatürk” soyadından istifadəni məqsədəuyğun saydıq – *V.Q.*) də istisna deyildi. Yer kürəsinin üç qitəsində altı yüz ildən çox hökmranlıq etmiş Osmanlı xanədanının xarabalıqları üzərində çağdaş dövlət – Cümhuriyyət qurarkən o yalnız hərbcilərin və

siyasətçilərin deyil, türk dünyasının ünlü fikir adamlarının rəy, münasibət, təklif və məsləhətlərinə də böyük önəm vermişdi. Onlarla sıx ünsiyyət saxlamışdı, dillərindən yalnız şəninə söylənilən mübaliğəli təriflər deyil (hərçənd belə təriflər də kifayət qədərdir və Atatürk özü də tərifdən xoşlandığını gizlətmirdi!), işgüzar məsləhətlər, hətta sərt irad və tənqidlər eşitməyi hər zaman gərəkli saymışdı.

Anadolu, habelə Şimali Qafqaz və Balkan türklərinin bir sıra tanınmış ziyalıları ilə yanaşı, müxtəlif vaxtlarda Atatürkün çevrəsində səmimi münasibətlər saxladığı, zaman-zaman fikir və məsləhətlərinə üz tutduğu, Yeni Türkiyənin qurulmasında elmi, siyasi və mənəvi potensiallarından yararlandığı tatar Yusuf Akçura, Reşit Rahmeti Arat, Sadri Maksudi Arsal, başqırd Zeki Velidi Togan, Kırım türkü Seydahmet Cafer Kırımer kimi tanınmış şəxsiyyətlər də olmuşdu. Atatürk vətənləri bolşevik işğalına uğradığından qardaş Türkiyəyə üz tutmaq məcburiyyətində qalan Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Əhməd Ağaoğlu, Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd Cəfəroğlu, general Mehmet Nuri Berköz kimi Azərbaycan ziyalılarını, ictimai-siyasi və hərbi xadimlərini də yaxşı tanıyırdı. Zəruri məqamlarda Cümhuriyyət Türkiyəsinin ideoloji, elmi-mədəni tələbatlarının təmin olunması, milli maraqlarının qorunması baxımından onların bilik və bacarıqlarından, intellektual potensialından yararlanmağa çalışmışdı.

Yeni Türkiyənin qurucusu ilə daha yaxın təmasda olan, onun rəhbərliyi altında müxtəlif dövlət vəzifələrində çalışan, iki dəfə TBMM-ə seçilən (bundan əvvəl iki dəfə də Osmanlı Məclis-i Məbusanının üzvü olmuşdu), siyasi sistemin qurulmasında, ilk Cümhuriyyət konstitusiyasının hazırlanmasında, demokratik dəyərlərin yeni türk cəmiyyətinə təbiiqində yaxından iştirak edən, ən başlıcası isə böyük bir

millətin xilaskarı kimi sevgi, qürur və heyranlıqla yanaşdığı Atatürklə dəfələri qarşı-qarşıya gəlib cəsarət və prinsipi-
allıqla polemika aparan yeganə Azərbaycan türkü isə heç
şübhəsiz, Əhməd Ağaoğlu (1869-1939) idi.

XX əsr Azərbaycan və ümumtürk ədəbi-mədəni, ictimai-siyasi fikrinin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi tanınan Əhməd bəy Ağayev (1914-cü ilin sentyabrından sonra “Əhməd Ağaoğlu” və ya “Ahmet Ağaoğlu”) “yeganə hürr türk məmləkətinə” – Osmanlı imperiyasına 1908-ci ildə, “gənc türklər” inqilabından dərhal sonra gəlsə də, Atatürklə yolları yalnız aradan on il keçəndən sonra kəsişmişdi.

Bu illər ərzində Mustafa Kamal Paşa Türkiyə-İtaliya, Balkan savaşı və Birinci Dünya müharibəsi cəbhələrində qalibyyətli döyüş yolu keçərək Osmanlı ordusunun rəşadətli generalı, Çanakkala qəhrəmanı kimi tanınmışdı. Əhməd Ağaoğlunun yeni vətəninə pedaqoq, jurnalist, ictimai-siyasi xadim, “Türk ocaqları”nın qurucusu, türkçülüyn ideya atalarının biri kimi qət etdiyi yol da eyni dərəcədə uğurlu, məhsuldar olmuşdu. Aydınır ki, fəaliyyət sahələri və hərəkət istiqamətlərinin fərqliliyinə baxmayaraq, başlıca qayələri Türkiyəyə, türklüyə xidmət olan bu iki böyük insanın yollarının günün birində kəsişəcəyi istisna edilməməli idi.

Türk xalqının ölüm-dirim mübarizəsinin – Qurtuluş Savaşının başlanmasını və günün-gündən geniş vüsət almasını Böyük Britaniya işğal qüvvələrinin əsiri, yaxud girovu kimi saxlandığı Malta adasından izləyən Əhməd bəy hələ özünü görmədiyi cəsur, vətənpərvər türk paşasını – gələcək Atatürkü milli lider, xalqı birləşdirməyə qadir öndər şəxsiyyət kimi dərhal tanımış, qiymətləndirmişdi. (Əslində, Maltada

eyni taleni də paylaşa bilirdilər. Müttəfiq dövlətlərin buyuruğu ilə hərəkət edən sultan hökuməti Mustafa Kamal Paşanın həbsi ilə bağlı iki dəfə qərar çıxarsa da, cəsur generalı tutub ingilislərə təhvil vermək mümkün olmamışdı.)

Maltada başa çatdırdığı “Mütəreke və sürgün xatirələri” əsərində Əhməd bəy süqut ərəfəsindəki Osmanlının çağdaş hərbi tarixindəki ən parlaq şəxsiyyət və Çanakkala zəfərinin müəllifi Mustafa Kamal Paşadan böyük sevgi ilə söz açmışdır. Məşhur Sivas konfransından bir neçə gün əvvəl, 1919-cu il mayın 5-də gündəliyində yazdığı aşağıdakı sətirlər də bunun təsdiqidir: “Anafartalar qəhrəmanı Mustafa Kamal Paşa Anadoluya ümumi müfəttiş təyin edildi. Onun adını hərbi əsnasında çox eşitdimə də, təəssüf ki, özü ilə görüşmək şərəfinə nail ola bilmədim. Çanakkalanı həmkarlarımla (Osmanlı Məclis-i Məbusanının bir qrup üzvü ilə tarixi zəfərdən dərhal sonra Çanakkalaya səfər nəzərdə tutulur – *V.Q.*) birlikdə ziyarət etdiyimiz zaman Anafartaya gedən dəstənin arasına düşə bilmədim. Fethi bəyin yaxın dostu imiş. Fethi bəy ondan sitayişlə bəhs edir. Anadoluda vəziyyət get-gedə qarışırmış və Mustafa Kamal Paşa da oraya xalqı sakitləşdirmək, silah toplanmasını asanlaşdırmaq üçün təyin edilmiş”.¹

Sürgün illərində qələmə aldığı başqa bir ibrətəməz traktatında – “Üç mədəniyyət” əsərində diqqəti Yeni Türkiyə uğrunda milli azadlıq mübarizəsinin – Qurtuluş Savaşının liderinə çəkərək yazırdı: “Anadoludakı türk kəndlisi, türk xalqı ona yol göstərəcək əzm və iradə sahibi bir öndəri – Mustafa Kamal Paşanı görəndə kimi millətinin, dininin və torpağının şərəf və şanını, qürurunu, müstəqilliyini son tikə çörəyi, son damla qanı ilə müdafiəyə başladı”.²

¹ Ahmet Ağaoğlu. “Mütəreke və Sürgün Hatıraları”. İstanbul, 2013, s. 71.

² Ahmet Ağaoğlu. “Üç Medeniyet”. İstanbul, 1972, s. 59.

Sorağında olduğu öndəri ilk dəfə 1919-cu ilin baharında, Osmanlının say-seçmə adamları ilə birlikdə saxlandığı cəza evində – Bekirəğa bölüyündə görmüşdü. Həbsxanaya dostu Fethi Okyara baş çəkməyə gələn Mustafa Kamal Paşa ümumi kameradakı digər məhbuslarla yanaşı, Əhməd bəylə də görüşüb hal-əhval tutmuşdu. “Fəqət bu görüş məndə bir iz buraxmayacaq qədər qısa olmuşdu, – deyə Əhməd Ağaoğlu yazırdı. – Onun üzü haqda heç bir bilgilim yox idi. Lakin mən ona öz xəyallarında bir şəkil vermişdim və o şəkillə bu üz arasında bir bənzəriş olduğunu gördüm. Özəlliklə gözlər eyni idi. Bu iri, mavi gözləri, o dərin, uzaq baxışları mən çoxdan bəri tanıyırdım. İndi ruhumun bütün qüvvəsi ilə onların dərinliklərinə nüfuz etməyə, ifadə etdikləri mənalara anlamağa çalışırdım”.³

İlk və ani görüşləri taleyin qəribə bir təsadüfünə nəticəsində həbsxana divarları arasında baş tutsa da, Atatürk Əhməd bəyin illərlə xəyallarında yaşatdığı insan idi. Bəlkə də aşağıda bəhs olunacaq epizod bir qədər mistik görünü bilər. Lakin günün birində sarı saçlı, mavi gözlü bir qəhrəmanın meydana çıxıb türk xalqını fəlakət girdabından qurtaracağını, azadlıq və müstəqilliyinə qovuşduracağını ona hələ 1918-ci ildə, Osmanlı imperiyasının təslimçisi Mondros anlaşmasının imzalandığı günlərdə arabir “münəccimlik” edən dostu Əli bəy Hüseynzadə müjədə kimi vermişdi:

“Əhməd bəylə birlikdə Batumda idik. İstanbulda atəşkəs elan edilmiş, dövlət təslim olmuşdu. Bir gün eyni otaqda olan çarpyılarımızda uzanmışdıq. Əhməd bəy mənə bu sual verdi:

– Məmləkətin istiqbalı nə olacaq?

...Kitabın (söhbət Torkvato Tassonun “Xilas edilmiş Qüds” əsərindəndir, əllərinin altında Hafiz “Divan”ı ol-

madığından bu kitabdan fal açmışdılar – V.Q.) hələ qıraqları kəsilməmiş səhifələrindən birini təsadüfi açdım və oxumağa başladım: – Ey məndən istiqbalın necə olacağını soruşan adam! Sən bilmirsənmi ki, insanlar bunu öyrənməyə qadir deyillər? Fəqət keçmiş zamanların təcrübələrinə əsaslanıb deyə bilərəm ki, Şərqi ən qaranlıq günlərində sarı saçlı bir qəhrəman çıxacaq, milləti toplayaraq xilasa, hürriyyətə və zəfərə aparacaq...”⁴

Bu qəhrəmanın sorağı ilə Əhməd bəy həyatının ən sıxıntılı günlərində – Malta adasındakı Poliverista qəsrinin qaranlıq və nəm divarları arxasında, hər kəsi ümidsizlik bürüdüyü bir vaxtda gələcəyə inamını ifadə edərək yazmışdı: “Türkün əsrlərdən bəri despotiya altında əzilmiş ruhu, zülm və cəhalət içərisində yuvarlanmış həyatı ona yol göstərəcək, ümid verəcək, iman aşılacaq bir öndər axtarır. Bu öndərliyi kim edəcəksə, xalq ona minnətdar olacaqdır”.⁵

Azərbaycanda və Osmanlı imperiyasında ciddi siyasi proseslərin getdiyi 1919–1920-ci illərdə Əhməd Ağaoğlu, müvəqqəti də olsa, həyatının əsas amalı saydığı türklüyə xidmətdən, xalqın gələcəyi uğrunda fəal mübarizədən uzaq düşmüşdü. XX əsr türk dövlətçiliyinin, türk ictimai-siyasi fikrinin bir sıra tanınmış simaları ilə birlikdə, yuxarıda da göstəriləndi kimi, qalib dövlətlər – Müttəfiqlər adından çıxış edən Böyük Britaniya imperiyasının nəzarəti altındakı Limnos və Malta adalarında sürgündə olmuşdu.⁶ Əslində, 1919-cu ilin baharında o, Ə.Topçubaşovun rəhbərliyi ilə Versal Sülh konfransına göndərilən Azərbaycan nümayəndə heyətinin tərkibində Parisə yola düşməli idi. Lakin

³ Samet Ağaoğlu. “Babamdan Hatıralar”. Ağaoğlu Külliyyəti – 2. Ankara, 1940, s. 46.

⁴ Ahmet Ağaoğlu. “Mütəreke ve Sürgün Hatıraları”. s. 72.

⁵ Daha geniş məlumat üçün bax: Ahmet Ağaoğlu. “Mütəreke ve Sürgün Hatıraları”, s. 47–75; Bilal Şimşir. “Malta Sürgünləri”. İstanbul, 1985, s. 263–269; Vilayət Quliyev. “Malta sürgünü”. 525-ci qəzet, 7, 14, 21, 28 aprel 2012-ci il tarixli sayları.

⁶ Ahmet Ağaoğlu. “Mütəreke ve Sürgün Hatıraları”, s. 157.

Bakıdakı ingilis işğal qüvvələrinin komandanı general V.M.Tomsonun şəxsi zamanət məktubuna, Azərbaycan Cümhuriyyəti Məclis-i Məbusanının üzvü, sülh konfransının iştirakçısı mandatlarına baxmayaraq, İstanbulda ağalığ edən ingilislər Əhməd Ağaoğlunu "İttihad və Tərəqqi" partiyasının tanınmış üzvlərindən və "erməni soyqırımının" ideoloqlarından biri kimi həbs edib, əvvəlcə Bekirəgə bölüyü adı ilə məşhurlaşan həbsxanada saxlamış, sonra isə məhbəsə bərabər sürgünə yollamışdılar.⁷ Qələmindən başqa heç bir silahlı olmayan Əhməd bəyi ölkədə "asayışı pozmaqda və ermənilərə qarşı zor işlətməyə çağırışda" günahlandırıldılar.

Taleyin qəribə ironiyası nəticəsində qurulmasında yaxından iştirak etdiyi Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasının birinci ildönümündə – 1919-cu il mayın 28-də Əhməd Ağaoğlu Böyük Britaniya hərbi dəniz qüvvələrinin "Prinsessa Ena" gəmisində iztirab və məhrumiyətlərlə dolu Malta sürgününə yola salınmışdı. Həmin sarsıntılı günlərdə onu İstanbulda himayəsiz buraxdığı ailəsinin – qadınının və uşaqlarının dərdlərindən daha çox, Türkiyənin, türk millətinin başı üzərində qatılan dumanlar düşündürdü.

Düz iki ildən sonra, 1921-ci il mayın 28-də TBMM hökumətinin söyləri nəticəsində sürgündən xilas olub İstanbula dönmüşdü.⁸ Həmin dövrdə əski Osmanlı paytaxtı hələ də Müttəfiq dövlətlərin işğalçı qüvvələrinin nəzarəti altında idi. Hər yerdə tam bir qeyri-müəyyənlik hökm sürürdü. Əhməd bəyin qarşısında isə rus bilinalarındakı bahadırlar

⁷ Ahmet Ağaoğlu. "Mütəreke ve Sürgün Həyatları", s. 53; Samet Ağaoğlu. "Babamdan Həyatlar. Ankara, s. 10.

⁸ Ahmet Ağaoğlu. "Ne İdik, Ne Olduk?", "Hayat" dergisi, 1978, say 6, s. 12.

kimi üç yol açılmışdı, mütləq onlardan birini seçməli idi, amma seçim asan deyildi. Bir tərəfdə əski mübarizə yoldaşları – ittihadçılar, digər tərəfdə müstəqilliyini itirsə də, mövcudluğunun yeni səhifəsinə qədəm qoyan ana vətəni – Azərbaycan Şura Cümhuriyyəti, üçüncü tərəfdə isə Anadoluda günü-gündən genişlənən Qurtuluş Savaşı vardı. Hara getməli, hansı səfədə, hansı sırada yer almalı? Kimlərin yanında olmalı?

Hər üç tərəfə qırılmaz tellərlə bağlı idi. İdealist ruhlu ittihadçılarla hələ XIX əsrin sonlarında, Parisdəki tələbəlik həyatı dövründə tanış olmuşdu. İlk vaxtlar onlara Türkiyənin və türklüyün yeganə xilaskarı kimi baxmışdı. Sonralar "İttihad və Tərəqqi" adı ilə məşhurlaşan "İttihad-Osmaniyyə" cəmiyyətinin qurucularından biri – siyasi xadim, maarifçi və islahatçı Ahmet Rıza bəylə saatlarla Parisin məşhur Lüksemburq bağında gələcək fəaliyyətin detallarını müzakirə etmişdilər. Arzularında yaşatdığı gün gələndə – "Gənc türklər" inqilabı qələbə çalanda Əhməd bəy xeyallarını gerçəyə çevirmək üçün hər şeyi ataraq Bakıda İstanbulla üz tutmuşdu. Tezliklə mübarizənin ön sıralarında yer almışdı. "İttihad və Tərəqqi"-nin Mərkəzi Komitə üzvlüyünə qədər yüksəlmişdi. Düşüncələrini, mövqeyini heç vaxt heç kimdən gizlətməmişdi. Müttəfiq dövlətlər İstanbulu işğal edəndə ittihadçılıq məfkurasının ideoloqlarından biri kimi həbsə atılmışdı. Lakin Maltadakı sürgün həyatı əski əməl dostları – ittihadçılarla yollarını ayırmışdı. Çətin sınaq anında milləti və dövləti başsız qoyan, rəhbərlərinin hərəsi bir tərəfə qaçıb-dağılan bu partiyanın bir də heç zaman Türkiyə həyatında birləşdirici qüvvə kimi fəaliyyətinə inanmasa da, batan gəmini birincilər sırasında tərək etmək istəmirdi. Bunu, ən azı, şərəf və ləyaqətinə sığışdırı bilmirdi. Lakin hər şeydən göründüyü kimi, ittihadçılar

özləri də bir araya gəlmək, vətənin xilasına naminə iş görmək əzmində deyildilər. Yaxud sadəcə qüvvə və cəsarətləri çatmırdı. Yaranmış vəziyyəti ittihadçılar və ittihadçılıq ideyası ilə həmişəlik vidalaşmağa kifayət idi.

Malta əsarətindən xilasını üçün bacardığı qədər çalışmış həmvətəni və köhnə qələm dostu, vaxtilə yazılarına “Həyat” qəzetində geniş yer verdiyi Azərbaycan Şura hökumətinin başçısı Nəriman Nərimanovun dəvətini qəbul edib rəsmi vəzifə tutmaq üçün sovet Azərbaycanına dönmək də mümkündür. Sənədlərdən gördüyünü kimi, belə bir əməkdaşlığa ilk təşəbbüs Əhməd bəydən gəlmişdi. Malta əsarətindən qurtulub İtaliyanın Torrento limanına gələn kimi ilk işi N.Nərimanova müraciət etmək olmuşdu. Sonralar bəlli səbəblərdən bir daha üzərinə qayıtmaq istəmədiyi və bəlkə də ani hisslərin təsiri altında yazılan məktubunda (orijinalı rusca olan məktub Bakıda əvvəlcə “Bakinskiy raboçiy” qəzetində, sonra isə Azərbaycan dilinə tərcüməsi “Kommunist” qəzetində çap edilmişdi) Rusiyadakı bolşevik inqilabının dünya xalqları üçün böyük əhəmiyyətindən vəcdlə söz açırdı: “Bu üsuli-idarə (Qərb imperializmi nəzərdə tutulur – *V.Q.*) öz yalan və riyakarlığı ilə davam etdikcə başəriyyəyə qurtuluş yoxdur və başəriyyət əziyyəyə məhkumdur. Ondan ötrü yeganə qurtuluş hal-hazırda Rusiyada hökm-fərma olan ideal sayəsində mümkündür. Mən bu hərəkət rəhbərlərinə – başəriyyətin xilaskarlarına dinclik, məhəbbət və səadət üçün imamı ilə doğru yol göstərən peyğəmbərlər kimi baxıram”.⁹

Əhməd bəy daha irəli gedərək Rusiyanın seçdiyi yolun, ilk növbədə, Şərq ölkələrini əsarət və gerilik girdabından xilas edəcəyi fikrini irəli sürdü: “Biz Şərq millətləri bütün mövcudiyətimiz ilə bu ideala iltihaq edərək Şərqə naminə

onun vücuda gəlməsinə xidmət etməliyik”.¹⁰ Buradan da, təbii olaraq, bolşevizm ideyalarının yayılması baxımından Şərqin qapısında yerləşən Bakının müstəsna əhəmiyyəti məsələsi gündəliyə gəlirdi: “Bu bərdə Bakı tarixi bir rol oynaya bilər. İslam Asiyasının yol mərkəzində bulunan Bakı öz coğrafi və iqtisadi vəziyyəti sayəsində bütün Asiya təbliğati üçün bir mərkəz halını ala bilər. Bu təbliğati təşkil etmək bir vəzifədir”.¹¹ Bu məqsədlə Əhməd Ağaoğlu vaxt itirmədən ana vətənə qayıtmağa, Bakıya gəlib, əsasən, xalq maarifi sahəsində çalışmağa hazır idi. O hətta digər təkliflər aldığı da vurğulayaraq N.Nərimanovu tələsdirirdi:

“Məni Ankaraya cəlb edirlər və orada mənə geniş fəaliyyət imkanı verirlər. Hərgah vətənim imtina edərsə, mən oraya gedəcəyəm. Fəqət mən Bakıya tələsirəm – orada bir saat yaşayım və ölümlə! Mən orada beş çocuq yetişdirmişəm, arzu edərdim ki, onlar da vətənimə xidmət etsinlər. Əgər təklifimi qəbul etməyi lazım bilərsəniz, mən zikr edilmiş təbliğatla işğal edib (məşğul olub – *V.Q.*), xalq maarifini yeni əsaslar üzərində qurmağa çalışsaram”.¹²

Çox güman ki, tezliklə Bakıdan, N.Nərimanovdan özündə konkret təklifi ehtiva edən cavab da alınmışdı. Bunu mətni Əhməd Ağaoğlunun “Mütərəke və sürgün xatirələri” kitabında verilmiş məktubdan da görmək olar. “Əski bir dost haqqında göstərdiyi böyük təvəccöhə” görə Nərimanova təşəkkürünü bildirən Əhməd bəy onun təmsil etdiyi fikir sisteminə qatılmadığını, türklərin yeganə qurtuluş imkanının Osmanlı türklüyündən qaynaqlandığına inandığını və özünə yenidən həyat vermiş Ankara qarşısında bir namus borcu olduğunu əsas gətirərək hətta ən yüksək statusda belə

¹⁰ “Kommunist” qəzeti, 19 iyun 1921-ci il, № 109.

¹¹ “Kommunist” qəzeti, 19 iyun 1921-ci il, № 109.

¹² “Kommunist” qəzeti, 19 iyun 1921-ci il, № 109.

⁹ “Kommunist” qəzeti, 19 iyun 1921-ci il, № 109.

Azərbaycana dönmək fikrindən boyun qaçırmışdı. Beləcə, tarixi seçim anında Azərbaycan–Anadolu, Nərimanov–Atatürk dilemmasında ikinci tərəf üstün gəlmişdi. Əslində, burada məmləkətlər və şəxsiyyətlər intixabından daha çox ideya tərcihi vardı. Əhməd bəy bölünmə qəbul etməyən bütünü – türklüyə xidmət etmək istəyirdi. Bunun isə harada həyata keçirilməsi o qədər də önəmli deyildi.

“Bu düşünəcə məni doğma yurdum Azərbaycana gəlməkdən və təklif olunan yüksək vəzifəni qəbul etməkdən çəkindirir. Sizin kimi, hər şeydən əvvəl, açıqlıq və doğruluğa qiymət verən bir şəxsin məni məzur tutacağına şübhə etmirəm. Türklük bölünmə qəbul etməyən bir bütündür. Məqsəd ona xidmətdən ibarətdir. Bu xidmət harada edilirsə, mübarəkdir, müqəddəsdir. Sizin kimi doğru və səmimi bir şəxsin bütün türk aləminin, xüsusən də Osmanlı türk mühitinin keçirməkdə olduğu fəci böhran sırasında Azərbaycanın başında olması bütün türk aləmi üçün xeyirli bir əlamətdir. Siz orada qüvvətli bir məqam sahibi olaraq, mən də burada Ankara rəislərinin məyyətinə çalışaraq, ikimiz də daşdıığımız fikir və qənaətlər içərisində hər şeydən yüksək olan türklüyə xidmət edirik. Budur, məsafələrin uzaqlığına baxmayaraq, bizi birləşdirən müqəddəs qayə!”¹³

Onu da əlavə edək ki, Əhməd bəyin Nərimanov–Atatürk seçimi ilə bağlı tərəddüdlərində antaqonist mahiyyət axtarmağa ehtiyac yoxdur. “Dünya inqilabı” xülyası ilə yaşayan bolşevik Rusiyası öz xəyallarına uyğun olaraq Türkiyədəki Qurtuluş Savaşını milli-azadlıq mübarizəsindən daha çox növbəti sosial inqilab kimi dəyərləndirirdi. Öz növbəsində, Mustafa Kamal Paşa da bolşeviklərin hadisələrə belə yanaşmasından milli məqsədlər üçün məharətlə istifadə etməyi bacarmışdı. 1920-ci ilin aprelinə Leninə göndərdiyi

məktubda o, sovet Rusiyası rəhbərliyini inandırır ki, “biz görmək istədiyimiz bütün işləri, apardığımız bütün hərbi əməliyyatları öz qarşısına imperialist hökumətləri ilə mübarizə və əsarət altındakı insanları istismardan xilas etmək vəzifəsini qoyan Rusiya bolşevikləri ilə mütləq əkilə əlaqələndirmək öhdəliyi götürürük”.¹⁴ 1921-ci il martın 16-da Moskvada Sovet Rusiyası ilə TBMM hökuməti arasında imzalanən “Dostluq və qardaşlıq müqaviləsi”nin şərtlərinə əsasən, bolşevik hökuməti Ankaraya təmənnəsiz maliyyə, silah-sursat yardımı göstərməyə razılıq vermişdi. Bütün bunlar Əhməd bəyin keçici “bolşevikliyin” haradan qaynaqlandığını anlamağa imkan verir.

Amma Rusiya nümunəsinə bütün rəğbətli münasibətinə baxmayaraq, o, son məqamda Türkiyədə, Atatürkün yanında olmağı daha üstün tutmuşdu.

¹³ Ahmet Ağaoğlu. “Mütərəke ve Sürgün Naturaları”, s. 141.

¹⁴ Sitat bu mənbədən götürülüb: “Международная жизнь”, М., 1963, № 11, с. 47.

ANKARAYA – ÇOXDAN GÖZLƏNİLƏN GÖRÜŞÜ

Qərar verilmişdi. Artıq şübhə və tərəddüdlərə yer ola bilməzdi. Mövcud zaman və şərait daxilində türklüyə xidmətin ən zəruri, təxirəsalınmaz nöqtəsi Ankara idi. Əhməd bəy Ankaraya gedəcəkdə. Günü-gündən daha geniş vüsət alan Qurtuluş Savaşında öz yerini tutacaqdı. Torontodan Nərimanova göndərilən ilk məktub bəlkə də ani tərəddüdü, tələskənliyin nəticəsi kimi meydana çıxmışdı. Türklüyün ölüm-dirim savaşı verdiyi Ankara isə onun fikirlərinə çoxdan hakim kəsilmişdi. Maltadakı yuxusuz gecələrində ulusun taleyini dəyişəcək bu şəhər haqda o, çox düşünmüşdü:

“Ankara haradır? Necə bir yerdir? Orada nə baş verir? Uzaqda olduğumdan bu bərədə dəqiq qənaətim yox idi. Fəqət, bütün bunlara baxmayaraq, o, mənim dostum, hər gecə ruhumda bəslədiyim, xəyallarımda yaşatdığım ideal olmuşdu. Ah, Maltada o bıqdırıcı, usandırıcı, bir-birinin təkrarı olan gecələri keçirmək üçün dəmirləri ətimizə batan paslı çarpayı üzərinə uzanıb gözlərimi yumduğum zaman Ankara bir heykəl kimi önümdə dikilir və səhərə qədər fikrimi məşğul edirdi. O yalnız bir möminin müqəddəs saydığı məbəd, bir Kəbə, bir Qüds deyildi. O, yıxılmış bütöv bir

ümidin, çökmüş bütöv bir inamın, uçub-dağılmaqda olan bütöv bir binanın yenidən dirçəlib ayaqda durmasına işarət edən bir simvol idi”.¹⁵

Artıq geriye yol qoymamaq üçün Əhməd bəy N.Nərimanovun dəvətinə mənfəi cavabı göndərməzdən bir neçə gün əvvəl TBMM hökumətinin maarif naziri, “Türk Ocaqları”ndakı on iki illik birgə fəaliyyətdən yaxşı tanıdığı ailəvi dostu və həmkarı Hamdullah Suphiyə qərarı bərədə məlumat vermişdi.

Amma daxili və xarici düşmənlərin əlində olan İstanbuldan Anadoluya keçmək o qədər də asan deyildi. Təslimçi Mondros anlaşmasından sonra Osmanlı paytaxtının acınacaqlı vəziyyətini ürəkaçın ilə təsvir edən Azərbaycan Cümhuriyyətinin səlahiyyətli naziri Ə.Topçubaşov baş nazir F.Xoyskiyə göndərdiyi məktublardan birində yazırdı: “...burada ictimai fikir hətta mövcud olsa da, hərəkətsiz və dumanlı şəkildədir. Bu dağılıqlıq, qətiyyətsizlik çərçivəsində aparıcı əhvali-ruhiyyəni sezmək çətindir. Nəinki çətin, deyərdim ki, qeyri-mümkündür, çünki ölkə əhalisi nəhayətsizliyə varacaq dərəcədə rəngarəng və müxtəlifdir. Amma bununla belə, yenə üç əsas qrup müəyyənləşdirmək olar: 1. Öz vətənlərinin marağı üçün yaşayan xaricilər. Türkiyə onlar üçün sağmal inəkdən başqa bir şey deyil. 2. Yunanlar və ermənilər. Hər ikisi, xüsusən də yunanlar Türkiyənin bəzi düşmənidir. Hamısı Osmanlı ağalığından tam azad olmaq arzusu ilə yaşayır, səbirsizliklə ingilislərin, yaxud hər hansı başqa bir qüvvənin onları “vəhşi” adlandırdıqları türklərin əlindən qurtaracağı ümidi ilə günləri sayırlar. Özlərini Osmanlı kimi qələmə vermək və saxta vətən sevgisi nümayiş etdirməklə bir sırada, hər an avropalıların türkləri öz ölkələrindən qovub çıxaraca-

¹⁵ Ahmet Ağaoğlu. “Mütərəke və Sürgün Həturaları”, s. 142–143.

ği saati gözləyirlər. Eyni zamanda türkləri hər üzünə yolur və qırırlar. Türklər isə bu “fəaliyyət”ə daha münasib şərait yaratmaq üçün vuruşmalı və onları qorumahıdırlar. Ermənilərlə yunanlar isə ticarətlə məşğul olmalı, var-dövlət toplamalıdırlar. 3. Nəhayət, türklərin özləri. Onlar iki qrupa bölünür: a) dövləti yaratmış həqiqi türklər; b) vaxtı ilə imperiya tərkibinə daxil edilmiş və bu gün də daxil olan müxtəlif ölkələrin müsəlman xalqları. Müsəlman olsalar da, həmişə türklərdən narazıdırlar. Belələrinin sırasına, fikrimcə, türk dövlətinin qəbirqazanları simasında çıxış edən ərəblər, suriyalılar, çərkəzlər, arnavutlar və “et-tutti quanti” (italyanca “bu qəbildən olanlar”) daxildir. Hər biri yorğanı öz üstünə çəkmək istəyir. Hesab edirlər ki, türk dövləti türklər üçün deyil, ayrılıqda ərəblər, çərkəzlər, arnavutlar üçün yaradılıb. Hazırda Ərəbistanda və Suriyada, daha əvvəl isə Albaniyada türklərə göstərilən münasibət bunun əyani sübutudur. Beləliklə, 30 milyon əhalidən yalnız bir ovuc Anadolü türkü (8 milyon nəfərə yaxın!) 600 illik tarixə malik dövlətin bütün yükünü və günahlarını çiyinlərində daşmalı olur. Bu, olan işdirmi, bu, nə qədər ədalətlidir?!¹⁶

Amma “bir ovuc Anadolu türkünün” sırasında “600 illik dövlətin” istiqbalı və türk insanının öz vətəninə sahib çıxması uğrunda mübarizə çoxsaylı çətinliklərlə bağlı idi. Əhməd bəy ikiillik Malta sürgünü zamanı min bir məşəqqətlə üzləşmiş xanımı ilə uşaqlarını yenidən yaxın, simsar bir kimsənin olmadığı, türk düşmənlərinin at oynatdığı İstanbulda Allah ümidinə buraxıb, sonu görünməyən səfərə gedə bilməzdi. Mütləq nə isə etmək lazım idi. Burada da xeyirxah Hamdullah Suphi köməyə yetişmiş, yardım əlini uzatmışdı. Əhməd bəy onun göndərdiyi 300 lirənin 250 lirəsini ailənin məsrəfləri üçün qoyub, vur-tut

50 lirə ilə uzun və çətin Ankara səfərinə çıxmışdı.¹⁷ Məqsəd Türkiyənin namuslu və vətənpərvər adamları ilə bir yerdə olmaq, təkcə hərbi-fiziki deyil, mənəvi-intellektual gücə də böyük ehtiyac duyan Milli Mücadilədə iştirak etmək idi.

İngilis-fransız işğalçı qüvvələrinin nəzarət altında saxladığı İstanbulu gizli yolla tərk etməsinə köhnə tanışları və adaşları – Əhməd bəy adlı polis komissarı yardım göstərmişdi. Böyük çətinliklə İneboluya gedən bir italyan gəmisində başqa adamın adına yer almaq mümkün olmuşdu. İneboludan Ankaraya səfərinə isə öküzlər arabasında – ənənəvi kağnıda davam etdirmişdi. Kastamonu–Çankırı–Çubuk yolu ilə Ankaraya gəlmişdi. Türk dünyasının iki böyük hökmdarının – İldırım Bəyazid və Teymurləngin 1402-ci ilin oxşar yay günlərində savaş meydanında qarşılaşdıqları Ankara civarı Əhməd bəydə türk qövminin tarixi taleyi və hələlik qeyri-müəyyən görünən istiqbalı ilə bağlı ziddiyyətli düşüncələr oyandırmışdı.

Hər hansı bir rahatlığın ağla gətirilmədiyini səfər günlərində həqiqi türklüyü və İstanbuldan yerlə göy qədər fərqlənən gerçək Türkiyəni “kəşf” etmişdi. Qadınların, uşaqların idarə etdikləri silah-sursat daşıyan arabalar, kişisiz kəndlər, cəbhəyə can atan insanlar, yunan ordusunun hücumlarına mətanətlə sinə gərən türk əsgəri və müharibəni artıq gündəlik həyatın adı hadisəsi kimi anlayışla qarşılayan mülki əhali İstanbulla Ankara arasındakı uçurumun nə qədər dərin olduğunu göstərmişdi. Osmanlı paytaxtının zənginliyi və ehtisamını müqabilində hələlik çox yoxsul, miskin və fərəhsiz görünməsinə baxmayaraq, Yeni Türkiyənin, türklüyün tarixinin Ankarada yazıldığına bir daha inanmışdı. Əhməd bəy bu şanlı tarixi həyatları bahasına yazan in-

¹⁶ Ə. Topçubaşov. “Xalqımızın müstəqil yaşayacağına inanırdıq”, Bakı, 2017.

¹⁷ Ahmet Ağaoğlu. “Ne İdik, Ne Olduk?”. “Hayat” dergisi, 1978, say 7, s. 12.

sanların sırasına qoşula bildiyi üçün özünü son dərəcə şanslı, bəxtiyar sayırdı:

“Ankaraya bir möminin müqəddəs bir yerə qədəm basarkən yaşadığı duyğularla gedirdim. Mən oranı bütün türklük üçün bir Kəbə, bir Qüds kimi görürdüm. Ora dərindən bir şükran, içdən gələn bir iman, yüksək bir dilək duyğusu ilə gedirdim. Ora məni düşmənlərin əlindən alan xilasedici bir tapınaq idi (məbəd – *V.Q.*). Ora yurdsuz və ocaqsız qalmış türklərin yurdları və ocaqları üçün savaşıyan bir qəhrəmanlar məskəni idi. Ora qüruru qırılmış türklüyün şərəf və heysiyyəti üçün tale və qəzavü-qədərlə çarpışan əfsanəvi cəngavərlərin oylağı idi. Mən bu ilahi mübarizəyə qoşulmaqla həm şükran borcumu ödəmək, həm də həyatıma və varlığıma bir məna vermək fürsətinə nail olacaqdım”.¹⁸

Lakin böyük ümidlərlə gəldiyi Ankarada Əhməd bəy elə ilk təmasdaca dalbadal iki dəfə xəyal qırıqlığına uğramışdı. Türk tarixində böyük hadisələrə şahidlik etmiş, hələlik bir mərkəz adlanmaqdan çox uzaq olan əhəli “ələm verici” zahiri görkəmi – palçıqlı küçələri, əyri-üyrü evləri, ətrafdakı xarabazarlıq içində pəjmürdə, başıaçıq, ayaqyalın, cır-cındır içində gəzib-dolaşan insanları, hətta təbiətində və heyvanlarında özünü büruzə verən yoxsulluğu, həqirənəliyi ilə onu sarsıtmış, ümidsizliyə qorq etmişdi. Belə şəraitdə təpədən dırnağa qədər silahlanmış, arxasında bütün Avropanın dayandığı yunan ordularına müqavimət göstərmək mümkün olacaqdımı? Amma bu hiss çox tez keçmişdi. “Toz-torpaq içindən, fəqirlik və pərişanlıq arasından yüksələn ruhun təmizliyi, ucalığı, ülviliyi” Əhməd bəyə bir az əvvəlki kədərli düşüncələrini yerli-dibli unutturmuşdu. Bu anı dəyişmə nəticəsində Ankaranı olduğu kimi qəbul etmiş, sevmişdi. Burada yurd-yuva salmaq qərarına gəlmişdi.

¹⁸ Ahmet Ağaoğlu. “Mütəreke və Sürgün Hatıraları”, s. 153.

O zaman şəhər mərkəzindən altı kilometrlik məsafədə yerləşən, bizim günlərdə isə türk paytaxtının mərkəzi rayonlarından birinə çevrilən Keçiörendə ilk torpaq sahəsi alan, ev tikib yurd-yuva quran yeni ankaralılardan biri olmuşdu.

Xəyal qırıqlığı yaradan ikinci səbəb isə mənəvi-siyasi mahiyyətli idi və təbii ki, daha ciddi xarakter daşıyırdı. Atatürkün silahdaşı kimi milli mücadiləyə qatılmağa gəldiyi Ankarada Əhməd Ağaoğlunun siyasi keçmişini – hələ yaxın vaxtlara qədər “İttihad və Tərəqqi”nin, Türkiyəni fəlakətin astanasına gətirib çıxaran bu siyasi qurumun faal xadimlərindən biri, partiyanın Mərkəzi Komitəsinin üzvü, ideoloqu və sözcüsü olduğunu unutmamışdılar. Sultan Abdulhamid istibdadı ilə mübarizəyə görə ittihadçıları göylərə qaldıran insanlar indi eyni qətiyyətlə dünənkə kumirlərindən üz çevirmiş, onlara düşmənlər kimi nəzərləri ilə baxmağa başlamışdılar.

Həmin gün şəhər bağında gördüyü başqa bir əski ittihadçı və Maltadakı əsarət yoldaşı Ziya Göyaly incik halda ona tezliklə Ankaranı tərk edib vətəni Diyarbakıra qayıdacağını demişdi. “Mən əvvəlcə şaşkırdım, bir şey anlaya bilmədim, – deyər Əhməd bəy yazırdı. – Daha sonra öyrəndim ki, bəzi “İttihad və Tərəqqi” böyüklərinin (burada lider mənasında işlənilir – *V.Q.*) xaricdə yol verdikləri hərəkətlər Ankarada xoş görüləməyibmiş. Ankaranın haqqı vardı. Enver Paşa o zaman Qafqazda dolaşırdı. O, yeni bir partiya qurub yenidən rol oynamaq sevdasına düşübmüş. Xaricdən idarə olunan, gerçək məqsədi anlaşılmayan bu partiya Batumda bir konqres keçirəcəkmis və həmin konqresə bir çoxları, ilk növbədə, Ankarada olan bir çox əski “İttihad və Tərəqqi” üzvləri də çağırılıbmış”.¹⁹

¹⁹ Ahmet Ağaoğlu. “Mütəreke və Sürgün Hatıraları”, s. 153.

Türk qadın yazıcısı, turançılıq ideyasının fəal təmsilçilərindən biri kimi tanınan Müfidə Ferit Tekin evində qonaqlardan kimsə Əhməd bəyin qulağı eşidə-eşidə: “İttihadçılar çox gəlməyə başladılar, onlara üz vermək olmaz!” – demişdi. Səbəbi ilə maraqlananda: “Artıq məmləkətə etdikləri pisliklər yetər!” – cavabını vermişdi. Təbii ki, bu yalnız Əhməd bəyə deyil, ümumən “İttihad və Tərəqqi”yə bəslənən soyuq, hətta düşmənçsinə münasibətin təzahürü idi. Türkiyəli tədqiqatçı Fəhri Sakalın da yazdığı kimi, “Ağaoğlu Ankaraya gəlcinə ittihadçıların əleyhinə bir hava olduğunu görüb şaşırmışdı”.²⁰

Təbii ki, həmin mürəkkəb, qarışıq zamanda Ankarada dövr eləyən siyasi rüzgara müəyyən izah tapmaq mümkün idi. Amma istənilən halda Ziya Göyaly, yaxud Əhməd Ağaoğlu kimi dəvət gözləmədən, üstəlik, tənə və töhmətə hədəf olacaqlarını bilə-bilə Atatürkün yanına, istiqlal savaşıcları sırasına qoşulmuş söz və qələm adamlarına böyük ehtiyac vardı. Odur ki Əhməd bəy Ankarada ilk günlərdə müəyyən inamsızlıq görsə də, tutduğu yoldan çəkilməmişdi. Digər tərəfdən keçmiş ittihadçılar sırasından Mustafa Kamal Paşanın yaxın dostları, uzun illər tanıdığı hərbiçilər istisna olmaqla, “İttihad və Tərəqqi”nin digər üzvləri də eyni soyuq, hətta haqərətli münasibəti hər addımbaşı hiss edir və bundan üzülmürdülər. Çünki həyatlarının doğru seçimini etdiklərinə əmin idilər.

Şübhəsiz, hər şey Atatürklə görüşdən, onun deyəcəyi sözdən, verəcəyi qərardan asılı idi. Paşanın yanına Hamdullah Suphi ilə birlikdə getmişdilər. Əhməd bəy TBMM hökumətinin palçıqlı torpaq yol üzərindəki sadə, hər cür təmtəraqdan uzaq binasına ilk dəfə ayaq bassa da, burada yaxından və yaxşı tanıdığı xeyli adamları qarşılaşmışdı.

²⁰ Fəhri Sakal. “Ağaoğlu Ahmet bey”, s. 39.

“Gördüyüm bəzi tanışlar əlimi məhəbbətlə sıxdılar”, – deyər sonralar xatırlayırdı. – Hamdullah məni sol tərəfdəki otağa apardı. Bura Mustafa Kamal Paşanın qəbul otağı idi. Ürəyim çırpınırdı. Aylardan bəri xəyalımda yaşatdığım türk qəhrəmanına qovuşmaq üzrə idim. Maltanın uzun, yuxusuz gecələrində onu maddilikdən çıxarıb bir xəyal, bir ideal halına gətirmişdim. Ayrıca bu xəyalı bəsləmiş, ona öz düşüncəmə uyğun bir şəkil vermişdim. Qurduğum xəyallarda o, hər yaxşılığın, hər gözəlliyin fəvqündə dayanan başqa bir yaxşılıq və gözəllik idi”.²¹

Qurtuluş Savaşının öndəri ilə görüşəndə Əhməd bəyin artıq əlli iki yaşı və zəngin həyat təcrübəsi vardı, lakin çoxdan can atdığı bu ünsiyyəti gəncliyə məxsus bir coşğunluq və romantika ilə təsvir etmişdi: “İndi bu xəyalıma qovuşurdum. Həyəcan bütün vücudumu sarımsıdı, hətta bir az titrəyirdim. Qarşımdakı kreslodə sarışın bir şəxs oturmuşdu. Önündə ayaq üstə dayanan bir-iki nəfərlə söhbət edirdi. Hamdullah yaxınlaşıb məni təqdim etdi. Paşa əlini uzatdı, bəzi lütfkar sözlər söylədi. Necə cavab verdiyimi xatırlamıram. Ola bilsin ki, həyəcədən bir-biri ilə rəhbətə olmayan sözlər söyləmişdim. Cavabın Paşanın nəzərində xeyrimə xoş bir təəssürat yaratdığını düşünmürəm. Həmin anda belə şeylər ağılıma gəlmirdi. Mən onun üzünün tamaşası, bu üzün hər cizgisinin daxilimə hopdurulması zövqü içində idim. Mustafa Kamal Paşanı ikinci dəfə görürdüm”.²² Görüş Əhməd bəyi o qədər təsiri altına salmış, elə sehləmişdi ki, oturduğu kürsüdən qalxıb ona əl uzadan Kazım Özalpı (Atatürkün yaxın silahdaşı, gələcək TBMM başkanı – V.Q.) belə görməmişdi. Yalnız Kazım Paşanın “məni tanımadımı?” sualından sonra özünə gəlmiş, tələsik onun hələ də havada qalan əlini sıxmışdı.

²¹ Ahmet Ağaoğlu. “Mütəreke və Sürgün Hatıraları”, s. 157.

²² Ahmet Ağaoğlu. “Mütəreke və Sürgün Hatıraları”, s. 157.

Qısa söhbət zamanı Atatürk Əhməd Ağaoğlunun Malta-dakı sürgün həyatı ilə maraqlanmış, bəzi ümumi tanışlarını, ilk növbədə, hərbi dostları Ali Fethi Okyarı və Hüseyin Rauf Orbayı soruşmuşdu. O, Əhməd bəyin çətinlikləri dəf edərək Ankaraya gəlməsindən çox məmnun qaldığını bildirmiş, səmimi və lütfkar tərzdə bundan sonra birlikdə çalışacaqlarına əmin olduğunu vurğulamışdı.

Əhməd bəyin Ankaraya varid olduğu günlərdə işlər o qədər də yaxşı getmirdi. Məclisdə mübarizənin gələcəyi ilə bağlı fikir ayrılığı yaranmışdı. Yunan ordularının Anadolu-nun içərilərinə doğru irəliləməsinin qarşısını almaq mümkün olmamışdı. Bir-birinin ardınca Kütahya, Eskişehir, Karahisar kimi mühüm strateji məntəqələr əldən verilmişdi. Hökumətdə Ankaranı boşaltmaqla bağlı müzakirələr gedirdi. Hətta bəzi dövlət idarələri nisbətən təhlükəsiz yer sayılan Kayseriyə köçürülmüşdü.

Bütün bunlara baxmayaraq, son anda TBMM Ankaradan bir addım da geri çəkilməmək, mövcud imkanları səfərbər edib düşməne qətiyyətlə müqavimət göstərmək qərarı verdi. Eyni zamanda bir tərəfdən İstanbuldakı sultan VI Mehmet hökumətinin, o biri tərəfdən isə yunan təbliğatının əhali arasında ruh düşkünlüyü, ümitsizlik, təslimçilik əhvali-ruhiyyəsi yaymasının qarşısını almaq və xalqa mübarizə əzmi, qələbəyə inam hissi aşılamaq üçün üsul və vasitələr aranmağa başlandı. Əhməd bəyin imkanları, zəngin bilik və təcrübəsi də elə bu zaman yada düşdü. Doğrudur, o, hərbi deyildi, amma qılınc və tüfəngdən az kəsərli olmayan silaha malik idi. Bu, söz, qələm vasitəsi ilə insanları inandırmaq, öz arxasınca aparmaq bacarığı idi. Ölüm-dirim savaşı verildiyi mürəkkəb tarixi mərhələdə millətin sərrast, səfərbəredici sözə hər zamankından daha böyük ehtiyacı vardı. İstiqlal hərbinin təkcə türk dövlətini yer üzündən

silməyə çalışan xarici güclərə, müdaxilə qüvvələrinə qarşı aparılması yetərli deyildi. Mübarizədəki birliyi və həmrəyliyi təmin etmək, xalqı maarifləndirmək məqsədilə ölkənin daxilində də bir fikir və ideya savaşı vermək tələb olunurdu.²³

Mustafa Kamal Paşanın həmin günlərdə TBMM kürsüsündən dediyi "irşad və propaqanda ordu qədər, hətta ordudan daha önəmlidir" sözləri, əslində, savaş və irşad cəhətlərinin əsgərləri arasında bir bərabərlik işarəsi qoymuşdu.

²³ Daha geniş məlumat almaq üçün bax: Betül Aslan (Ankara Universiteti). "Milli Mücadele Döneminde Halkı Aydınlatma ve Propaganda Faaliyetleri Yürüten Önemli Bir Komisyon: İrşad Encümeni" məqaləsi.

VƏ "İRŞAD HEYƏTİ" İLƏ QARSA

Bu sözlər təsadüfən söylənilməmişdi, çünki yeni türk hökumətinin Qurtuluş Savaşı sırasında üzləşdiyi ən böyük problemlərdən biri cahillik, geniş kütlələrin məlumatsızlığı, insanların ölkədə baş verənlərdən tam xəbərsizliyi idi. Kütləvi savadsızlığın hökm sürdüüyü, poçt, məktəb, mətbuat və radionun olmadığı şəraitdə başqa nəticə gözləmək də mümkün deyildi. Məsələn, üzərindən aylar keçməsinə baxmayaraq, on minlərlə türk vətəndaşı İstanbul düşmən qüvvələri tərəfindən tutulması, Mustafa Kamal Paşanın başçılığı ilə TBMM hökumətinin qurulması, yaxud yunan işğalçılarına qarşı savaş açılması haqda, demək olar ki, heç nə bilmirdi. Belə vəziyyət qüvvələri səfərbər etməyə imkan verməməklə bərabər, həm də çeşidli təxribatlara, hətta xəyanət niyyətlərinə yol açırdı. Məsələn, iqtidardakı Dəmət Ferit Paşa hökumətinin əlaltısına çevrilmiş şeyxülislam Dürrizadə vətəni düşməni işğalından qurtarmaq istəyən Mustafa Kamalla silahdaşlarının sultana və xəlifəyə asi olmaları ilə bağlı fitva verəndən sonra Milli Mücadiləyə qoşulmaq istəyənlərin arasında böyük anlaşılmazlıq, tərəddüd yaranmışdı.²⁴ Yerlərdə onlarla müftinin, din xadimlərinin də İstanbuldan alınan göstəriş əsasında öz fitvalarını yaydıqları təsəvvürə gətiriləndə vəziyyətin nə dərəcədə ağır və acınacaqlı olduğu aşkara çıxır.

²⁴ Fikri Atlıbaz. "İrşad Heyəti və Mehmet Akif". "Ortaoğlu Gazetesi", 7 Mayıs 2013.

Yeri gəlmişkən, "T.C. Atatürk Kültür, Dil və Tarih Yüksek Kurumu" xətti ilə nəşr olunan "Milli Mücadilədə və Cümhuriyyətin ilk dövrlərində propaqanda və tanıtım çalışmaları" adlı araşdırmalar toplusunda da göstərilirdi ki, "Əhməd Ağaoğlu hələ Cümhuriyyət üsuli-idarəsi qurulmazdan əvvəl din adamlarının xalqı maarifləndirməsinin zəruriliyi haqqında bir yazı qələmə almış və Qərbdə ruhanilərin hər zaman insanlara müxtəlif cür yardımlar göstərdiklərini xatırlatmışdır".²⁵ İndi Əhməd bəyin on il əvvəl sadəcə din adamları ilə bağlı ortaya atdığı səmərəli ideyanı daha geniş tətbiq etməyə ehtiyac yaranmışdı və təbii ki, bu işi onun özündən yaxşı görən olmazdı.

Çağdaş türk tədqiqatçısı Fəhri Sakal yazır: "O günlərdə (1921-ci ilin yayı nəzərdə tutulur – V.Q.) pozulan mənəviyyəti düzəltmək, millətə inanc və əzm aşılamaq üçün yeni siyasət işləyib hazırlamaq lazım idi. Bu vəzifəni öz üzərinə götürən Mətbuat və İstihbarat Müdiriyəti-Ümumiyyəsi Anadolu mətbuatını gücləndirməklə milli mübarizənin həm xalq arasında, həm də xarici ölkələrdə daha yaxşı təbliğinin mümkünlüyünü nəzərə alaraq, bu məqsədlə "İrşad heyətləri" təşkil etməyə qərar vermişdi".²⁶ Belə heyətlərin əsas vəzifəsi əhalinin çoxunun yazıb-oxumaq bilmədiyi bir şəraitdə mübarizənin məqsəd və məramını, mövcud vəziyyəti və qarşıda duran vəzifələri yerlərdə asan, anlaşılın tərzdə izah etmək, xalqı Atatürkün və TBMM hökumətinin ətrafında birləşdirməkdən ibarət idi. Savad kurslarının, məktəblərin açılması, mətbu nəşrlərin təsis və yayılması da qarşıya qoyulan vəzifələr sırasına daxil idi. Mühüm diqqət yetirilən bu məsələ Atatürkün şəxsi nəzarətində idi və çox güman ki, Əhməd bəyin namizədliyi də əvvəlcədən onunla razılaşdırılmışdı.

²⁵ Bax: www.atam.gov.tr/dergi/say/55.

²⁶ Fəhri Sakal. "Ağaoğlu Ahmet Bey", s. 39.

Milli Mücadilənin ideoloqlarından sayılan Hamdullah Suphinin fikrinə, “irşad və tənir” işinin öhdəsindən ən yaxşı gələn azsayılı şəxslər sırasında Əhməd Ağaoğlunun xüsusi yeri vardı. Çünki hər şeydən öncə, Hamdullah bəyin də göstərdiyi kimi, o, “çarlıq zülmünə qarşı Azərbaycanda türkçə mətbuat ənənəsini yaradan iki-üç aydından biri”²⁷ kimi tanınırdı. Digər türk tədqiqatçısı Cemil Öztürk Əhməd bəyi Türkiyədə “şəhər və qəsəbələrdə elmi propaqanda konfransları verərək xalqı irşad etməyə çalışan üç kişidən biri”²⁸ adlandırr. “Milli Mücadələ Ankarasında Bir Yaygın Yüksək Ögretim Kurulu: Serbest Ali Dersler Müessese-i İlmiiyesi” araşdırmasında isə alim Atatürkün hərbi-siyasi mübarizə ilə paralel şəkildə başladığı mədəni inqilabın öncüllərindən biri kimi, Əhməd bəyin xidmətlərini ayrıca qeyd edərək yazır: “Elmi Propaqanda Konfranslarının ən mühüm məqsədi Anadoluda Milli Mücadilənin qayəsini, önəmini, özəlliklərini və ölkə xaricində oyandıracağı təsirləri anlatmaq və bu surətlə xalqı bilikləndirmək idi”.²⁹

Dövrün seçkin ziyalıların cəlb edildiyi “Serbest Ali Dersler...” proqramı çərçivəsində Əhməd bəy çağdaş hərbi-siyasi vəziyyəti, Qurtuluş Savaşının məqsəd və məramlarını anlatmaqla bir sırada, əsasən, mədəniyyət tarixindən müəhazirələr oxuyur, bütünlükdə geniş maarifçilik təbliğatı aparırdı: “Bu vəzifə ilə görüvləndirilən Əhməd Ağaoğlu bəy, İsmail Hakkı bəy və Mehmet Emin bəy kimi aydınlar 1921-ci ilin avqustandan etibarən Ankara hökumətinin

idarəçiliyindəki şəhər və qəsəbələrdə çoxlu sayda konfranslar vermiş və bunlar xalq üzərində çox olumlu bir təsir buraxmışdı”.³⁰

1921-ci il iyun ayının sonunda Ankaraya gələn Əhməd Ağaoğlu növbəti ilin iyul ayının son günlərində artıq Qarsa göndərilən ilk “İrşad heyəti”nin rəhbəri kimi, bir hissəsini öküzl arabası, bir hissəsini gəmi, əksər qismini isə piyada qət etdiyi uzun və yorucu səfərə çıxmışdı. Yola düşməmişdən əvvəl Atatürkün yanında olmuşdu: “Ertəsi gün Mustafa Kamal Paşanın hüzuruna vida etmək üçün getdim. Paşa hər zaman olduğu kimi çox iltifat etdi. Üzərimə götürdüyüm vəzifənin əhəmiyyətindən bəhs açaraq yardım və himayəsini əsirgəməyəcəyinə söz verdi”.³¹

Fəaliyyətin TBMM hökumətinin diqqət mərkəzində olduğuna inanmaq üçün çox gözləmək lazım gəlmədi: “Mustafa Kamal Paşa və milli maarif naziri Hamdullah Suphi yol üzərindəki şəhərlərə teleqram göndərər mənə yardım göstərilməsinə tövsiyə etmişdilər”,³² – deyər Əhməd bəy xatirələrində yazırdı. Onun rəhbərliyi altındakı kiçik heyətin tərkibinə Maltadakı əsərət yoldaşlarından həmin dövrdə əmniyyət müdiri olan Təvfik Hadi (soyad qanunundan sonra Baysal kimi tanınırdı) və keçmiş tələbələrindən İzmir liseyinin müdiri Mithat bəy daxil idilər.

Monoton həyat tərzinin hokm sürdüyü Ankarada Qarsa ilk “İrşad heyəti”nin yola salınması günün yaddaqalan hadisəsinə çevrilmişdi. Bir çox millət vəkilləri, hökumət idarələrinin qulluqçuları Əhməd bəyi və həmkarlarını Məclis binasının önündə uğurlamışdılar. Yazıçı Halide

²⁷ Fahri Sakal. “Ağaoğlu Ahmet Bey”, s. 39.

²⁸ Cemil Öztürk. “Milli Mücadələ Ankarasında Bir Yaygın Yüksək Ögretim Kurulu: Serbest Ali Dersler Müessese-i İlmiiyesi”. “Atatürk Yolu”, 1966, c. 4, say 13, s. 58.

²⁹ Cemil Öztürk. “Milli Mücadələ Ankarasında Bir Yaygın Yüksək Ögretim Kurulu: Serbest Ali Dersler Müessese-i İlmiiyesi”. “Atatürk Yolu”, 1966, c. 4, say 13, s. 59.

³⁰ Cemil Öztürk. “Milli Mücadələ Ankarasında Bir Yaygın Yüksək Ögretim Kurulu: Serbest Ali Dersler Müessese-i İlmiiyesi”. “Atatürk Yolu”, 1966, c. 4, say 13, s. 61.

³¹ Ahmet Ağaoğlu. “Mütəreke və Sürgün Hatıraları”, s. 159.

³² Ahmet Ağaoğlu. “Mütəreke və Sürgün Hatıraları”, s. 159.

Edible əri Adnan Adıvar isə vidalaşmaq üçün şəhərin Çankırı darvazasına qədər gəlmişdilər.

Əhməd bəyin kiçik dəstəsi Çankırı, Kastamonu, İnebolu, Sinop, Samsun, Giresun və Trabzonda olmuş, oradan isə şose yolu ilə Bayburt və Ərzurum üzərindən keçərək Qarsa qədər gedib çıxmışdılar. Qısa zamanda Qarsda yerli qəzetin nəşrinə başlanılmış, kənd məktəbləri üçün müəllim hazırlayacaq kursun təşkili ilə bağlı işlər sona çatdırılmışdı. Sənədlərdən də görüldüyü kimi, Mustafa Kamal Paşa həlledici hərbi əməliyyatların gözləndiyi məsul ərəfədə vəziyyətin bütün ağırlığına və gərginliyinə baxmayaraq, Əhməd bəyin səfəri ilə maraqlanmağa, onun zəhmətinə dəyər verməyə də vaxt tapmışdı. Məsələn, 1922-ci il avqustun 13-də Ankaradan “Böyük Millət Məclisi rəisi, Baş komandan Mustafa Kamal” imzalı, “Samsun poçt və teleqram müdirliyi vasitəsilə sabah alman vapuru ilə oraya müvafiq edəcək Ağaoğlu Əhməd bəyə” ünvanlı teleqramda deyilirdi: “İrşad və tenvir (maarifləndirmə) xüsusunda bizzat ibzal buyurduğunuz mesaidən (şəxsən gördüyünüz işdən) məmnun və mütəşəkkirəm. Bu müfit (faydalı) səyahətinizi Ərzuruma qədər təmtil (davam) etməyinizi və bəyanı mühasəlet (xəbər) edirəm. Hər yerdə vəzifənizi təhsil (asanlaşdırmaq) üçün icab edənlərə Maarif, Daxiliyyə, Milli Müdafiə vəkalətlərində təbliğati-lazımə aparılmışdır, əfəndim”³³.

“Bayburtda Ağaoğlu Əhməd bəy əfəndiyə” ünvanlı 14 sentyabr 1922-ci il tarixli teleqramda isə Atatürk yazırdı: “Məsum olan (bilinən) qiymətli mesai və hidematvətənpərvəranələrinə təşəkkür edirəm”.³⁴ Nəhayət, həmin il oktyabrın 1-də Qarsda olan Əhməd bəy TBMM hə-

kuməti başçısından “Maarif vəkaləti daxilindəki qiymətli fəaliyyətini davam etdirmək” barədə növbəti teleqram almışdı.

Əhməd bəyin rəhtərliyi altındakı “İrşad heyəti”nin Ankaradan Qarsa qədər dörd ay yarım çəkən səfəri zamanı yüzlərlə görüş keçirilmiş, əhali qarşısında onlarla nitq söylənilmiş, çoxlu izahədi söhbətlər aparılmışdı. Həmvətəni və Maltadakı sürgün yoldaşı, keçmiş Cənub-Qərbi Qafqaz Türk Cümhuriyyətinin baş naziri, həmin dövrdə Qars bələdiyyəsinə rəhbərlik edən İbrahim bəy Aydın (Cahangirzadə) diqqət və yardımı sayəsində heyət üzərinə düşən vəzifələri uğurla yerinə yetirə bilmişdi.

Təbii ki, “İrşad heyəti” tək Əhməd bəydən ibarət deyildi və belə heyətlər yalnız Qarsa göndərilmişdi. TBMM hökumətinin yaranmasından dərhal sonra başlanan bu prosesə milli hisslərlə yaşayan türk ziyalıları, mütərəqqi din xadimləri, bütünlükdə çağdaş ədəbi-ictimai fikrin bir sıra tanınmış nümayəndələri cəlb edilmişdi. Məsələn, təkcə belə bir faktı xatırlatmaq kifayətdir ki, böyük türk şairi, Milli himnin – İstiqlal Marşının sözlərinin müəllifi Mehmet Akif Ersoy da Anadoluda, Konya bölgəsində fəaliyyət göstərən “İrşad heyətləri”ndən birinə rəhbərlik etmişdi.³⁵

Mehmet Akif Ersoy, yaxud Əhməd Ağaoğlu kimi inançlı türkçüləri Mustafa Kamalın ətrafında sıx birləşməyə vadar edən ən mühüm amillərdən biri onun yalnız Türkiyənin deyil, türklüyün müdafiəçisi kimi bütün cəbhələrdə böyük savaş verməsi idi. Bu cəhəti diqqətə çatdıran Əhməd bəy dostu Əli bəy Hüseyinzadəyə göndərdiyi 23 dekabr 1922-ci il tarixli məktubda yazırdı: “Mustafa Kamal Paşa

³³ Ahmet Ağaoğlu. “Mütareke ve Sürgün Hatıraları”, s. 162.

³⁴ Ahmet Ağaoğlu. “Mütareke ve Sürgün Hatıraları”, s. 162.

³⁵ Daha geniş məlumat üçün bax: Hakan Bacanlı. “Birinci TBMM-de Burdur Milletvekili Mehmet Akif Ersoy ve Faaliyetleri”. Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi, 2018, say 1(34), s. 1–54.

həzrətlərindən İstanbul Türk Ocağı üçün üç min lirə aldığımızı, əlbəttə ki, qəzetlərdən oxudun. Müsarileyh qüvvətli bir türkçüdür və indi felən bu cərəyanın başına keçmişdir”³⁶

Türkçülüynün ümumi maraqları baxımından Əhməd Ağaoğlunun məhz Qarsa göndərilməsi təsadüfi deyildi. Atatürk onun mənsəcə Azərbaycan türkü olduğunu, Qarsda isə əskidən soydaşlarının yaşadığını yaxşı bildiyindən Əhməd bəyin məhz həmin bölgəyə ezam edilməsini zəruri saymışdı. Ankarada vidalaşdıqları zaman onun Türkiyə–Azərbaycan hüduunda həyata keçirəcəyi maarifçilik missiyasına işarə ilə “fəaliyyətinin sərhəddin hər iki tərəfindəki xalqa böyük fayda gətirəcəyini”³⁷ xüsusi vurğulamışdı. Uğurlu Qars missiyası, az müddətdə görülən işlər Əhməd Ağaoğlunun sonrakı vəzifə təyinatında və siyasi karyerasında da mühüm rol oynamışdı. Onun 1923-cü ildə II dönəm, 1927-ci ildə isə III dönəm seçkilərdə Qarsdan millət vəkili seçilməsi bu kiçik əyalət şəhərində gördüyü işlərin kifayət qədər uğurlu olduğunu, soydaşlarının hörmətini, ən əsası isə Mustafa Kamal Paşanın təqdirini qazandığını söyləməyə əsas verir.

PAŞALARIN YANINDA PAŞALARA QARŞI

Əhməd Ağaoğlu həvalə olunan işlərin öhdəsindən uğurla gəlsə də, tezliklə “İrşad heyətləri”ndəki fəaliyyəti ilə vidalaşmalı olmuşdu. Baş verən dəyişikliyi növbəti bir uğur və Mustafa Kamal Paşanın nəzərində ciddi sınaqdan çıxması da hesab etmək mümkündür, çünki onu Ankaraya daha yüksək və məsul vəzifəyə gətirmişdilər. Lakin Qurtuluş Savaşının ünlü simalarından olan və həmin dövrdə (1924-cü ildən sonra yolları ayrılmışdı – *V.Q.*) Atatürkün yaxın silahdaşlarından biri kimi tanınan Kazım Karabekir Paşa ilə aralarında yaranmış bir münafişə təcili Ankaraya çağırılmasına təsirsiz qalmamışdı. Əslində, Əhməd bəyin həmişəki kimi həqiqəti söyləməsi, düşüdüklərini açıq şəkildə dilə gətirməsi Qars bölgəsini tərks etməsi ilə nəticələnmişdi. Baş verən hadisə iştirakçıların hər üçünü – Atatürkü, Kazım Karabekir Paşanı, Əhməd bəyi və aralarındakı münasibəti səciyyələndirmək baxımından da diqqətəlayiqdir.

Qurtuluş Savaşının vüsət aldığı dövrdə keçmiş hərbi nazir, 1909–1918-ci illərdə Osmanlı imperiyasını idarə edən rəhbər üçlüyün – triumviratın aparıcı üzvü Enver Paşa Rusiyada və Qafqazda dolaşırdı. 1920-ci ildə Bakıda Şərq xalqlarının I qurultayının iştirakçısı olmuşdu. Sonra Moskvağa getmişdi və burada da bolşeviklərdən ehtiram

³⁶ Yılmaz Özkaya. “Ahmet Ağaoğlunun Hüseyinzade Ali Beye Mektubları”. Türk Yurdu, 2011, c. 31, say 284.

³⁷ Fahri Sakal. “Ağaoğlu Ahmet Bey”, s. 40.

görmüşdü. Hakimiyyət ehtirası, bəlkə də keçmiş səhvlərini düzəltmək, xalqının müstəqillik davasına töhfəsini vermək istəyi onu Rusiyanın yeni ağaları ilə yaxınlaşdırmışdı. Enver Paşa Anadoluya keçmək, Qurtuluş Savaşında yer almaq, çox güman, hətta bu mübarizənin lideri olmaq arzusu ilə yaşayırdı. Mustafa Kamal isə keçmiş hərbi naziri yaxına buraxmaq niyyətində deyildi.³⁸ Onun fikrincə, Enver Paşanın Türkiyəyə geri dönməsi istiqlal savaşçıları arasında təfriqə sala bilərdi. Qələbə qazanılacağı təqdirdə isə bu, daha çox ittihadçıların hesabına yazıla bilərdi. Nəhayət, Osmanlı imperiyasını Birinci Dünya müharibəsindən sarsıdıcı məğlubiyyətlə çıxaran triumvirat üzvünə yeni Türkiyənin siyasi səhnəsində yer olmamalı idi.

Çox güman, TBMM hökuməti Kazım Karabekirə artıq Batuma qədər gəldiyi deyilən Enver Paşaya qarşı müəyyən önləyici tədbirlər görməyi həvalə etmişdi. Tədbirlər sırasına Osmanlı ordusunun Qafqaz cəbhəsindəki dəhşətli məğlubiyyətinin əsas “məmarı” sayılan keçmiş hərbi nazirin xalqın gözündən salınması da daxil idi. Kazım Karabekir bu işi, haqqında çox eşitdiyi və üstəlik, özü də, necə deyirlər, öz ayağı ilə Qarsa gəlib çıxmış mahir qələm adamı Əhməd Ağaoğluna həvalə etməyi qərara almışdı və onu yanına – Sarıkamışdakı qərgahına çağırmışdı. Hətta onun ardınca xüsusi qatar (!) göndərmişdi. Səməd Ağaoğlu atasından eşitdiklərini belə qeyd edirdi: “Karabekir məni ruslardan qalma qərgah binasının böyük salonunda qəbul etdi. İltifat göstərərək çay ikram elədi. Sonra da Enverin əleyhinə bir yazı istədi. Qarsa döndüm. Paşanın zabitasını hələ də üzərində hiss edirdim. Mustafa Kama-

lın ilk görüşdən insanı öz təsiri altına alan mənəvi nüfuzu onda yox idi. Fəqət Osmanlı imperatorluğunun xarabaları üzərində yeni bir dövlət qurmağa qərar vermiş çağdaş insanların qüsursuz təmsilçisi idi”³⁹.

Bir neçə gün sonra mətbuatda Ağaoğlunun “Nə paşalar hökuməti, nə ağalar səltənəti” adlı məqaləsi çap olunmuşdu. Amma yazının ünvanı yalnız Enver Paşa deyildi. Müəllif son yüz ildə türk millətinin üzlətdiyi fəlakətlərin bünövrəsində ayrı-ayrı adamların hakimiyyət ehtirası, “sən-mən” davası dayanması faktını önə çəkərək fikirlərinə belə yekun vurmuşdu: “Artıq türk milləti nə ağalar səltənəti, nə paşalar hökuməti istəyir. O, haqqa, hüquqa dayanan nizamlı bir dövlət qurmaq əzmindədir. Bir daha bu arzusunu “sən-mən” qovğası üçün hədə yerə sərf etməyəcəkdir”.⁴⁰

Məqalə çıxar-cıxmaz müəllifi yenə gecə ilə Qarsdan Sarıkamışa gətirmişdilər. Hər şeydən göründüyü kimi, məqsəd təşəkkür bildirmək deyildi. Belə bir yazının Kazım Paşanın xoşuna gəlməyəcəyi əvvəldən aydın idi, çünki Əhməd bəy sifariş tələb edildiyi şəkildə yerinə yetirməmişdi. O, Enver Paşa barədə yüksək fikirdə olmasa da, Osmanlının çağdaş tarixində (və ya ilk növbədə, bəlkə də Bakının işğaldan azad edilməsində!) müəyyən rolu və xidmətləri olan tarixi şəxsiyyətə ağına-bozuna baxmadan, yuxarıdan gələn bir sifarişlə qara yaxmaq istəməmişdi. Yeni rejimin tərəfinə keçsə də, bütün hal-xasiyyəti, təşəxxüs və iddiaları ilə əski bir Osmanlı paşası kimi qalmaqda davam edən Kazım Karabekir sözünün yerə salınması müqabilində Əhməd bəyə “sağ ol” deməyəcəkdə. Fikirlərini təqdir etməyəcəkdə. Xatirələrdə oxuyuruq: “Karabekir masanın arxasında kres-

³⁸ Daha ətrafı məlumat üçün bax: Şevket Süreyya Aydemir. “Tek adam. Mustafa Kemal”. İstanbul, 1969, s. 235–296; “Doktor Rıza Nurun Moskova-Sakarya Hatıraları”. İstanbul, 1991, s. 9–106.

³⁹ Səmet Ağaoğlu. “Hayat Bir Macera! – Çocukluk ve Gençlik Hatıraları”. İstanbul, 2003, s. 148.

⁴⁰ Səmet Ağaoğlu. “Hayat Bir Macera! – Çocukluk ve Gençlik Hatıraları”, s. 148.

losuna yayxanmışdı. Çatıq qaşlarla üzümə baxırdı. Hər iki tərəfində bir neçə zabıt dayanmışdı. Mənə “otur” işarəsi vermədən önündəki qəzeti üstümə fırlatdı. “Mən sizdən bunumu istəmişdim?” – deyə bağırırdı. “Siz Enverin deyil, topası ilə hamımızın əleyhinə yazmışsınız”.

Əslində, bu sözlərdə bəlli bir həqiqət vardı. Əhməd bəy həmişəki kimi ağılının və ürəyinin səsi ilə hərəkət etmişdi. Özünü haqlı saydığından üzləşəcəyi problemlərdən qorxub çəkinməmişdi. Karabekirin zəhminə, vahiməsinə, əvvəldən tanıdığı yavəri Seyfi bəyin ağzını açıb bir kəlmə də danışmamaqla bağlı xəbərdarlığına baxmayaraq, Əhməd bəy türk ordusunun keçmiş baş komandanı, şəxsi fəzilətlərinə və insani keyfiyyətlərinə müəyyən qədər bələd olduğu Enver Paşa haqda bundan artıq bir şey yaza bilməyəcəyini, ümumiyyətlə, şəxsiyyətə toxunmayacağını açıq söyləmişdi. O, Türkiyənin xilasını xalq hakimiyyətinə əsaslanan bir cəmiyyət quruluşunda görməsi ilə bağlı qənaətini ortaya qoymaqdan da çəkinməmişdi. Ümidlərində aldanan, sadə bir qələm adamını iradəsinə tabe edə bilməyəcəyini anlayan Kazım Karabekir elə həmin gecə şifrəli teleqram göndərüb keçmiş “İttihad və Tərəqqi”nin fəal üzvlərindən birinin – Ağaoğlunun həssas bölgə saydığı Qarsdan dərhal geri çağırılmasını istəmişdi.

Təbii ki, Mustafa Kamalla Enver Paşa qarşıdurmasında Əhməd Ağaoğlu tərəddüd etmədən birincinin mövqeyində dayanırdı. Keçmiş hərbi nazir onun nəzərində eyni dərəcədə də Türkiyənin keçmişi idi. Yeni Türkiyədə belə adamlara yer olmamalı idi. Onun Enver Paşanın siyasi macərələrinə mənfi münasibəti Ankaradakı bolşevik diplomat S.Aralovla söhbətlərində öz əksini tapmışdı.⁴¹

⁴¹ С.И.Аралов. “Воспоминания советского дипломата”. Москва, 1960, с. 126.

Sarıkamışda baş verən tarixçədə isə məsələ sadəcə janrdadır. Çox güman ki, Kazım Karabekir Paşa opponentinin ünvanına söyüş və təhqir istəyirdi. Əhməd bəy isə bütün həyatı boyu müqəddəs saydığı qələmi tələb olunan tərzdə işlətməkdən çəkinmişdi.

Atatürk onu darda qoymamışdı – Əhməd Ağaoğlu Ankaraya qayıdıb TBMM hökuməti yanında Mətbuat və İstihbarat Müdiriyyəti-Ümumiyyəsinin rəhbəri təyin olunmuşdu. Situasiya ilk baxışdan xoşagəlməz təsir bağışlansa da, sonda hər şey yaxşı qurtarmış, onun zəhməti layiqincə qiymətləndirilmişdi.

Kazım Karabekirlə qarşıdurma tezliklə Əhməd bəyin hafizəsindən silinmişdi. Amma həqiqi hakimiyyət ustalarının çoxu kimi yaxın ətrafındakı adamlarla bağlı həm yaxşı, həm də pis şeyləri yadda saxlamağı və məqamında istifadə etməyi bacaran Atatürk bu hadisəni unutmamışdı. Cümhuriyyət elanından bir il sonra onunla Kazım Paşa arasında fikir ayrılıqları meydana çıxmışdı. Köhnə silah yoldaşları siyasətdə eyni hədəfə vura bilməmişdilər. Ordudan istefa verib millət vəkilliyini tərcih edən Kazım Karabekir 1924-cü ildə hakimiyyətə müxalif Tərəqqipərvər Cümhuriyyət Firqəsinin (TCF) qurucuları sırasında yer aldı və yeni siyasi təşkilatın baş katibi seçildi. Əslində, bu, artıq bir neçə ildən bəri davam edən qarşıdurmanın, gizli hakimiyyət ehtirasının məntiqi sonluğu idi.

Müxalif mövqeyə keçmək niyyəti ona və firqəsinə baha başa gəldi. 1925-ci ildə Şeyx Səid üsyanı başlananda TCF-nin də adı üsyanla əlaqələndirildi. Hökumət partiyasının bağlanması qərar verdi. Bir il sonra isə Kazım Karabekir Atatürkü sui-qəsd təşəbbüsünü bilib, xəbər verməmək ittihamı ilə həbsə atıldı. Onun haqqında ən ağır cəza – edam hökmü istənilirdi, lakin İstiqlal Məhkəməsi qarşısında gü-

nahsızlığını sübuta yetirib bəraət ala bildi. Yəne Səməd Ağaoğlunun yazdığına görə, Kazım Paşanın həyatının bu ağır günlərində Atatürk Əhməd bəyi yanına çağırır Sarıkamışdakı köhnə münaqişəni xatırlatmış və onun əleyhinə məqalə yazmasını istəmişdi.

Ağaoğlunun cavabı qısa olmuşdu: “Yıxılmış adamın əleyhinə yazı yazmaram. Hələ əski bir arkadaşınız üçün bunu siz də məndən istəməzsiz, Paşam!”⁴²

Atatürk israr etməmişdi. Bu dialoqdan xəbər tutan Kazım Paşa isə aradan illər keçəndən sonra minnətdarlığını Əhməd bəyin oğlu Səməd Ağaoğluna çatdırmış, hətta ovaxtkı yersiz sərtliyi üçün üzrxahlıq etməyi də yaddan çıxarmamışdı...

QURTULUŞ SAVAŞININ “MƏTBUAT NAZİRİ”

Əhməd Ağaoğlunu tam əsasla Cümhuriyyət Türkiyəsində mətbuat və informasiya işinin təşkilatçılarından saymaq mümkündür. Doğrudur, bu istiqamətdə ilk addımlar məşhur Sivas konfransından sonra atılmışdı. 1920-ci il martın 31-də Ankara yaxınlığındakı Geyve adlı kiçik dəmiryol stansiyasında Qurtuluş Savaşına qoşulmaq üçün İstanbuldan gələn iki tanınmış jurnalistin – Yunus Nadi Abaloğlu və Halide Edib Adıvarın Mustafa Kamal Paşa ilə görüşü olmuşdu. Görüş zamanı türk xalqının milli müstəqillik mübarizəsi ilə bağlı məlumatları ölkə daxilində və onun hüdudlarından kənar da geniş yaymaq məqsədilə bir xəbər agentliyinin qurulması məsələsi müzakirə edilmişdi. Təklif olunan “Türk”, “Ankara”, “Anadolu” adlarından sonuncusu üzərində dayanılmışdı⁴³. Növbəti həftə, 1920-ci il aprelin 6-da yeni agentliyin ilk xəbər bülleteni yayılmışdı.

Aradan iki ay keçəndən sonra isə informasiya və təbliğat işləri sahəsində daha yuxarı instansiya orqanı kimi Mətbuat və İstihbarat Müdiriyyəti-Ümumiyyəsi quruldu. Başlanğıcda TBMM-ə və Vəkillər Heyətinə (Nazirlər Şurası – V.Q.) bağlı olan qurum 1920-ci il dekabrın 25-də Xariciyyə Vəkalətinə – Xarici İşlər Nazirliyinə birləşdirildi və

⁴³ Bax: “Kuruluşundan Bugüne Anadolu Ajansı”. https://tr.wikipedia.org/wiki/Anadolu_Ajansı.

⁴² Samet Ağaoğlu. “Hayat Bir Macera! – Çocukluk ve Gençlik Hatıraları”, s. 149.

bütünlükdə ölkə daxilində və xaricdə dövlətin informasiya siyasətini həyata keçirməyə başladı.

Semih Çelikin də yazdığı kimi, “İrşad və propaqanda məqsədi ilə qurulmuş olan Mətbuat və İstihbarat Müdiriyyəti-Ümumiyyəsi pulsuzluq, təşkilatsızlıq və təcürbəsizlik kimi səbəblər üzündən qarşısına qoyulan vəzifəni layiqincə yerinə yetirə bilməməsi iddiası ilə Məclisin sərt qınaqlarına hədəf olmuşdu. Bu qədər sərt tənqid qarşısında heç bir idarəçi burada qalmaq istəməmiş, tez-tez müdir dəyişmişdi. Belə ki, mövcudluğunun ilk iki ay yarımılıq dövrü ərzində altı müdir gətirilmişdi”.⁴⁴ Diqqətəlayiq haldır ki, Mətbuat və İstihbarat Müdiriyyəti-Ümumiyyəsinin fəaliyyəti ilə bağlı Məclis müzakirələrində Atatürk də yaxından iştirak etmişdi. Bu da hökumətin mətbuat vasitəsilə təbliğata nə qədər böyük önəm verdiyini göstərirdi.

Belə şəraitdə mətbuat sahəsində zəngin təcrübəsi, jurnalistlik məharəti, habelə təşkilatçılıq qabiliyyəti və Atatürk ideyalarına bağlılığı nəzərə alınaraq, Əhməd Ağaoğlu Qurtuluş Savaşının “səsi və sözü” sayılan mühüm quruma rəhbər təyin edilmişdi. 1922-ci il dekabrın 27-də Qarsda aldığı bir teleqramla ona dərhal Ankaraya dönüb yeni vəzifəsinin icrasına başlaması təklif olunurdu.⁴⁵ Təbii ki, strateji əhəmiyyətə malik ciddi təyinat TBMM hökumətinin başçısı ilə razılaşdırılmışdı, daha dəqiq desək, seçim Mustafa Kamal Paşanın təşəbbüsü ilə həyata keçirilmişdi.

Qərribə təsadüf nəticəsində Əhməd bəy 1923-cü il yanvarın 5-də bolşevik Rusiyasının TBMM hökuməti yanında səlahiyyətli nümayəndəsi təyin edilmiş sovet diplomatı S.İ.Aralovla birlikdə Ankaraya gəlmiş və vəzifəsinin ic-

rasına başlamışdı. Nədənə Aralov Əhməd bəyin onlara Batumda qoşulduğunu yazır. Əslində isə “Feliks Dzerjinski” adlı rus-sovet gəmisində birgə səyahətləri məsafə etibarilə Qarsa yaxın olan liman şəhəri Trabzondan başlanmışdı.

“Bizimlə birlikdə bu gəmidə türk Mətbuat Bürosunun direktoru Əhməd bəy Ağaoğlu (Ağayev) da gedirdi, – deyər Aralov xatirələrində yazırdı. – O, rus dilində çox gözəl danışır. Əhməd bəy mənşəcə azərbaycanlıdır. 1908-ci ildə “gənc türklər” inqilabı dövründə Rusiyadan Türkiyəyə qaçmışdı. Sonra isə bu inqilabın şüarlarından ruhlanıb türk təbəəliyini qəbul etmiş və həmişəlik bu ölkədə qalmışdı. Zaman keçdikcə “gənc türklər” in xalq kütlələrini və kəndliləri aldatdığını, fəhlə hərəkatını boğduğunu gördüyündən onlarla yolu ayrılmışdı. Əhməd bəy Anadoluda başlanan milli-azadlıq mübarizəsinin tərəfinə keçmişdi. Mustafa Kamal Paşa Rusiyanın mahir bilicisi və təcrübəli jurnalist kimi onu türk mətbuatına rəhbərlik üçün yanına dəvət etmişdi”.⁴⁶ Sovet diplomatı (və təbii ki, çekisti!) ilə səfərdə başlanan tanışlıq sonradan ailəvi dostluğa, bəlli bir məqamda isə hətta Əhməd bəyin karyerası üçün ciddi təhlükəyə çevrilmişdi. Bu barədə az sonra!

Əhməd Ağaoğlunun rəhbərliyi dövründə Mətbuat və İstihbarat Müdiriyyəti-Ümumiyyəsi, müasir ifadə ilə desək, bütöv bir mətbuat və informasiya nazirliyinə çevrilmişdi. Ölkənin müxtəlif guşələrinə səpələnmiş “İrşad heyətləri”, habelə yeni təsis olunmuş Anadolu Agentliyi də qurumun sərəncamına verilmişdi.

Fəaliyyətinin nəticələri və “məhsulu” üzdə olan bir təşkilat kimi, mətbuat müdirliyi daim diqqət mərkəzində idi. Əhməd Ağaoğlu birinci dönəm TBMM üzvləri sırasına

⁴⁴ Semih Çelik. “Dört Yönlüyle Bir Mütəfəkkir – Mehmed Akif Ersoy”. İstanbul, 2014, s. 32.

⁴⁵ Fahri Sakal. “Ağaoğlu Ahmet Bey”, s. 40.

⁴⁶ S.İ.Aralov. Göstərilən əsəri, s. 40.

seçilməyə də, tez-tez Məclisin iclaslarında millət vəkilləri qarşısında çıxış etməli olurdu. Onların qaldırdıqları məsələlərə aydınlıq gətirir, maraqlandıqları suallara cavab verir, tənqidi qeyd və mülahizələri ilə bağlı polemikaya girirdi. Məclis üzvlərinin bəziləri yüksək savad və intellektləri ilə seçilmədiklərindən, habelə dövrün şərtləri daxilində mətbuat-informasiya işinin mühümlüyünə yetərinə əhəmiyyət vermədiklərindən bir sıra hallarda əsassız irad və iddialarla çıxış edirdilər. Məsələn, Burdur mebusu İsmail Suphi, Çorum millət vəkilli Dursun bəy kimi yeni düşüncə ilə ayaqlaşmayan “xalq təmsilçiləri” Əhməd bəyə istər “İrşad heyətləri”nin, istərsə də Mətbuat və İstihbarat Müdiriyyəti-Ümumiyyəsinin gördüyü işlərin o qədər də böyük əhəmiyyət daşımadığını sübut etməyə çalışırdılar.

Adı çəkilən Dursun bəy TBMM iclaslarından birində çıxış edərək saymazana şəkildə demişdi: “İrşadət, istihbarat, bilmirəm nə...? Nə irşad edilmiş var, nə edənlər var! Edənlərdən nə fayda görülmüş? İrşada gedənləri də biliyoruz! Millətin indi yalnız asayişə ehtiyacı vardır. Aydınlanmaya ehtiyacı yoxdur”.⁴⁷ Təbii ki, belə mövqə tutanlar təkcə Məclis müzakirələrində yeni quruma inamsız münasibət nümayiş etdirməklə kifayətlənmirdilər. İlk növbədə, Mətbuat və İstihbarat Müdiriyyəti-Ümumiyyəsinin maliyyə vəsaiti ilə təmin olunmasına və şəbəkəsini genişləndirməsinə hər vasitə ilə maneçilik törədirdilər. Digər tərəfdən, bu təşkilat vasitəsilə Milli Mücadiləni dəstəkləyən ayrı-ayrı qəzetlərə və qəzetçilərə maliyyə yardımı göstərilməsi hökumətin onların mövqeyini pulla satın alması kimi dəyərləndirilirdi. Başqa sözlə desək, gələcək Cümhuriyyətin bütün atributları kimi, mətbuat da çətin, əzablı doğuluşa məhkum idi.

Ona görə də Əhməd bəy millət vəkillərinin tələbi ilə qaldığı TBMM iclaslarında səbirlə, təmkinlə, digər ölkələrin təcrübəsindən nümunələr gətirməklə xalq təmsilçilərini müstəqillik uğrunda mübarizədə mətbu sözün əhəmiyyətinə inandırmağa çalışırdı: “Millətimizə Avropada çox şiddətli düşmənçiliklər vardır. İftiralar vardır. Maddi-mənəvi itkilərə qarşı propaqanda çox lazımlıdır. Bundan ötrü Məclisdən aşağısı 20 min lirə istəyirəm. İşin əhəmiyyətini bilsəniz, daha çox verərsiniz. Yunanıstan Avropa və Amerikada yüz minlərlə lirə sərf etməkdədir. İngilislər bizim büdcəmiz qədər paranı bu işə (təbliğət nəzərdə tutulur – V.Q.) sərf etdilər. Biz indiyə qədər məsələnin bu tərəfini tamamilə unutduq və nəticədə böyük zərəərə düşdük. Ona görə də dediyim məbləği artıraraq qəbul edin”.⁴⁸

Sadəcə “asayışı təmin etmək” kimi günün qayğıları ilə yaşayan bir sıra millət vəkillərindən fərqli olaraq, Əhməd bəy daha miqyaslı, gələcəyə yönəlik düşüncəyə, daha uzaqlara baxırdı. Çünki Mustafa Kamal Paşanın da məhz belə düşündüyünü, Qurtuluş Savaşı başa çatınca ölkənin simasını kökündən əsaslı dəyişəcək inqilabi islahatlar planı ilə yaşadığını bilirdi. Ona görə də maarif kimi mühüm bir məsələni dövlətin nəzarətindən çıxarmaq, milli mətbuatın fəaliyyətini məhdudlaşdırmaq fikrinə düşənləri mütərəqqi dünyanın təcrübəsini öyrənməyə çağırırdı: “Dövlətlər təlim və tərbiyəni o qədər mühüm görmüşlər ki, atanın övladı üzərindəki ixtiyarını əlindən almışlar. Çocuqların qəlblərinə və beyinlərinə milli vəhdət fikrini təlqin etmək bir vəzifədir. Dövlətlərin maarifi-ümumiyyəyə sərf etdikləri mebalığın (burada pulların – V.Q.) miqdarı əsgərə sərf etdikləri mebalığın miqdarından qat-qat çoxdur”.⁴⁹

⁴⁷ “Türkiye Büyük Millet Meclisinin Zabıtları”, d. 1, c. 23, s. 299.

⁴⁸ “Türkiye Büyük Millet Meclisinin Zabıtları”, d.1, c.23, s. 662.

⁴⁷ “Türkiye Büyük Millet Meclisinin Zabıtları”, d. 1, c. 22, s. 609.

Aydın məsələdir ki, müharibə vəziyyətində olan ölkədə belə müqayisələrin aparılması vətənpərvərlik şüarları arasında gizlənen "savaş partiyası" üzvlərinin xoşuna gəlmirdi. Digər tərəfdən, Əhməd bəyin ifrat ötkəmliyi, fikirlərini qorxub-çəkinmədən dilə gətirməsi, mülahizə və prinsiplərində israr etməsi, ən başlıcası isə fəaliyyətinin Atatürk tərəfindən ümumən rəğbətə qarşılınması əleyhdarlarını daha da hiddətləndirirdi. Bu isə bir sıra hallarda şəxsinə bəslənən inamsızlıq və antipatiyanın bütünlükdə rəhbərlik etdiyi quruma qarşı çevrilməsinə gətirib çıxarırdı. Məsələn, çox güman, elə bu səbəbdən, təkidli xahişlərinə baxmayaraq, millət vəkili Mətbuat və İstihbarat Müdiriyyəti-Ümumiyyəsinin büdcəsinin artırılmasına razılıq verməmişdilər.

Türkiyənin həmin dövrdəki vəziyyəti isə təbliğat və informasiyaya diqqətin ön plana çəkilməsinə tələb edirdi. "Düşmənlərimizin propaqandalarına eyni silahla qarşılıq verəcək bir propaqanda və tanıtma təşkilatına ehtiyacımız vardır. Haqlı olmaq hələ dünya tərəfindən haqqı tanınmağa kifayət etmir",⁵⁰ – təəssüf ki, Əhməd bəyin TBMM iclasında səsləndirdiyi və bu gün də aktuallığını itirməyən bu sözləri o dövrdə Məclis üzvləri arasında adekvat əks-səda doğurmamışdı.

Hətta qatı əleyhdarları da Əhməd Ağaoğlunun qısa müddət ərzində mətbuat işinin təşkilində ciddi irəliləyişlərə nail olduğunu etiraf edirdilər. Vəzifəsinin icrasına başladığından bir neçə ay sonra – 1923-cü ilin mayında o, millət vəkili qarşısında hesab verərək demişdi: "Müdiriyyətə gəldiyimdə "Sirati-müstəqim" (hakimiyyəti dəstəkləyən qəzet – *V.Q.*) dörd ay idi ki, tətillənməmişdi. "Köy Hocası"nın ("Kənd müəllimi"; maarifçi məcmuə idi – *V.Q.*) da nəşri

dayanmışdı. Mətbənin məşinləri zirzəmidə atılıb qalmışdı, alət və avadanlıqların hərəsi bir yana dağılmışdı. Mən bunları on beş günə topladım. "Sirati-müstəqim"i təkrar çıxarmağa başladım. "Kiçik məcmuə"nin əsasını qoydum. Bunları oxuyun, bəyəfəndilər!"⁵¹.

İlk dəfə Əhməd bəyin təşəbbüsü və fəal iştirakı ilə Türkiyədə Qərb oxucusuna və ictimai-siyasi dairələrə ünvanlanmış nəşrlər meydana çıxmışdı. Onların arasında üçcildlik "Anadoluda yunan zülmü və vəhşəti", habelə "Pontus məsələsi" ("Pont", yaxud "Pontus"; indiki Qara dənizin cənub sahillərində yunanların iddiaçı olduqları türk ərazilərinin qədim adıdır – *V.Q.*) kitabları xüsusilə böyük əhəmiyyətə malik idi. Təbii ki, həmin nəşrlərin Avropada Osmanlı türkləri ilə bağlı yayılmış yanlış təəsvirləri tezliklə aradan qaldırıldığı, yaxud informasiya blokadasını dağıtdığını söyləmək mübaliğəli olardı. Lakin Əhməd bəy göstərdi ki, türklər də intellektual baxımdan düşmənləri onların öz silahları ilə vurmağa qadirdirlər.

"Əleyhimizə olan bəzi iddiaların və təhqiqat aparılması təklifinin qarşısını Mətbuat Müdiriyyətinin çalışmaları ilə almışdıq. Sonra mən özüm ay yarım ərzində Pontus məzalinə dair beş yüz səhifəlik vəsiqələrin toplandığı bir əsər çıxardım. Mətbuat Müdiriyyəti mövcud olandan bəri belə bir əsər meydana gəlməmişdi".⁵² Üç qitədə 600 il hökmranlıq etmiş Osmanlı imperiyasının təbii olaraq həm Qərbdə, həm də islam dünyasında çoxlu düşmənlər qazandığını vurğulayan Əhməd bəy onların neytrallaşdırılması üçün, ilk növbədə, müxtəlif dillərdə obyektiv tarixi həqiqətlərə əsaslanan nəşrlərin hazırlanmasını zəruri sayırdı. Bu istiqamətdə fransızca "Echo de Turquie", ingiliscə

⁵¹"Türkiye Büyük Millet Meclisinin Zabıtları", d. 1, c. 22, s. 601.

⁵²"Türkiye Büyük Millet Meclisinin Zabıtları", d. 1, c. 22, s. 602.

⁵⁰ "Hakimiyeti-Millie", 12 Haziran 1923.

“Echo of Turkey” məcmuələrinin nəşri planlaşdırılırdı, lakin həmin nəşrləri görmək Əhməd bəyə qismət olmamışdı.

Onun təşəbbüsü ilə Mətbuat və İstihbarat Müdiriyyəti-Ümumiyyəsinin xarici dillərdə gündəlik məlumat bülletenləri hazırlanmağa, Avropa ölkələrinə müxbirləri təyin olunmağa başlamışdı. Almaniyada fəaliyyət göstərən ilk belə müxbirlərdən biri Əhməd bəy haqda xatirələrin müəllifi, türk jurnalisti Ahmet İhsan Tokgöz idi. O, aradan illər keçəndən sonra yazırdı: “İstanbulun işğal altında olduğu və Milli Mücadilənin yeni başladığı dövrdə müharibəni zəfərlə başa vurmaş duşmənlə dövlətlər Almaniyaya və Avstriyaya kimi səfirliklərimizin, konsulluqlarımızın hamısını bağlatmışdılar. Mərhum Sabri Toprak (TBMM hökumətinin poçt və teleqraf baş müdiri – V.Q.) Ankara milli hökumətinin xəbərlərini mətbuatda yerləşdirmək üçün Almaniyada bir istihbarat məmuru tapmaq istəyirdi. Ağaoğlu Əhməd bəyin salamını yetirəndən sonra fikrimi soruşdu. Dərhal “özüm bu işi görəyəm” dedim. Çox keçmədən indi dünyadan köç etməyinə çox yanıt-yaxılığım Ağaoğludan şirin dillə yazılmış bir məktub aldım. Yeni vəzifəmə ixtisar hissi ilə başladım. Münxen civarındakı Soln kəndində, “Harsenstrasse” küçəsində yerləşən 36 nömrəli evimin qapısından “Türkiyə İstihbarat Agentiyi” lövhəsini asdım. Beləliklə, Ankaradakı milli hökumətlə yarırəsmi səciyyəli bağlılıq qurmağıma görə, ilk növbədə, Ağaoğlu Əhməd bəyin o zaman məni yada salmasına borcluyam. Onun qədrşünaslığını heç vaxt unutmamam.⁵³

Mətbuat Ümum müdiri – mətbuat naziri vəzifəsində çalışdığı dövrdə Əhməd Ağaoğlunun mühüm xidmətlərindən biri də TBMM hökumətinin rəsmi orqanı sayılan “Hakimiyəti-milliyə” qəzetinin fəaliyyətini nəzərəcərpacaq dərəcədə yaxşılaşdırması idi. O, 1922-ci il fevralın

⁵³ Ahmet İhsan Tokgöz. “Ağaoğlu Ahmet”. “Uyanış”, 25 Mayıs 1939.

2-dən 1923-cü il noyabrın 23-nə qədər baş redaktorluğunu öz üzərinə götürüdü, həm də ən fəal müəlliflərindən biri olduğu qəzeti tezliklə adına uyğun şəkllə salmışdı, yəni həqiqi mənada yeni hakimiyyətin aynasına, Milli Mücadilənin sözcüsünə çevirmişdi. Atatürk də əsas mətbu tribuna kimi Hakimiyyəti-milliyəyə böyük önəm verirdi.

Şübhəsiz, 1922–1923-cü illərdə Əhməd Ağaoğlu Atatürkün ölkənin və xalqın simasını dəyişirməklə bağlı düşüncələrində yaşatdığı, lakin hələ həyata keçirməyə imkan tapmadığı “inqilabların” ən fəal təfsirçisi və tərçümanlarından biri idi. Bu mənada müəllifin “Hakimiyyəti-milliyə” qəzetinin 1922-ci il saylarında dərc edilən, sonralar isə “Ağaoğlu külliyyatı”nın beşinci cildinə daxil olunan “İxtilalmı? İnciləbmə?” kitabında toplanmış məqalələr xüsusilə səciyyəvidir.⁵⁴

Həmişə belə təsadüflərdə baş verənlər təkrarlanmışdı: mübariz keyfiyyətləri, iti qələmi, tükənməz enerjisi Əhməd bəyə tək dostlar deyil, çoxsaylı rəqib və əleyhdarlar da qazandırmışdı. Oğlu Səməd bu məqamı belə xatırlayırdı: “Hakimiyyəti-milliyə” qəzetində ulduz işarəli baş məqalələri yazarkən atam çox yaxşı bilirdi ki, böyük bir düşmənlə cəbhəsinin mühasirəsinə düşəcəklər. İki şeyə arxalanırdı: inandığı fikirlərə və Mustafa Kamal Paşaya. Onu da bilirdi ki, hətta günün birində Mustafa Kamal da fikirlərini paylaşmadığını söyləyə bilər. O zaman da qələmi əlindən alınmayana qədər ağı “dur!” desə də, xarakteri, hissi, bir az da inadı onu döyüşə cəkəcəklər.”⁵⁵

⁵⁴ Ümumilikdə 14 məqalədən ibarət olan və bir-birini tamamlayan bir silsilə “Hakimiyyəti-milliyə” qəzetinin 1922-ci ildə çıxan saylarında dərc edilmişdir: I – 10 may, II – 11 may, III – 12 may, IV – 18 may, V – 19 may, VI – 24 may, VII – 1 iyun, VIII – 7 iyun, IX – 4 iyul, X – 7 iyul, XI – 18 iyul, XII – 28 iyul, XIII – 1 avqust, XIV – 15 avqust.

⁵⁵ Səmet Ağaoğlu. “Hayat Bir Macera! – Çocukluk ve Gençlik Hatıraları”, s. 150.

Məhz bu keyfiyyətləri sayəsində dəyişilməz baş nazir, dövlətdə “ikinci adam” sayılan İsmət İnönü ilə aralarındakı fikir ayrılıqları gah kəskinləşərək, gah da nisbətən müla-yimləşərək həyatının sonuna qədər davam edəcəkdi. Bəzi münafişəli məqamlar isə 1950-ci illərdən etibarən Demokrat Partiyasının qurucularından biri kimi Türkiyənin siyasi həyatına möhürünü vuran oğlu Səməd “miras” qalacaqdı...

1920-ci illərin siyasi mühitinə qayıdaraq ədalət naminə qeyd etmək lazımdır ki, Atatürk bir sıra hallarda ön yaxın silahdaşlarının – baş nazir İsmət İnönünün, müəyyən dövrdə TBMM-ə və hökumətə rəhbərlik etmiş Rauf Orbayın, habelə digər yüksək çinli məmurların Ağaoğluna haqsız hücumlarının qarşısını alırdı. Yaxın ətrafına inancılı bir fikir adamı, türklük ideallarına bağlı şəxsiyyət kimi dəyərləndirdiyi Əhməd bəyi quprularası çəkişmələrə, daxili münafişələrə qurban verməyəcəyini aydın bildirirdi.

Belə təsadüflərdən biri Sovet Rusiyası ilə əlaqədar meydana çıxmışdı. Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, rus səfiri S.İ.Aralovla Əhməd bəy arasında ilk gündən yaxın münasibətlər yaranmışdı. Fərqli siyasi məfkurəyə sahib olan bu insanları siyasətdən daha çox, rus dili, Ağaoğlular ailəsində Türkiyə şəraitində də mövqeyini qoruyub saxlayan rus mədəniyyətinə bağlılıq hissi birləşdirirdi. Təbii ki, Əhməd bəyin bir vaxtlar Rusiya imperiyasının təbəəsi sayılması, keçmişdə bir ölkənin vətəndaşları olmaları da burada müəyyən rol oynayırdı.

“Aralov ucaboy, arıq, açıq qumral saçlı, bəyaz üzlü, mavi gözlü, heç bir qarışıqı olmayan təmiz slav tipində, nəzakətli, tərbiyəli bir adamdı, – deyər Əhməd bəyin həmin dövrdə 13–14 yaşında olan, çağdaş türk ədəbiyyatında “Dostoyevski heyranı” kimi tanınan oğlu Səməd xatirələrində yazırdı.

– Qədim, əsl-nəcəbətli bir ailənin qızı olan zövcəsi çirkin, fəqət uzun boyu, ağır-səngin, vüqarlı duruşu, qulağa yatımlı səsi ilə sevimli bir xanım idi. Uzunsov, yaygın üzü, dalğın baxışlı iri, qara gözləri ilə nədənsə həmişə mənə inayimizi xatırladırdı. Anamla atamın rusca bilmələri aramızda ailəvi ostluq qurulmasına yardım etmişdi”.⁵⁶

S.Aralov da “Sovet diplomatının xatirələri” memuarlarında həmişə Atatürkün yaxın çevrəsindəki seçkin adamlar sırasında gördüyü, dəfələrlə məsləhət və köməyindən yararlandığı Əhməd bəydən minnətdarlıq hissi ilə bəhs edirdi. Ailələrdə təkəcə yaşlı nəslin təmsilçiləri deyil, uşaqlar da dostlaşmışdılar. Hətta Aralov xidmət müddətinin başa çatması ilə əlaqədar Ankaradan ayrılanda oğlu Sergey velosipedini həmyaşıdı Səmədə bağışlamışdı. Patriarxal Ankarada bu, görünməmiş hədiyyə idi!

Çox güman, Əhməd Ağaoğlunun hökumətin informasiya siyasətinə rəhbərlik etdiyini nəzərə alan Aralov bir dəfə RSFSR xarici işlər komissarının müavini L.M.Qaraxanın Türkiyə Böyük Millət Məclisinə ünvanladığı təbrik teleqramının mətnini rəsmi nota ilə Məclis rəhbərliyinə göndərməzdən əvvəl Əhməd bəyə vermişdi. “Məsələ belə olmuşdu, – deyər sovet diplomati xatirələrində yazırdı. – Teleqrafdan teleqramı alandan sonra birbaşa Mətbuat Bürosunun (Mətbuat və İstihbarat Müdiriyyəti-Ümumiyyəsi nəzərdə tutulur – *V.Q.*) rəhbəri Əhməd Ağayevin yanına yollandım. Əhməd bəy elə oradaca mətni türkcəyə çevirdi və mətbəyə yolladı. Mən Ağayevin yadına saldım ki, teleqram hələ Rauf bəyə göndərilməyib. Dedim ki, gecə ilə fransız dilinə tərcümə edib çatdıracağıq. Belə də elədik. Gecə saat 23-də Rauf bəy teleqramı qəbul edib şəxsən zərfin üzərinə imza atdı, lakin fransızca bilmədiyindən,

⁵⁶ Səmet Ağaoğlu. “Hayat Bir Macera! – Çocukluk ve Gençlik Hatıraları”, s. 138.

yəqin ki, mətnlə tanışlığı səhərə saxlamışdı. Səhər isə teleqram artıq qəzetlərdə çap olunmuşdu. Bu səbəbdən də Rauf bəy möhkəm səs-küy qaldırılmışdı, çünki təbrik teleqramının mətni Məclisdə elan edilməmişdən əvvəl qəzetlərdə çıxmışdı”.⁵⁷

Əlbəttə, sırf protokol baxımından Əhməd bəy, həqiqətən də, tələskənliyə yol vermişdi. Fəhri Sakala görə isə rus səfəri bu situasiyada səmimiyyətdən yararlanıb onu təxribata çəkmişdi. Şübhəsiz, Əhməd bəyin də müəyyən alibisi vardı – səndən ənənəvi təbrik teleqramı idi. Heç bir məxfi məlumat ehtiva etmirdi. Odur ki bu prinsipə dayanıb öz addımını informasiya azadlığı ilə əsaslandırmağa çalışmışdı.

Lakin yol verdiyi tələskənlik bir sıra millət vəkllərinin, ilk növbədə isə TBMM başqanı Rauf Orbayın Əhməd bəyin ünvanına kəskin (və yəqin ki, müəyyən dərəcədə haqlı!) ittihamlar səsləndirməsinə səbəb olmuşdu. S.Aralovun yazdığına görə, hətta “Hakimiyyəti-milliyə” Türkiyə hökumətinin, yoxsa Rusiya səfirliyinin mətbu orqanıdır?” deyərək hiddətini gizlətməyən Rauf bəy Əhməd Ağaoğlunun təcili istefasını tələb etmişdi. Əslində, bu kontekstdə Məclis sədrinin qəzəb və hiddəti milli mətbuatı rəhbərlik edən şəxsdən daha çox bərişməyə istəmədiyi yeni sovet-Türkiyə münasibətlərinə və artıq aralarında müəyyən ziddiyyətlər yaranmış Mustafa Kamala qarşı çevrilmişdi.

Əhməd bəy əvvəlcə Rauf Orbayın tələbi ilə razılaşmağa meyilli görünərsə də, bir qədər götür-qoy etdikdən sonra fikrini dəyişmişdi. Vəzifəyə Mustafa Kamal Paşa tərəfindən təyin olunduğunu, bu səbəbdən də yalnız o, qərar verdiyi təqdirdə istefaya gedəcəyini bildirmişdi. Məsələ bir neçə gün sonra səhərdən Ankaraya döndən Atatürkün iştirakı ilə Məclisin növbəti iclasında yenidən müzakirəyə çıxarılmışdı.

⁵⁷ S.İ.Aralov. Göstərilən əsəri, s. 154.

nlmışdı. Və təbii ki, gözlər Qurtuluş Savaşı liderinə zillənmişdi. Mustafa Kamal öz çıxışında qarşıda iki mühüm vəzifəyə dayandığını bildirərək “hərbi sahədəki məqsədlərin, demək olar ki, artıq yerinə yetirildiyini, daxili islahatlarla bağlı vəzifəni isə Əhməd Ağaoğlu kimi milli maraqları düzgün başa düşən köməkçilərinə arxalanaraq həyata keçirəcəyinə”⁵⁸ ümid bəslədiyini bəyan etmiş və Məclisi tələsik qərardan çəkinməyə çağırmışdı. Mustafa Kamal Paşadan sonra dövlət quruculuğunda mətbuatın vəzifələri barədə danışan Əhməd bəyin çıxışı alqışlarla qarşılanmışdı.⁵⁹

Tərəqqipərvərlərlə mühafizəkarların üz-üzə gəldikləri TBMM-də Əhməd Ağaoğlunun cəmiyyət həyatında mətbuatın rolu ilə bağlı prinsipial mövqeyi tez-tez müzakirələrə səbəb olur, təqdim hədəfinə çevrilirdi. Əslində, bu müzakirələrdə səslənən fikirlər sonucuların Atatürkü üstüörtülülə etirazlarından başqa bir şey deyildi. Sırr deyil ki, Mətbuat Ümum müdirinin qəzet səhifələrinə çıxardığı islahatçı, bəzən isə inqilabi fikirlərin çoxu onun şəxsi mülahizələri olmaqdan daha çox, Atatürkün mətbuat vasitəsilə cəmiyyətə göndərdiyi mesajlar, həyata keçirmək istədiyi köklü dəyişikliklərin anonsu idi. Səməd Ağaoğlunun da yazdığı kimi: “Konkret olaraq “Hakimiyyəti-milliyə” qəzeti Mustafa Kamalın direktivləri ilə məqalələr çap edirdi. Orada çıxan hər yazı Mustafa Kamalın görüşlərini əks etdirirdi”.⁶⁰

“Atamın yazıları Türkiyənin qərbləşməsi mövzusunda idi və mühafizəkar qrupu məmnun etmirdi. Bu qrup yazıların ilham qaynağının Qazi olduğunu da bilir, beləcə, hü-

⁵⁸ S.İ.Aralov. Göstərilən əsəri, s. 154.

⁵⁹ S.İ.Aralov. Göstərilən əsəri, s. 155.

⁶⁰ Səməd Ağaoğlu. “Hayat Bir Macera! – Çocukluk ve Gençlik Hatıraları”, s. 141.

cum, əslində, ona qarşı yönəlmiş olurdu”.⁶¹ Başqa sözlə, Əhməd bəy, sadəcə, Atatürk ideyalarının ifadəçisi rolunda çıxış edirdi. Bir diplomat-çəkist kimi müxtəlif qaynaqlardan məlumat alan S.İ.Aralov isə “Əhməd Ağayevlə bağlı baş verən insidentin, ilk növbədə, Məclisdə Rauf bəyin rəhbərlik etdiyi müxalifətin əhvali-ruhiyyəsinin bir göstəricisi olduğunu yazırdı və o qədər də böyük yanlışlığa yol vermirdi...⁶²

Əhməd Ağaoğlu həm mətbuat səhifələrində, həm də Məclis tribunasında özünü, yazılarını və fikirlərini cəsarətlə müdafiə edirdi. O, Türkiyənin və türklüyün köklü problemlərindən söz açan məqalələrini saymazyana şəkildə “saçma sapan” adlandıran Çankırı millət vəkili Təvfik əfəndiyə hamının gözü önündə “Sənə, din də daxil olmaqla, hər mövzuda yeddi il dərs verərəm”, – deməkdən çəkinməmişdi.⁶³ Yeri gələndə digər Atatürk əleyhdarları ilə eyni kəskin leksikon və intonasiyada danışmağı bacarırdı. Lakin qarşı tərəf də yatmamışdı. Əhməd bəyin bütün dirənişlərinə baxmayaraq, TBMM-in qərarı ilə ilk addım kimi Mətbuat və İstihbarat Müdiriyyəti-Ümumiyyəsinin büdcəsi azaldılmışdı. 1923-cü ilin avqustunda isə çox güman, əvvəlcədən Mustafa Kamal Paşanın razılığını alan İsmət İnönü Əhməd Ağaoğlunun vəzifəsindən azad edilməsinə nail oldu. Onun yerini baş nazirin adamı kimi tanınan və Amerikadan dəvət edilən gənc türk jurnalisti Mehmet Zekeriyə Sertel tutdu.

Lakin Sertel son dərəcə mürəkkəb dövrdə mətbuatın qarşısına qoyulan tələblərə cavab vermədiyi üçün, ilk növbədə isə Atatürkün xüsusi diqqət yetirdiyi “Hakimiyyəti-milliy-

yə”ni istənilən səviyyədə çıxara bilmədiyi üçün növbəti 1924-cü ildə istefaya göndərildi. Sonralar bir-birinin ardınca “Rəsimli ay”, “Son Posta”, “Tan” kimi sol mövqeli qəzetlərin naşiri, yaxud redaktorları sırasında yer alan Sertel hökumətlə, ilk növbədə isə bir vaxtlar himayəsinə sığındığı İsmət İnönü ilə dil tapmadığından İkinci Dünya müharibəsindən sonra Parisə mühacirət etdi. Tələyin qaribə bir cəlvəsi nəticəsində həyatının bir neçə ilini Əhməd bəyin mətbuat sahəsində ilk inamı addımlarını atdığı şəhərdə – Bakıda mühacir kimi yaşadı. Xanımını – tanınmış türk jurnalisti Sabiha Serteli həmişəlik Azərbaycan torpağına əmanət etdi.

Əhməd Ağaoğlunun vəfat etdiyi 1939-cu ilin may ayında Türkiyənin görkəmli qadın jurnalistlərindən biri kimi tanınan Sabiha Sertel ərinin redaktorluğu ilə çıxan “Tan” qəzetində yazmışdı: “Ağaoğlu Əhmədi tək bir kəlmə ilə anlatmaq lazım gəlsəydi, “İnsan” sözü onun üzərinə biçilmiş ən yaxşı libas olardı. Ağaoğlu yüksək xarakter və əxlaqın müdafiəçisi olaraq könlünü iyirənc mənfəətlər qarşısında sapsağlam saxlamış bir insan kimi, sakit, təmiz vicdan ilə axirətə qovuşmuş bəxtiyar ölüdür. Biz qiymətli bir intellektual və böyük bir insan itirdik”.⁶⁴

Əhməd bəyin işsizliyi isə heç bir gün də sürməmişdi. Mətbuat Ümum müdiriliyindən istefaya göndəriləndi 11 avqust 1923-cü il tarixində də o, təkə sırası təmsilçilərindən biri deyil, həm də idarə heyətinin üzvü olduğu Cümhuriyyət Xalq Partiyasının nümayəndəsi kimi, II dönəm TBMM millət vəkili seçilmişdi.⁶⁵ Sırr deyil ki, hakim partiyadan millət vəkillərinin namizədliyini Atatürk şəxsən özü müəyyənləşdirirdi. Ona görə də Ağaoğlunun

⁶¹ Samet Ağaoğlu. “Hayat Bir Macera! – Çocukluk ve Gençlik Hatıraları”, s. 145.

⁶² Samet Ağaoğlu. “Hayat Bir Macera! – Çocukluk ve Gençlik Hatıraları”, s. 145.

⁶³ Samet Ağaoğlu. “Hayat Bir Macera! – Çocukluk ve Gençlik Hatıraları”, s. 136.

⁶⁴ Sabiha Zekeriyə Sertel. “Ağaoğlu”, “Tan”, 21 Mayıs 1939.

⁶⁵ Fahri Sakal. “Ağaoğlu Ahmet Bey”, s. 43.

Mətbuat Ümum müdiri vəzifəsindən uzaqlaşdırılması və dərhal da Məclisə gətirilməsi Atatürkün qurduğu ssenarinin bir hissəsi də sayıla bilər. Deməli, dövlət başçısı bu dəfə də Əhməd Ağaoğlunu daha şox lazım olduğu, daha çox fayda gətirə biləcəyi bir mövqedə – TBMM üzvü statusunda görmüşdü. Cümhuriyyət elanından dərhal sonra – 1924-cü ildə onun cumhurbaşkanı Atatürkün şəxsi rəhbərliyi altında Türkiyənin yeni Anayasasını (konstitusiyasını) hazırlayan komissiyanın tərkibinə daxil edilməsi və aylarla həmin dövrdə Təşkilati-Əsasıyyə Qanunu adlanan əsas qanun üzərində birlikdə çalışmaları da belə düşünməyə əsas verir.

Osmanlı imperiyasının qalıqları üzərində qurulan Yeni Türkiyənin Cümhuriyyət üsuli-idarəsini seçməsi ictimai-siyasi dairələrdə müəyyən fikir ayrılıqları yaratmışdı. İnsanları seçimin doğruluğuna inandırmaq üçün siyasi iradə ilə birlikdə sözün, təbliğatın köməyinə ehtiyac vardı. Vəziyyət o yera gəlib çıxmışdı ki, Atatürkün yaxın silahdaşlarından bəziləri etirazlarını açıq bildirməyə cəsarət etmədiklərindən passiv gözləmə mövqeyində dayanaraq ehtiyatlı olmağı, tələsməməyi məsləhət görürdülər. Bu tip siyasətçiləri, ilk növbədə isə TBMM başqanı Rauf Orbayı nəzərdə tutan Əhməd bəy acı istehza ilə onları övlad arzusunda olan, lakin uşağın dünyaya vaxtından əvvəl gəlməsindən qorxu-ya düşən vasvası valideynlərə bənzədirdi.⁶⁶ Təbii ki, istehza hədəfləri kifayət qədər aydın şəkildə rəsm edilmiş portretlərdə özlərini tanıyırdılar və nəticə etibarilə belə sərt yazılar müəllif üçün izsiz-soraqsız ötüb keçmirdi.

İstiqlal mücadiləsini qeyd-şərtsiz qəbul edən Əhməd bəy ciddi nüfuz sahibi və Atatürkün mülahizələri ilə razılaşdığı fikir adamı kimi tanınırdı. S.Aralov onu Yunus Nadi, Yu-

suf Akçura kimi ziyahlarla bərabər, “Atatürkə son dərəcə sədaqətli olan həqiqi vətənpərvərlər”⁶⁷ sırasına daxil etmişdi. Fəhri Sakalın aşağıdakı sözləri də Əhməd bəyin həmin dövrdəki böyük nüfuzundan xəbər verir: “Ağaoğlu ifratçılıq və hissiyyata qapılma hallarının tez-tez üzə çıxdığı həyəcanlı Ankara mühitində bənzərsiz missiyasını öz üzərinə götürməyə çalışdı. Ziya Göybalı Atatürklə tanış edən o olmuşdu. Ziya Göybalı Hamdullah Suphi arasında zaman-zaman meydana çıxan münaqişələrin çözülməsi də Əhməd bəyin üzərinə düşürdü”.⁶⁸

Bu illərdə ölkənin gələcəyi, dövlətin və dövlətçiliyin inkişafı üçün vacib olan layihələrdən birinin gerçəkləşməsi də Əhməd bəyin fəal iştirakı ilə baş tutmuşdu. Hüquq təhsilinin və bunun da nəticəsində ölkədə hüquq sistemini yenidən qurulması hələ Qurtuluş Savaşının bütün şiddəti ilə davam etdiyi 1922-ci ildən başlayaraq Atatürkü ciddi şəkildə düşündürürdü. Sorbonna Hüquq Məktəbinin yetirməsi kimi Əhməd bəy bu sahədə onun ən yaxın məsləhətçilərindən biri idi. Atatürk də yeni paytaxt Ankarada belə bir hüquqi təhsil mərkəzinin yaradılmasını istəyirdi. Beləcə, Cümhuriyyətin ilk ali təhsil ocaqlarından biri – Ankara Hüquq Məktəbinin açılışı ölkənin nisbətən sərbəst nəfəs almağa başladığı 1925-ci ilin noyabrında baş tutdu. Mustafa Kamal Paşanın və ədliyyə vəkilisi Mahmut Esatın təbrik nitqlərindən sonra ali qonaqların da iştirakı ilə tələbələrə konstitusiyaya hüququna dair ilk müəhazirəni oxumaq şərafi Əhməd bəyə nəşib olmuşdu.⁶⁹

⁶⁷ S.İ.Aralov. Göstərilən əsəri, s. 112.

⁶⁸ Fəhri Sakal. “Ağaoğlu Ahmet Bey”, s. 46.

⁶⁹ M. Serhan Yüce. “Ankara Adliye Hukuk Mektebinin İlk Yılı”. Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi. İl 4, say 26, mart, 1916, s. 365.

⁶⁶ A.Holly Shissler. “İki İmparatorluk Arasında. Ahmet Ağaoğlu ve Yeni Türkiye”. İstanbul, 2005, s. 296.

PRAQMATİK HƏRBÇİLƏR VƏ İDEALİST ZİYALILAR

Əvvəldə də qeyd olunduğu kimi, yol ayrıcında qaldığı və taleyüklü seçimini etdiyi 1921-ci ildən sonra, ilk tanışlıqlarından həyatının son gününə qədər Əhməd bəy həmişə Atatürkün simasında həm Türkiyəyə və türklüyə, həm də şəxsən özünə və ailəsinə nicat yolu göstərən böyük insan, müdrik dövlət adamı və həqiqi lider görmüşdü. Lakin eyni zamanda Yeni Türkiyənin qurucusuna bəslədiyi sonsuz hörmət və ehtirama baxmayaraq, heç zaman onun önündə əyilməmiş, kor-koranə səcdə və pərəstiş yolunu tutmamışdı. Əksinə, bir sıra hallarda Mustafə Kamal Paşanın özündən, yaxud da çevrəsindən tənə və töhmətlər eşidəcəyini öncədən bilsə də, əsl həqiqəti deməyi saxta tərifi və ucuz yarımaq hissindən daha üstün tutmuşdu.

Atatürk və yaxın ətrafı (İsmet İnönü, Rauf Orbay, Fevzi Çakmak, Fethi Okyar, Celal Bayar, Kazım Özalp və b.) yüksək rütbəli peşəkar hərbcilər idilər. Əski Osmanlı imperiyası dörd bir tərəfdən düşmən çənberinə düşdüyü, məhvin astanasına gəlib çıxdığı bir məqamda ölüm-dirim mübarizəsinə atılıb məmləkəti xilas etmişdilər. Üstəlik, vətən və millət qarşısında borclarını ödəyəndən sonra, adətən, belə hallarda olduğu kimi, hərbi xunta qurmaq fikrinə düşməmişdilər. Sivil dövlətçilik yolunu tutmaqla

türk-müsəlman dünyasında qısaömürlü Azərbaycan Cümhuriyyətindən sonra ikinci çağdaş Cümhuriyyətin baniləri kimi tarixdə yer almışdılar.

Mustafə Kamal Paşa təkcə xilaskarlıq missiyası ilə kifayətlənməyib ölkəsinin və xalqının həyatında bir sıra cəhanşümul dəyişikliklərə imza atmışdı. Lakin çox güman ki, müəyyən dərəcədə həm də hərbcı düşüncəsinin təsiri altında (Əhməd bəy Sərbəst Firqə macarasındakı tale yoldaşı, ordudan mayor rütbəsində tərxis olunmuş Fethi Okyardan bəhs edərkən daha şox amiranəlik sistemi üzərində köklənmiş bu düşüncə tərzini ürəkaçınsı və istehza ilə "kapral zehniyyəti" adlandırır) Şərq cəmiyyətləri üçün daha səciyyəvi sayılan bəzi xüsusiyyətlərdən uzaqlaşmışdı. Zaman keçdikcə hakimiyyətlərinə xüsusi qətiyyətlə xitam verdiyi Osmanlı sultanları kimi, o da bir sıra məsələlərdə özünü hakimi-mütləq və son söz sahibi saymağa başlamışdı. İrəli sürdüylü mülahizələrin, qəbul etdiyi qərarların təfsirinə, müzakirəsinə can atənları əksər hallarda dərhal yerində oturtmuşdu. İctimi inkişaf baxımından demokratiyanı cəmiyyət üçün son hədəf saysa da, türk cəmiyyətini bütün mümkün yollarla bu məqsədə qovuşdurmağa çalışsa da, hakimiyyəti dövründə daha çox avtoritar sistemin, inzibati idarəçiliyin üstünlüklərindən yararlanmışdı. Demokratiyanın yalnız savadlı, hüquq və vəzifələrini bilən bir xalqın hakimiyyəti olduğunu nəzərə alsaq, mövcud şərtlər daxilində, əslində, Atatürkün başqa cür hərəkət etmək imkanları da son dərəcə məhdud idi.

Amma bununla belə, əsaslı həyat bilgələri, dərin analitik zəkası və geniş dünyagörüşü ilə seçilən Atatürk yaxın çevrəsindəki tanınmış şəxslərin, ilk növbədə, ziyalıların fikirlərinə hörmətlə yanaşmağa çalışırdı. Onları himayə edir, mədəniyyətin və ictimai həyatın bir sıra problemləri

ilə bağlı məsləhətlərini öyrənir, bilik və bacarıqlarına uyğun dövlət vəzifələrinə irəli çəkirdi. Həm də bu məsələdə Anadolu türkləri ilə “dış türklər”in nümayəndələri arasında xüsusi bir ayrı-seçkilik qoyulmurdu. Kimin haradan olmasına deyil, hansı bacarıq və qabiliyyətə malik olmasına daha böyük önəm verirdi.

1930-cu illərdə Türk Dil Qurumu, Türk Tarix Qurumu kimi mühüm elmi cəmiyyətlərin meydana çıxmasında, türk dili, türk tarixi və mədəniyyətinin sistemli şəkildə öyrənilməsində Atatürklə ziyalıların sıx ittifaqı müstəsna rol oynayırdı. İstanbul və Ankaradakı saraylarda gecənin gec saatlarına qədər sürən məclislərdə hərbiçilər və siyasətçilərlə müqayisədə Atatürkün müsahibləri arasında tanınmış elm adamları, şairlər, yazıçılar, jurnalistlər daha böyük üstünlük təşkil edirdilər. Bu baxımdan ayrı-ayrı təsadüflərdə şəraitin diktdə etdiyi müəyyən sərt davranışlarına, bəzi acı və tikanlı sözlərinə baxmayaraq, o, türk dünyasının böyük insanlarından saydığı Əhməd Ağaoğluya da bütünlükdə diqqət və hörmətlə yanaşmışdı. Onun Yeni Türkiyənin siyasi və elmi-mədəni həyatındakı rolunu qiymətləndirmişdi.

Əhməd bəy Fransada keçən təhsil illərində humanist liberal dəyərləri dərinləndirən mənimsəmiş və həyatının sonuna qədər həmin prinsiplərə sadıq qalmışdı⁷⁰. Özünün siyasi baxışları ilə o, müəyyən dərəcədə XVIII əsr fransız utopistlərini xatırladırdı. Əhməd bəy insanlar arasındakı hər növ bərabərsizliklərin aradan qalxdığı, ağılın və şüurun hər şeyə hökm etdiyi, ali ədalətin bərqərar olduğu, ictimai quruluşun mükəmməlliyi nəticəsində münasibətlərdə ideal harmoniya yarandığı cəmiyyət külyası ilə yaşayırdı.

⁷⁰ Bu barədə daha geniş məlumat üçün bax: Hilmi Ozan Özavcı. “Intellectual Origins of the Republic. Ahmet Agaoglu and the Genealogy of Liberalism in Turkey”. İzmir, 2015.

Bu baxımdan demokratiyanın dünya miqyasında böhran keçirdiyi dövrdə qələmə alınan, təkcə Şərqdə deyil, Qərbdə də sosial utopiyanın son nümunələrindən sayıla biləcək “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsəri Əhməd Ağaoğlunun Türkiyənin, türk cəmiyyətinin gələcəyi ilə bağlı arzularının, xəyallarının ifadəsi idi. O bəlkə də ürayinin dərinliklərində Atatürkün qurduğu Cümhuriyyətlə bağlı xəyallarının nə zamansa gerçəkləşəcəyinə müəyyən inam bəsləyir, prosesa öz təhfasını verməyə çalışırdı.

Sırf utopiya janrında yazılmış bu əsərdə müəyyən avtobiografik çalarlar da yox deyildi. Onun gözəgörünməz qəhrəmanlarından biri isə, şəksiz, Atatürk idi. Bir qədər tarixi mistifikasiya donuna bürünsə də, qeyd olunan məqamı aşağıdakı sətirlərdən aydın görmək mümkündür: “Aramızdan sarı saçlı, mərd üzülü, aslan baxışlı biri meydana atıldı. Sən demə, elini qoruyan, yurduna sahib çıxan bir Tanrı rəsulu imiş! Elə sözlər dedi ki, donmuş ürəklərə hərərat, qurumuş damarlara qan gəldi. Elə işlər gördü ki, bütün dünya heyrət içində qaldı. Xaqanı rəzil edib yadelliləri yurddan qovdu. Bu gün də millətini hürriyyət bayrağı altında toplamaqdadır. Mən o vaxt zindanda xaqanın əsiri idim. Ümid-sizlik içərisində qıvrılarkən Tanrı rəsulunun səsinə eşitdim. Birdən-birə canlandım, dartıb zəncirlərimi qopardım. Divarı dəlib çıxdım və hürriyyət axtarışı ilə buraya gəldim.”⁷¹

Doğrudur, türk cəmiyyətində hələ dərin antaqonizmin hökm sürdüyü 1930-cu illərdə ideal bir cəmiyyət modeli olan Sərbəst İnsanlar Ölkəsinin yaşam prinsiplərinin ölkə həyatına tətbiqi olduqca sadələvh və fantastik görünə bilirdi. Lakin Əhməd bəy humanizmin, mədəniyyət və demokratiyanın, sağlam milli hiss və duyğuların Türkiyəni dəyişəcəyinə inanır, Atatürkü isə bütün ziddiyyətlərinə bax-

⁷¹ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest İnsanlar Ülkesinde”, İstanbul, 2016, s. 7.

mayaraq, həmin dəyişikliklərin yeganə qarantı hesab edirdi. Odur ki, bu böyük insan qarşısında pərəstiş və minnətdarlıq duyğularının ifadəsi olan aşağıdakı sətirləri yazmağı özünün insani, mənəvi borcu hesab edirdi:

“Bu diyara gəlmədən öncə mənim həyatım bir otun həyatından daha dəyərsiz imiş. Çünki təbiət qanunlarına görə ot bitir, böyüyür və quruyub yox olur. Halbuki mən bu qanunların xaricində min bir qüvvənin əsiri idim. Fikir köləliyi, hiss köləliyi, hərəkət köləliyi mənim qədarim idi. Düşünən, duyan, yaşayan başqası idi. Mən mən deyildim. Mənimin kölgəsi, qaraltısı, həyuləsi idim. Xülasə, mən yox idim, bir nağıl, bir əfsanə idim. İndi anladım ki, mən hürriyət mələyinin əşiqi olmuşam”.⁷²

Buradakı “hürriyət mələyi”, təbii ki, Yeni Türkiyənin memarı və qurucusu Mustafa Kamal Atatürk idi.

Romantika öz yerində, amma aydın məsələdir ki, Əhməd Ağaoğlu Cümhuriyyət elanı ilə əsrlər boyu türk cəmiyyətinə hakim kəsilən şəxsi və ictimai xarakterli maraqların tənzimlənəcəyini, çatışmazlıq və qüsurların dərhal aradan qalxacağını düşünəcək qədər sadədil deyildi. Eyni zamanda əsrlər boyu sürən mütləqiyyət üsulidarəsinə son qoyulduğunu, hakimiyyət-xalq münasibətlərinin tamamilə yeni müstəviyə keçdiyi respublika quruluşundan – Cümhuriyyətdən həyatın bütün sahələrində müsbət dəyişikliklər gözləməkdə haqlı idi. Ən fəal xadimləri arasında özünün də yer aldığı “Atatürk inqilabları” da belə düşünməyə əsas verirdi.

Qurtuluş Savaşını qələbə ilə başa vuran Atatürk bu dəfə ölkənin taleyi üçün milli istiqaldan az əhəmiyyətli olmayan başqa bir savaşa başlamışdı: “Zəfər qazanıldı. Qazi Mustafa Kamal bu səfər də türk millətinin mədəniyyət mücadiləsinə

girişdiyini elan elədi. Qazi bu yeni mücadilədə zəfərin ancaq hürriyətlə, hürr vicdan, hürr fikir, hürr təşəbbüs prinsipləri ilə qazanılacağına inanmışdı. İstiqlal mücadiləsi xalqın öz-özünü idarə etməsi, milli hakimiyyətin qurulması ilə nəticələnmişdisə, mədəniyyət mücadiləsində də hürr vətəndaş prinsipi qalib olacaqdı. Qazi bu imanla məmləkətin bütün aydınlarını, hətta “İttihad və Tərəqqi”nin həyatda və meydanda olan rəhbərlərini də yanına çağırırdı”.⁷³

Mübaligəsiz demək olar ki, Mustafa Kamal Paşanın ətrafına topladığı bu cür intellektuallardan iki nəfəri – Əhməd Ağaoğlu və Yusuf Akçura təkcə mədəniyyət sahəsində deyil, ictimai-siyasi mühitdə və idarəçilik sistemində də köklü dəyişikliklər aparılmasının, başqa sözlə desək, bütün sistemin böyük hərfli yazılacaq demokratiya, insana hörmət və mədəniyyətə tabe tutulmasının ən dönməz, ən ardıcıl tərəfdarları kimi çıxış edirdilər. Əksər hallarda müştərək müzakirələrin nəticəsi kimi meydana çıxan kifayət qədər cəsarətli, bəzən ifrat tənqidi fikirlərin səsləndirilməsi, yüksək ünvana çatdırılması missiyası Əhməd bəyin üzərinə düşürdü.

Səməd Ağaoğlu “Atamın dostları” kitabında müəllimi Yusuf Akçuradan söz açılan “Siyasi tarix professorumuz” adlı memuarında onların arasında baş vermiş belə bir səciyyəvi dialoqa yer ayırmışdı:

“Professorun əsəsinin yüksəldiyi zamanlar da olurdu:

– Əhməd bəy! Əhməd bəy! Bütün bu fənalıqlar haqqında açıq danışmalıyıq. Niyə gedib gördüklərini, bildiklərini demirsən?

Bu dəfə də atam əsəbiləşirdi:

– Mən! Mən! Mən! Hansınız mənim qədər danışırsınız?

⁷² Ahmet Ağaoğlu. “Serbest İnsanlar Ülkesinde”, İstanbul, 2016, s. 8.

⁷³ Samet Ağaoğlu. “Babamın Arkadaşları”, s. 59.

Hansız mənim qədər şikayətləri ortaya çıxarırsınız? Bir az da sən danış! Niyə durub baxırsan?"⁷⁴

Türkçülüylün beşiyi başında dayanan Qərb məktəbi keçmiş hər iki ziyalı sosial ədalətin təmin olunması, hakimiyyət təmsilçiləri üçün yersiz güzəşt və səlahiyyətlərin aradan qaldırılması, dövlətin xalqa yaxınlaşması kimi məsələləri türk insanını irəliyə aparacaq həmin böyük mədəniyyətin tərkib hissələri kimi gördülər. Əhməd bəy ömrünün yetkin çağında – ötən əsrin 30-ci illərində qələmə aldığı "Sərbəst insanlar ölkəsində", "Könülsüz olmaz", "Tanrı dağında" kimi əsərləri də mədəniyyətin mənəvi, əxlaqi və siyasi güşə daşlarının – cəmiyyətdəki bərabərsizliklərin aradan qaldırılmasının, dövlət-vətəndaş münasibətlərinin humanist və ədalətli əsaslar üzərində qurulmasının, borc və vəzifə hissinin şəxsi maraqlar fəvqünə qaldırılmasının, ictimai şüurun inkişafının, ideala inamın və s. mühüm məziyyətlərin diqqət mərkəzinə çəkilməsinə xidmət edirdi.

Ən başlıcası isə o yalnız hansısa nəzəri fikirlər irəli sürməklə, təkliflər verməklə işini bitmiş hesab etmir, ideyalarının həyata keçirilməsi uğrunda gücü və imkanları çərçivəsində mübarizə aparırdı. Yenilik, hər yerdə olduğu kimi, Cümhuriyyətdə də özünə çətinliklə yol açırdı. Digər tərəfdən isə bir əmrlə, bir komanda ilə minlərlə insanı öz iradələrinə tabe edən, əmrləri heç zaman müzakirə olunmayan, yalnız sözsüz icra edilən dünənki generalar – paşalar sivil vətəndaşların, əsasən, ziyalıların fikirləri ilə hesablaşmağa, onlardan məsləhət almağa xüsusi maraq göstərmirdilər.

Bu zəmində Atatürkün yaxın çevrəsindəki İsmet İnönü, Rauf Orbay, Kazım Özalp və s. kimi hərbi-idarəçilərle

Əhməd Ağaoğlu, yaxud Yusuf Akçura kimi intellektualların fikirləri bir çox hallarda ziddiyyət təşkil edirdi. Birincilər iqtidar nemətlərindən yararlanmağı, dövlətin hesabına nüfuz və qüdrətlərini artırmağı, hakimiyyətlərinin ömrünü uzatmağı məqbul sayan realist siyasətçilər, pragmatiklər idilər. İkincilər isə fikir və baxışlarına görə daha çox idealist hesab oluna bilərdilər. Birincilər öz tarixi missiyalarını şəreflə yerinə yetirdiklərini zənn edirdilər. Onlar ölkəni və dövləti labüd məhvədən qurtarmışdılar. Yalnız buna görə bütün vətəndaşların əbədi minnətdarlığı və şükranını haqq etdiklərini düşünürdülər. İkincilər isə Atatürkün vəzifə kimi qarşıya qoyduğu mədəniyyət savaşında qələbə çalmalı idilər. Buna nəzəri cəhətdən hazır idilər. Amma təbii ki, özlərindən gözlənilən, tələb olunan uğurların əldə edilməsində idarəçilərin ədalətinə, dövlətçilik düşüncəsinə, demokratik və insani dəyərlərə önəm vermələrinə böyük ehtiyac duyurdular.

Maraqların uzlaşdırılması isə heç də asan başa gəlmirdi. Atatürkün "siyasət və mədəniyyət danışımanı" olan, vəzifəsinin xarakterinə, tələbinə baxmayaraq, Məclis toplantılarında nadir hallarda ağzını açıb söz deyən Yusuf Akçura TBMM tribunasından çıxışlarının birində sadəlvəhəsinə idarəçilikdə əlavə xərclərin qarşısını almaq, israfçılığa son qoymaq yollarından biri kimi, "məqam arabalarının (xidməti avtomobillərin – *V.Q.*) aradan qaldırılması" təklifini səsləndirəndə əsl siyasi fırtına qopmuşdu. Vükela Həyatının sədri, baş nazir İsmet İnönü Akçuranın ürək təmizliyindən qaynaqlanan təklifini qənimət bilib, şou düzəltmək fərsətini əldən qaçırmaırmışdı. Əsəbi halda Məclis binasından çıxıb, avtomobilin qarşısını açan sürücüsünə tərs-tərs baxmış, yaxınlıqdakı polis nəfərinə: "Haydi, bana bir taksi ismarla!"

⁷⁴ Samet Ağaoğlu. "Babamın Arkadaşları", s. 88.

– demiş və nümayişkarənə şəkildə təsadüfi maşına oturub evinə getmişdi.⁷⁵ “İkinci adam”ın sət demarşından sonra təbiətən çəkingən Yusuf bəyin səsi TBMM toplantılarında bir daha eşidilməmişdi.

1930-cu ildə cumhurbaşkanı Atatürklə baş nazir İsmət İnönünün iştirak etdiyi məclislərin birində bu dəfə Əhməd Ağaoğlu büdcə vəsaitindən qənaətlə istifadə etmək, yüksək vəzifəli dövlət məmurlarına əlavə imtiyazlar verilməsinin qarşısını almaqla bağlı məsələ qaldırmışdı. O, millət vəkillərinə və nazirlərə ödənilən artıq pulların, nəticə etibarilə, xalqın cibindən çıxarıldığını diqqətə çatdıraraq sət etirazını bildirmişdi. “Biz millət vəkilləri dörd yüz lirə məvacib alırdıq və çox məmnun idik. Nədən bunu beş yüz lirəyə qaldırmaq lüzumu yarandı? Nəyə görə on dəqiqə nazirlik etmiş birisi, məmləkətə onca dəqiqəlik xidməti olsa belə, ayda heç bir dövlətin vermədiyi qədər təqaüd almaldır? Millət vəkillərinin vəkillik müddətinin məmurluq dövrü kimi qəbul edilməsinin Anayasaya zidd olması az imiş kimi, üstəlik, niyə onlara vəkillik maaşlarından əlavə təqaüd verilməsi də qərara alındı?”⁷⁶

Bu əsəbi monoloq İnönü ilə Əhməd bəy arasında eyni əsəbi notlar üzərində köklənmiş dialoqa gətirib çıxarmışdı.

“İsmet İnönü demişdi:

– Əhməd bəy, siz xəyalpərəst idealistsiniz. Həyatdan xəbəriniz yoxdur. İnsanlar pul istəyirlər, pul! Və siyasətçilər onların bu istəyini nəzərə almağa borcludurlar. Siz belə şeyləri anlaya bilməzsiniz.

– Həqiqətən, paşa həzrətləri, anlaya bilmirəm, – deyər Əhməd bəy mövqeyindən çəkilməmişdi. – Pul kimindir? Onu istəyən kimdir? Verən kimdir? Türk kəndlisinin

ətindən, dırmağında kəsib nazirlərə, millət vəkillərinə, iri məmurlara pul verməyə heç kimin haqqı yoxdur. Məhz bu haqq məfhumu tənəffüs etdiyimiz havadan da qovulmuşdur. Ona görə də insanlar söz alıb danışmaq, söz söyləmək haqlarını bilsələr də, ondan istifadəyə cəsarət etmirlər”.⁷⁷

Atatürk iki fərqli düşüncə sahibinin fikir toqquşmasını maraqla izləmişdi. Amma söhbətə müdaxilə edib söz demək, münasibət bildirmək istəməmişdi...

Əhməd Ağaoğlu belə prinsipial məsələdə “birinci adam”ın sadəcə seyrci mövqə tutmasından narahatlıq hissi keçirsə də, nə həmin söhbət əsnasında, nə də sonralar fikirlərindən geri çəkilməmişdi. Elə yuxarıdakı dialoqun gedişindən də göründüyü kimi, onu inandığı həqiqətlərin müdafiəsindən çəkilmək elə də asan deyildi. Üstəlik, çar Rusiyası və Osmanlı imperiyasında ciddi mübarizə məktəbi keçdiyindən dostu, daha çox “kabinet adamı” kimi tanınan Yusuf Akçura sayağı siyasi sadələşmə və təslimçi bərişdincilik hissindən çox uzaq idi. Konflikt yarananda susmağı, mövqeyindən çəkilməyi deyil, oponentinin üstünə getməyi daha üstün tuturdu. Hətta Atatürkün hamını öz xofu altında saxlayan zəhmi də belə məqamlarda onu qorxutmurdu. Cümhuriyyət qurucusunun hökmü qarşısında hətta cənab dostlarının, xüsusi rəğbət bəslədiyi adamların ehtiyatlandığı, sözünü udaraq gerilədiyi məqamlarda da Əhməd bəy fikir və mövqeyini müdafiə baxımından sona qədər dirənmiş göstərməyi bacarırdı.

Bu cəhət xüsusən əsəbi vaxtlarında sözünün qabağında söz deyilməsinə xoşlamayan Atatürkü hiddətləndirir, hövsələdən çıxarırdı. Odu ki, Əhməd bəyin yaşına, biliyinə hörmət etsə də, türklük sevgisinə və yangısının həqiqiliyinə inansa da, belə məqamlarda onu sancmaqdan

⁷⁵ Samet Ağaoğlu. “Babamın Arkadaşları”, s. 60.

⁷⁶ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 38.

⁷⁷ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 38.

özünü saxlaya bilmirdi. Müasirlərinin xatırladıqlarına görə, adi vaxtlarda həmsöhbətinə, adətən, “Əhməd bəy”, yaxud “Professor bəy” şəklində xitab edən Atatürk müsahibinin inadkarlığını, geri çəkilmədiyini görəndə səsinin tonunu dəyişir, onu xüsusi vurğu ilə “Ağayof” deyə çağırırdı. Bu yolla da Türkiyənin ünlü insanlarından biri kimi tanınan, Osmanlıda türklük düşüncəsi yayan Əhməd Ağaoğlunun Anadolu türklərinin çoxəsrlik düşməni Rusiya ilə bağlılığını, keçmişdə rus təbəəsi olmasını bir daha diqqətə çatdırırdı. Belə rəftar, əslində, qurşaqdan aşağı zərbə idi və Atatürkün böyüklüyünə xələl gətirirdi.⁷⁸

Atalarının İstanbula gələndən bir neçə il sonra – imtina etdiyi “Ağayev” soyadının bilərəkdən, sadəcə, sataşmaq məqsədilə özlərinə şamil olunması ailə üzvlərində həmişə ciddi etiraz doğururdu. 1950-ci ildə CXP-nin orqanı olan “Ulus” qəzeti o dövrdə Türkiyənin siyasət səhnəsində Demokrat Partiyasının fəallarından biri kimi tanınan Səməd Ağaoğlu haqda “Ağayevin oğlu” ifadəsini işlədəndə bacısı, TBMM üzvü Tezer Taşkıran (əsl adı Təzəxanım idi – V.Q.) etiraz əlaməti olaraq siyahı üzrə Qarsdan millət vəkili seçiləni həmin partiyadan istefa vermişdi).

⁷⁸ Görünür, Atatürkün belə münasibətdən ruhlanan türk qəzetçisi Celal Nuri Sərbast Fırqə hadisələri zamanı bir çıxışında “Ağaoğlu Əhməd bəy deyilən adam rusdur” sözlərini işlətməmişdi. Əhməd bəy “Son Posta”da opponentinə belə cavab vermişdi: “Mən, Ağaoğlu Əhməd, anamın, atamın və bütün əcdadlarımların damarlarında türk qanından başqa qan axmayan qarabağlı bir türkməm! Mənim evimdə türkcədən başqa bir dil danışılmaz. Mən dostlarımla birlikdə məmləkətdə türkcülük çərəyanı yayarkən, “Türk Yurdu”, “Türk Ocağı” kimi məcmuələr təsis edərək türk gənclərinə türk milli şüuru aşılanması lüzumunu tələqin edərəkən, türk dilinin xalqa yaxınlaşması və sadələşməsi yolunu təqib edərəkən həmin bu Celal Nuri bəy mərhum Süleyman Nazif və Cənab Şəhəbətlin bəylərlə birlikdə osmanlılıq və kosmopolitizm təbliğatı aparır, bizimlə mücadilə qayəsini əldə rəhbər tutub, hər kəsi Osmanlı türkcəsinin müdafiəsinə qalxmağa çağırırdı”. (Ahmet Ağaoğlu. “Celal Nuri Bey kimdir?”. “Son Posta”, 19 Ekim 1930).

Türklüyün müqəddəs ocağı, Məkkəsi saydığı Ankarada böyüklüyünə tapındığı insanın dilindən həmişəlik vidalaşdığı keçmiş xatırladan bu qərəzli müraciət formasını eşitmək Əhməd bəy üçün, şübhəsiz, çox ağır idi. Aydın məsələdir ki, o, müzakirə olunan məsələlərə münasibətdə fərqli fikri, münasibəti ilə seçilməşəydi, mövqeyini müdafiə üçün inad göstərməyi müti çoxluğun sıralarında qalsaydı, Atatürkdən hər hansı bir tikanlı söz eşitməzdi. Lakin Əhməd bəy bunu bacarmırdı. “Ayağına balta vurmayınca sakitləşməyən adam!” – illər sonra gənclik çağından tanıdığı Nazim Hikmətin Mikayıl Rəfilii haqqında dediyi bu sözləri eyni ilə Əhməd Ağaoğluna da şamil etmək olardı...

ATATÜRKƏ XÜSUSİ MƏKTUB-MƏRUZƏ

Lakin hər iki tərəf belə acı, ağırlı məqamları tez unudurdu. Atatürk yenə bu və ya digər məsələ ilə bağlı fərqli fikir eşitmək üçün Ağaoğlunun mövqeyi ilə maraqlanırdı, o da öz növbəsində xoşa gəlməyə, rəğbət qazanmağa deyil, həqiqəti söyləməyə çalışırdı. “Qazi mənimlə söhbət etməyi sevirdi, – deyə Əhməd bəy xatırlayırdı. – Mən də ona münasibətdə hörmətkar olmağı, lakin hər zaman açıq danışmağı özümə borc bilirdim. Bu mənəvi borcun yerinə yetirilməsi mənə nə qədər baha başa gəlsə də, əzab-əziyyətə səbəb olsa da, yenə yoluma davam edirdim”.⁷⁹

Öz başına bəla açacağını bilsə də, millət vəkili, qəzet redaktoru, nəhayət, hakim partiyanın tanınmış üzvü Əhməd Ağaoğlunun 1926-cı ildə cumhurbaşkanı Qazi Mustafa Kamal Paşaya, baş nazir İsmət İnönüyə ünvanladığı məktub da, ilk növbədə, məmləkətin problemləri barədə açıq və doğru danışmaq istəyinin nəticəsində ortaya çıxmışdı. Mübaligəsiz demək olar ki, məktub cəsarətli ruhuna, qaldırdığı məsələlərin siqlət və əhəmiyyətinə görə dövrün mühüm siyasi sənədlərindən biri idi. Ən başlıcası isə Cümhuriyyətin idarəçilik həyatının yuxarı eşalonunda daim ehtiyac duyulan cəsarətlilik, dürüstlük və səmimiyyət nümunəsi idi. Bu

mənada Əhməd Ağaoğlunun yüksək vətəndaşlıq borcunun dərk, ifadəsi kimi meydana çıxmış məktubu sonrakı onilliklərdə də öz əhəmiyyətini itirməmişdi.

Qurtuluş Savaşının zəfərlə başa çatmasından dörd, Cümhuriyyət elanından üç il sonra, cəmiyyətdə hələ də böyük bir qələbə, şadyanılıq eyforiyasının yaşandığı dövrdə Əhməd Ağaoğlu bu tarixi savaşın qalibləri ilə ölkə həyatında, dövlət idarəçiliyində hamının bildiyi, amma üzə vurmadığı, yanından sükutla keçdiyi neqativ hallar, nöqsanlar haqda açıq danışmaq məsuliyyətini üzərinə götürmüşdü. Cəmiyyətdəki status-kvonu pozacağını, atəş altına düşəcəyini bilsə də, çəkinməmişdi. Hərəkətverici qüvvə işe yalnız cəsarət yox, daha çox vətən və millət sevgisi, Cümhuriyyətin taleyi üçün yaşanan məsuliyyət duyğusu idi.

Müasir türk tədqiqatçısı Hüseyin Sadoğlunun fikrincə, “1926-cı ildən etibarən Əhməd Ağaoğlu üzvü olduğu Cümhuriyyət Xalq Fırqasının ali rəhbərliyi ilə gərgin bir ziddiyyət içində idi. Çünki Əhməd bəy o il özünütənqid çərçivəsində hazırlayıb, Mustafa Kamal və İsmet İnönüyə təqdim etdiyi raporunda (hesabatında) CXF ilə xalq arasında dərin bir uçurum yarandığına, partiya idarəçilərinin sadə insanlara münasibətdə “hökmü” və “təkəbbürlü” vəziyyət aldıklarına, suistimal (sui-istifadə) və israfə qurşandıqlarına diqqət çəkərək partiya da tezliklə əsaslı bir islahatın aparılmasını zəruri sayırdı”.⁸⁰

Məktubun yazılmasının özünəməxsus tarixçəsi vardı. Həmin ərəfadə Əhməd bəy heç gözləmədiyi, can atmadığı halda qəzetlərdən Türkiyə Şəkar Sindikatu İdarə Heyətinin üzvlüyünə təyin olunması xəbərini oxumuşdu. Dərhal döv-

⁷⁹ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 78–79.

⁸⁰ Hüseyin Sadoğlu. “Ahmet Ağaoğlu: Bir Türkçünün Trajik Öyküsü”, “Türk Yurdu”, 2011, say 281, s. 116.

rün maliyyə nazirinin yanına gedib qərübə təyinatın səbəbi ilə maraqlanmışdı. Ona “Vəkillər Heyətinin qərarı ilə təyin olunmusunuz, oradan soruşun!”⁸¹ cavabını vermişdilər. İrəli çəkildiyi sahədə özünü tam naşı sayan, digər tərəfdən isə ölkədə şəkər inhisarı ilə bağlı sərt çıxışların müəllifi kimi tanınan Əhməd bəy: “Mənim şəkərlə bütün əlaqəm, sadəcə, onu çaya batırıb içməkdən ibarətdir. Bu işdən heç bir şey anlamıram”, – demiş, üstəlik, millət vəkili kimi aldığı maaşın da yetərli olduğunu əlavə edərək yeni vəzifədən boyun qaçırmışdı. Amma dostu, dənizçilik naziri İhsan bəyin məsləhətinə qulaq asıb, məsələ ilə bağlı baş nazir İsmet İnönünün də fikrini öyrənmək istəmişdi. İsmet bəy bu cür təyinatlarla “hər kəsin məsuliyyət bölgüsündə iştirakına” nail olmaq məqsədi güddüklərini bildirmişdi. Əslində, hökumətin mövqeyi kimi səslənən bu cavab da Əhməd bəyi qane etməmişdi. Atatürklə görüşlərin birində aldığı yersiz təklif və ümumən dövlət idarəçiliyindəki belə qərübə hallar haqda onu məlumatlandırmış və: “Paşam, bu, bir növ, baş qatmaq siyasətidir. Köpəyin qabağına atılan sümük kimi susmaq payıdır”, – deyərək sərt danışırmışdı. Atatürk ondan idarəçiliklə bağlı təklif, fikir və mülahizələrini yazılı şəkildə təqdim etməsini istəmişdi. Tezliklə həmin sənəd dövlət başçısının masası üzərinə qoyulmuşdu.

Cumhurbaşkanının özəl qələm müdiri Hasan Rıza Soyak tam mətnini “Atatürkdən xatirələr” kitabına daxil etdiyi məktubun⁸² Qazi tərəfindən əvvəldən sona qədər “diqqətlə incələndiyini”, “bəzi sətirlərin altından xətt çəkildiyini, bəzilərinin sonuna sual, yaxud nida işarəsi qoyulduğunu” yazırdı.

⁸¹ “Yarı” qəzeti, 18 Ağustos 1930.

⁸² Hasan Rıza Soyak. “Atatürkdən Hatıralar”. İstanbul, 1976, c. 2, s. 493–499.

Fahri Sakal və Çetin Yetkinin fikrincə, 1926-cı il iyulun 25-də “Bəndləri Ağaoğlu Əhməd” imzası ilə Mustafa Kamal Paşaya təqdim edilən bu məktub-rapor Əhməd bəyin cumhurbaşkanının yanında gözdən düşməsinə səbəb olmuşdu: “Qızı Tezerin xətti ilə yazılan raporu Qazinin diqqətlə araşdırdığı bəllidir. Bu rapor xüsusən İsmet Paşanın ədavət hissələrini coşduraraq Ağaoğlunun millət vəkilliyinin bitməsinə təsirini göstərmişdir. Hətta universitetdən uzaqlaşdırılmasının ilk səbəbi də bu sayıla bilər.”⁸³ Əhməd bəy həyatı, mühiti və şəxsiyyəti haqqında Azərbaycanda meydana çıxan sonuncu mühüm tədqiqat əsərində – Aydın Balayevin “Türkçülüynün patriarxi Əhməd bəy Ağaoğlu” kitabında da Atatürklə məktub onun siyasi karyerasına son qoyan, münasibətləri gərginləşdirən addım kimi dəyərləndirilir.⁸⁴

Lakin İsmet Paşanın düşməni münasibətinin şiddətlənməsini istisna etmək şərti ilə, digər mülahizələr inandırıcı görünür və faktlarla təsdiqini tapır. Məsələ buradadır ki, 1926-cı ilin iyulunda cumhurbaşkanı və baş nazirə dövlət həyatı və idarəçilikdəki nöqsanlar barədə müraciət ünvanlayan Əhməd Ağaoğlu 1927-ci il noyabrın 1-də yenə də Qarsdan III dönmə TBMM-ə seçilmiş, millət vəkili kimi səlahiyyət müddətini 1931-ci il martın 26-na qədər davam etdirmişdi⁸⁵. Yəni adları çəkilən tədqiqatçıların fikirlərinin əksinə olaraq, məktub həmin dövrdə Əhməd bəyin siyasi karyerasına və millət vəkilliyinə hər hansı ciddi bir təsir

⁸³ Fahri Sakal. “Ağaoğlu Ahmet Bey”, s. 45. Çetin Yetkin. “Serbest Cumhuriyet Fırkası Olayı”. İstanbul, 1982, s. 55.

⁸⁴ Айдын Балаев. “Патриарх тюркизма Ахмед бек Агаоглы”. Баку, 2018, с. 418.

⁸⁵ Çengiz Atlı. “1950 Yılı Kars Milletvekiliği ve Belediye Seçimleri”. Ankara Üniversitesi Türk İnkılab Tarihi Enstitüsü, “Atatürk Yolu” dergisi, 2013, sayı 51, s. 518.

göstərməmiş, hakimiyyətin nəzərində gözdən düşməsinə, etimadı itirməsinə gətirib çıxarmamışdı. (Əlbəttə, müəyyən soyuq münasibətin yaranması istisna olunmamalıdır.) Nəhayət, Əhməd Ağaoğlu, həqiqətən də, gözdən düşmüş və etimadı itirmiş olsaydı, Cümhuriyyət Türkiyəsinin siyasi həyatına həqiqi plüralizm və çoxpartiyalılıq gətirmək istəyən Atatürk onu heç zaman özünə çox yaxın saydığı üç şəxsdən biri kimi Sərbəst Fırqənin qurulmasına cəlb etməzdi.

Onun əsl çətinlikləri 1931-ci ildə, Sərbəst Fırqə məsələsində tutduğu prinsiplərin mövqə və səhifələrində hökumətə, hakim partiya qarşı tənqidi çıxışlara ardıcıl yer verdiyi "Axın" qəzetinin nəşri ilə başlamışdır. Xüsusilə "Axın" ətrafında mübahisə yarananda Əhməd bəyin Atatürklə açıq-aşkar dirəşməsi, mövqeyini və prinsiplərini israrla müdafiə etməsi cumhurbaşkanının səbir kasasını doldurmuşdu. İrəlində də görəcəyimiz kimi, məhz Sərbəst Fırqə hadisəsindən sonra Əhməd bəy digər tale yoldaşlarından fərqli olaraq, yenidən keçmiş partiyasına – Cümhuriyyət Xalq Fırqəsinə qayıtmamış, IV dönmə TBMM üzvlüyünə namizəd göstərilməmişdi. "Axın" qəzetinin maliyyə qaynaqları ilə bağlı Atatürklə mübahisəsi isə artıq universitetə çevrilən İstanbul Darülfünunun uzaqlaşdırılmasına, cüzi təqəüdlə pensiyaya göndərilməsinə səbəb olmuşdu.

Məktubun yazılması yalnız idarəçiliyin təkmilləşdirilməsi ilə əlaqəli deyildi. Əhməd bəy üçün mühüm olan başqa bir səbəb də vardı. 1925-ci ilin iyun ayında İzmirə səfəri zamanı Atatürkün həyatına sui-qəsd cəhdi olmuşdu. Xoşbəxtlikdən, məkrli niyyət baş tutmamışdı. Əvəzində bir sıra müxaliflərlə, ilk növbədə, hökumətin siyasətindən narazılığını gizlətməyən bəzi köhnə ittihadçılarla haqq-hesab çəkmək üçün əlverişli imkan yaranmışdı. Atatürk, təbii ki,

daha bir səhifəni qapatmaq üçün bu fürsəti əldən qaçarmamışdı. Ankara İstiqlal Məhkəməsi önünə çıxarılanların böyük əksəriyyəti keçmiş hakimiyyət təmsilçiləri – "İttihad və Tərəqqi" partiyasının üzvləri idilər. Həmişə belə hallarda olduğu kimi, qurunun oduna yaş da yanmışdı. Əhməd bəy özünü gerçək təhlükə qarşısında qoyduğunun fərqi nə varsa da, günahsızlıqlarına inandığı əqidə dostlarının taleyinə biganə qala bilməzdi.

O, uzun illərdən bəri tanıdığı, vətənpərvərlik və türklük duyğularına dərin sayğı ilə yanaşdığı insanları müdafiə etməyi öz şərəf borcu sayırdı. Hətta onlara qarşı irəli sürülən ağır ittiham – Atatürkə sui-qəsdə günahlandırılmaları da Əhməd bəyi qorxutmamışdı. Fəhri Sakalın yazdığına görə, "İstiqlal Məhkəmələrinin qəzəbinə tuş gələn bəzi arkadaşlarının heç nəyə baxmadan yardımına qoşduğunu görürük. Doğru yolda olanlar iftiraya məruz qalınca onları Mustafa Kamal Paşanın yanında belə müdafiə etmişdi. Hüseyin Cahid, Ali Çetinkaya, Yenibahçeli Şükrü, Seyid Tahir, Doktor Nazim, Topçu İhsan və s. şəxslərə həyatlarının çətin anlarında kömək etmiş, həbs olunduqları zaman ailələrinə maddi və mənəvi yardım göstərmişdi".⁸⁶

Ən yaxın dostu və soydaşı, həmişə siyasi intriqalardan uzaq dayanan Əli bəy Hüseyinzadənin də İstiqlal Məhkəməsi önünə çıxarıldığı, bu Məhkəmənin isə sözün həqiqi mənasında, siyasi əleyhdar ovu apardığı bir vaxtda Əhməd bəyin çəkinmədən belə bir məktubla dövlət və hökumət başçısına müraciət etməsi, heç şübhəsiz, əsl cəsarət, prinsiplilik, hətta bir qədər də öcəksənlik nümunəsi idi.

Məktubda Türkiyənin gələcək inkişaf yolu, siyasi quruluş, hakimiyyət-xalq münasibətləri, cəmiyyət həyatı üçün demokratik institutların zəruriliyi, Məclisdə çoxpartiyalı-

⁸⁶Fəhri Sakal. "Ağaoğlu Ahmet Bey", s. 44.

ğın təmin olunması, dövlət idarəçiliyinin bütün sahələrində sağlam rəqabət mühitinin yaradılması və s. məsələlərlə bağlı fikirlər öz əksini tapmışdı. Canı və qanı bahasına məmləkətin müstəqilliyini, torpaq bütünlüyünü təmin etmiş türk insanının Cümhuriyyətin ilk illərindəki ağır, acınacaqlı güzəranı, baş alıb gedən qanunsuzluqlar, sözlə əməl arasındakı keçilməz uçurumlar Əhməd bəyi qələmə sarılmağa vadar etmişdi.

“Dünya tarixində bizim məmləkətimizdə olduğu kimi, dörd-beş il içində bu qədər dərin və əsaslı bir inqilaba bəşəriyyət indiyədək şahidlik etməyib. Dövlətin əsrlərdən bəri dayandığı bütün əsaslar kökündən çıxarılarq bir tərəfə atılıb. Bu addımın vacibliyinə bəndəniz hamıdan çox qanədir. Çünki məhz sökülüb atılan həmin əsaslar cürümüş dövləti yıxılmağa məhkum etmişdi. Bunlardan birdəfəlik imtina edilməsi, yerinə yeni, canlı və təzə əsasların gətirilməsi dövlətin ayaqda durması baxımından zəruri idi”,⁸⁷ – deyən Əhməd Ağaoğlu tam bir səmimiyyətlə ölkədəki inqilabi dəyişiklikləri alqışlayırdı. Lakin aradan beş il keçməsinə baxmayaraq, hələ də dövləti “ayaqda tutan” yeni əsasların yaradılmaması Atatürkün həyata keçirdiyi böyük miqyaslı inqilabi islahatların gələcəyi üçün təhlükə sayırdı.

Onun fikrincə, mövcud şəraitdə müvəffəqiyyətin yeganə düsturu Qazinin başlatdığı inqilabları daha əzmkar bir şəkildə davam etdirməsi ilə bağlı idi. Yarı yolda dayanmaq məğlubiyyətə aparıb çıxara bilirdi. Əgər ilkin mərhələdə Türkiyə yadelli işğalçılardan təmizlənməmişdisə, ikinci mərhələdə zərbənin bütün ağırlığı daxiləki bəlalara və problemlərə qarşı çevrilməli idi. Belə şəraitdə Əhməd bəy inqilab ideyasının özünü, habelə inqilabçı qüvvənin arxalana biləcəyi əsas prinsiplərdən birini, həm də ən zərurisini

dövlət başçısının mənəvi nüfuz və prestijində görürdü. “Bu nöqtəyi-nəzərdən, həmd olsun, dünyanın heç bir yerində türk inqilabçılarının başında dayanan dahinin sahib olduğu nüfuzə bənzər bir prestijə təsadüf olunmamışdır”,⁸⁸ – deyərək Atatürkün insan və rəhbər fəzilətlərini yüksək qiymətləndirirdi. Amma eyni zamanda daha irəli gedərək, üstəlik, pərəstisi ruhunun müəyyən ünsürlərinin meydana gətirdiyi bir şəraitdə həqiqi cəsarət nümunəsi göstərərək tək bir şəxsin nüfuz və təsirinin, ədalət və təmizliyin ölkənin simasını dəyişmək baxımından yetərli olmadığı fikrini önsürürdü.

“Qazi Paşanın həyata keçirdiyi dəyişikliklər böyüklüyü etibarilə, heç şübhəsiz, möcüzəvi və əfsanəvidir. Bir millət yalnız qeyd-şərtsiz etimad göstərdiyi, qəlbinin və ruhunun bütün səmimiyyəti ilə təqdis etdiyi bir rəhbərə bu şəkildə təslim olur. Dünyada heç bir millət yenilik gətirən, bu qədər dərin və geniş bir inqilabı bu qədər sürətlə, bu qədər asanlıqla, zorakı vasitələrə əl atmadan icra etməyib və edə bilməz! Bu möcüzəni yaratmaq yalnız türk dahisinə nəsis olmuşdur”,⁸⁹ – sözləri ilə Atatürkü haqq etdiyi ucalığa qaldıran, eyni zamanda həm də onun heysiyyətini oxşamağa çalışan Əhməd Ağaoğlu dərhal sonra acı həqiqətlərin təsvirinə keçmişdi.

Onun fikrincə, həm milli lider və Yeni Türkiyənin qurucusu kimi Atatürkün, həm də ölkənin nüfuzuna, mənəvi-siyasi prestijinə zərbə vuran üç qorxulu təmayül mövcud idi: vəzifəli adamların öz nəfslərinə sahib çıxma bilməmələri (Əhməd bəyin deyimində “nəfs fəraqəti yetərsizliyi”), başında cümhurbaşkanının dayandığı hakim Cümhuriyyət Xalq Partiyasının proseslərə münasibətdə seyrci, fəaliyyətsiz

⁸⁷ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Firka Hatıraları”, s. 142.

⁸⁸ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Firka Hatıraları”, s. 142.

⁸⁷ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Firka Hatıraları”, s. 141.

mövqə tutması, nəhayət, ortada qarşıya qoyulmuş böyük vəzifələrin düzgün və zamanında icrasını təmin etmək baxımından işlək nəzərat mexanizminin olmaması. “İttihad və Tərəqqi” hökumətinin süqutunu da eyni amillərin şərtləndirdiyini yada salan Əhməd bəy köhnə və yeni Türkiyə arasında təhlükəli bir paralel aparmaqdan da özünü saxlaya bilməmişdi: “Türk milləti “İttihad və Tərəqqi”nin bütün xətalərini, hətta məmləkətin parçalanmasını belə unutmuşdur. Unutmadığı bir şeylər varsa, o da etnikarlılıq, qanunsuzluq, çapovulçuluq və ısrafçılıqlardır!”⁹⁰

Əhməd Ağaoğlu Atatürkün diqqətini çox ciddi məqama cəlb edirdi: yaxın keçmişin acı təcrübəsinin cəmiyyəti üçillik tarixə malik Cümhuriyyətdə unudulması faciəvi nəticələrə gətirib çıxara bilərdi! Müraciət müəllifinin səmimi qənaətinə görə, hakim partiya üzvləri, dövlət və hökumət adamları, millət vəkilləri Şərqi, islam dünyasında ilk yeni tipli demokratik dövlətin – laik (dünyəvi) respublika vətəndaşı olmağın məsuliyyətini öz əxlaq və məənəviyyatlarında, gündəlik davranışlarında nümayiş etdirməli, ölkə vətəndaşlarına nümunə göstərməli idilər. Lakin realıqda çox şey arzu olunanla uyğun deyildi. Cümhuriyyətin təməl prinsiplərinə əməl edilmirdi. Onların keşiyində dayanmalı olan hakim Xalq Fırqəsi öz yüksək məram və məqsədindən günbəgün daha da uzaqlaşmaqda idi: “Təəssüf ki, biz firqə üzvləri üzərimizə düşən vəzifəni artıq unutmaqdayıq. Pula, ticarətə, mənfəətə, şəxsi fayda güdməyə qapılmaqdayıq. Xalqa münasibətdə amirana, təkəbbürlü tövr almaqdayıq. Vəzifə və mövqeyimizdən yararlanıb hökm göstərmək, idarələrdə şəxsi mənafelel arxasınca qaçmaqdayıq.”⁹¹

Əksəriyyəti cumhurbaşkanına yaxın şəxslərdən, hökumət üzvlərindən, nüfuzlu adamlardan ibarət partiya rəhbərliyi –

Fırqə Divanı da Əhməd bəyin sərt tənqidindən kənarda qalmamışdı. O, Atatürkün qurucusu olduğu Cümhuriyyət Xalq Partiyasının rəhbərliyini passivlikdə, yaxasını məmləkətin üzlaşdığı problemlərin həllindən kənara çəkməkdə, bütün məsuliyyəti yalnız bir şəxsə – dövlət başçısına çiyinlərinə yükləməkdə təqsirləndirirdi. Avropadakı siyasi partiyaların təcrübəsini nümunə gətirib onların iqtidarda olduqları müddət ərzində vətəndaşların və ölkənin taleyi üçün bütün məsuliyyəti öz üzərlərinə götürdüklərini, bunu bacarmadıqda isə ya istefaya getdiklərini, ya da növbəti seçkiləri uduzaraq bir kənara çəkildiklərini xatırladırdı.

Məktubda diqqəti çəkən başqa bir mühüm cəhət Türkiyənin gələcək inkişafı baxımından siyasi və iqtisadi sahələrdə rəqabət mühitinin təmin olunması ilə bağlı irəli sürülən təkliflər idi. Doğrudur, bütünlükdə qələbə eyyəriyasının yaşanmasına baxmayaraq, 1920-ci illərdə Atatürk özünü tam hakimi-mütələq kimi aparmırdı. Əksinə, xalqın arasında olmağa, insanlarla canlı təmas qurmağa böyük əhəmiyyət verirdi. Xüsusən Şeyx Səid üsyanı nəticəsində 1925-ci ildə qəbul olunmuş və müəyyən mənada fəvqəladə vəziyyət rejimini xatırladan Təqriri-Sükun Qanunu qüvvədən düşəndən sonra mətbuatın, ictimai-siyasi institutların fəaliyyəti bəlli dərəcədə təşviq edilirdi. Ölkədə ciddi dəyişikliklərin yer almasına, dövlətlə xalq arasında yeni münasibətlər sisteminin qurulmasına diqqət yetirilirdi. Atatürkün şəxsi nüfuzu kifayət qədər böyük idi. Qurtuluş Savaşı illərində olduğu kimi, yenə də onun minlərlə insan onun bir sözü ilə özünü ölümə, təhlükəyə atmağa hazır idi. Vətəndaşların neqativ hallara qarşı kütləvi çıxışlarının qarşısını alan əsas amil də, ilk növbədə, bu sarsılmaz nüfuz, xalq sevgisinə arxalanırdı.

⁹⁰ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hataları”, s. 142–143.

⁹¹ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hataları”, s. 143.

Amma bununla belə, şəxsi hakimiyyət və təkpartiyalı idarəçilik sisteminin bir sıra fəsadları 1920-ci illərin ortalarına doğru artıq özünü göstərməyə başlamışdı. Narazılıq kütləvi hal və antaqonist mahiyyət almasa da, aydın sezilirdi. Bunları Türkiyə kimi ənənəvi Şərqi ölkəsində siyasi liderin diqqətinə çatdırmaq, yaxud geniş müzakirə obyektinə çevirmək yetərinə riskli addım idi. Məsələnin başqa tərəfi də vardı: xalq kimliyindən asılı olmayaraq öz xilaskarına – Atatürkə, azacıq da olsa, tənqidi münasibət bəsləyənləri, şübhə ilə yanaşanları özünə düşmən hesab edirdi. Rəsmi təbliğat da bu istiqamətdə qurulmuşdu.

Lakin maraqlı haldır ki, Atatürkə mövcud vəziyyətlə bağlı tənqidi mülahizələrini bildirmək fikrinə düşərkən Əhməd bəy, ilk növbədə... onun özünə güvənmişdi. Cümhurbaşkanının yüksək insani ləyaqətinə, müdrikliyinə, mütərəqqi baxışlarına, fərqli fikrə və sağlam polemikaya açıq olmasına, ziyalıya hörmətinə arxalanıb, şəxsinə kifayət qədər əleyhdarlar qazandıraçaq qeyri-populyar addımı atmışdı. O da maraqlı və simptomatikdir ki, Atatürk qurucusu və rəhbəri olduğu rejimin qüsurlu və nöqsanlarını göstərən bu sənədi məxfilik fikri altında saxlamaqla bağlı hər hansı bir təşəbbüs göstərməmişdi. Əhməd bəyin məktubu 1931-ci ildə Türkiyənin siyasi həyatında çoxpartiyalılığın bərqərar olunması ilə bağlı qızğın diskussiyalar getdiyi – Sərbəst Fırqə hadisəsinin kəskin şəkildə gündəlikdə dayandığı bir vaxtda heç bir redaktə, yaxud ixtisara uğramadan sol mətbuatda – “Son Posta” qəzetində dərc edilmişdi.⁹²

Məhz Atatürkün etimadına bel bağladığına görə Əhməd Ağaoğlu: “Qüvvətli hökumət nə deməkdir? Qüvvətli hökumət rəqabətdən kənar qalan, istədiyini edən hökumətdirmi?” – deyər Yeni Türkiyənin qurucusuna sual edir. Və özü də sualını cavablandırır: “Əgər belə olsaydı,

şəxsi hökumət (burada bir nəfərin bütün idarəçiliyi öz əlinə alması, diktatorluq nəzərdə tutulur – V.Q.) üsulunu ən mükəmməl, ən qüvvətli hökumət kimi qəbul etmək lazım gəlirdi. Halbuki bunun tam əksinin həqiqət olduğu bəllidir. Bütün millətlərin, ilk növbədə, İngiltərənin əcrübəsi göstərmişdir ki, xeyriyyəti və “qızıl orta” hissəsinə əsaslanan rəqabət qüvvətli hökumətin əsasını təşkil edir. Şəxsə dayanan hökumətlərin zəifliyi isə hər şeydən əvvəl, ictimai nəzarət mexanizminin olmamasıdır. Belə yol seçmiş heç bir hökumətin suistimal (sui-istifadə) hallarından qaçması mümkün deyil. Başda dayanan şəxslər nə qədər müqtədir, nə qədər fəzilət sahibi olsalar da, minlərlə məmurun iş və əməlini nəzarətdə saxlaya bilməzlər. Onlar isə özlərini ictimai nəzarətdən kənar qoruduqda çox asanlıqla mənfəət əldə etməyin və şəxsi məsələlərin həlli yolunu tuturlar”.⁹³

Əhməd bəyin nəzərində siyasi liderin nüfuz və qüdrətindən asılı olmayaraq, istənilən hökumət üçün ən böyük uğursuzluq, ən ciddi zəiflik xalqın etibarını, etimadını itirmək idi. Məktub müəllifi insanların susmasını, etiraz səsinə ucaltmamalarını onların hökumətin apardığı yanlış siyasətlə barışmaları kimi başa düşülməsinin bir illüziya olduğunu, hazırda Türkiyədə belə bir arxayınçılıq illüziyası yaşandığını Atatürkün diqqətinə çatdırır: “Susmaq daim hər şeyi qəbul etmək və razılaşmaq mənasında anlaşıla bilməz. Xüsusən də Şərqi mühihi kimi hissiyyatlı, hər şeyi içində çəkmək və gözlənilməz hərəkətlərə meyilli olan bir camaatdan bunun əksini gözləmək lazımdır”.⁹⁴

Günümüzdəki “Ərəb baharı” Şərqi dərindən bilən Əhməd Ağaoğlunun 85 il əvvəlki xəbərdarlığında nə qədər haqlı olduğunu bir daha üzə çıxardı...

⁹² Ahmet Ağaoğlu. “Sərbəst Fırka Hatıraları”, s. 146–147.

⁹⁴ Ahmet Ağaoğlu. “Sərbəst Fırka Hatıraları”, s. 147.

⁹² Bax: “Son Posta”, 8 Ekim 1930.

Bəs nicat harada idi? Əhməd bəy təkə nəqsanları deyil, onlardan xilas yollarını da göstərir: istər siyasi, istərsə də iqtisadi sahədə vətəndaşlara azad rəqabət haqqı tanınmalı, siyasi müxalifətin fəaliyyətinə imkan yaradılmalı idi. İctimai nəzarət gücləndirilməli, hakimiyyətlə xalq arasındakı gözəgörünməz maneələr aradan qaldırılmalı idi. Respublika quruluşunun ayrılmaz atributlarından olan fikir sərbəstliyi və demokratiya türk cəmiyyətinə yol tapmalı idi. Xalqın hökumətin fəaliyyətindən azad şəkildə məlumat almaq imkanları sərbəstləşdirilməli idi.

Vəziyyətin düzəldilməsi baxımından Əhməd bəy Atatürkün sədr olduğu, İsmet İnönünün isə felən idarə etdiyi Cümhuriyyət Xalq Partiyasının üzərinə böyük vəzifə düşdüyünü xüsusi vurğulayırdı. Özü də yarandığı gündən həmin partiyanın üzvü idi. Odur ki vəziyyətin dözülməz şəkil alması ilə bağlı yaxasını məsuliyyətdən kənara çəkmək fikrində deyildi: "Firqəmizin gələcəyini təmin etmək üçün əsaslandığı prinsipləri mütləq iman və etiqad halına gətirmək lazımdır. Bu da yalnız çalışmaq, durmadan ətrafa etimad, inam, etiqad saçmaqla əldə edilə bilər. Bugünkü durğunluq, çox da xoş olmayan vəziyyət, soyuq mənzərə isə istədiyimiz iman və etiqadı hasilə gətirəcək mahiyyətdə deyildir".⁹⁵

Aşağıda da görəcəyimiz kimi, aradan bir neçə il keçəndən sonra, Sərbəst Firqənin təşəkkülü zamanı meydana çıxan fikir ayrılıqları, yaşanan dramatik məqamlar, Atatürkün mübahisələr zamanı bəzən hövsələsizlik göstərərək cəmiyyət həyatında liberal dəyərlər və demokratiyanın rolu ilə bağlı Əhməd bəylə təzyiq dili, hətta aşağılayıcı tonla danışması da onu fikirlərindən daşdırmamışdı. Əhməd bəy Atatürkün böyüklüyünü, ölkə və millət qarşısında cahənşü-

mul xidmətlərini minnətdarlıq hissi ilə etiraf etməklə yanaşı, cumhurbaşkanını dilsiz-ağız, qul xislətli bir kütlənin deyil, haqlarından yararlanmağı bacaran, demokratik prinsiplərə söykənən, öz gücünə inanan qürurlu millətin lideri kimi görmək istəyini heç zaman gizlətməmişdi.

Ən başlıcası isə bu istəyinin müdafiəsi baxımından ardıcılıq və prinsiplialıq göstərməyi bacarmışdı. "Son Posta"da çap olunan məqalələrindən birində Əhməd bəy Cümhuriyyətin idarəçilik üsulları ilə bağlı fikirlərini daha kəskin şəkildə ifadə edərək yazırdı: "Hökumət üçün əsl şəxər düşünən və düşündüklərini sərbəst şəkildə dilə gətirməyi bacaran bir millət idarə etməkdir. İdarəçilik sənətinin incəliyi, kamilliyi də, əslində, özünü burada göstərir. Yoxsa ağız qapalı, əli bağlı bir sürünən hamı idarə edə bilər. Fransanı idarə etmək Zululandı (Afrikada zulus tayfalarının yaşadığı ərazilər nəzərdə tutulur – *V.Q.*) idarə etməyə bənzəməz. Biri nə qədər şəxərlidirsə, digəri o dərəcədə dəyərdən uzaqdır".⁹⁶

Əhməd bəyin siyasi görüşlərindəki və xarakterindəki bu cəhətlərə diqqət yetirən türk tədqiqatçısı Ufuk Özcan 1994-cü ildə yazırdı: "Ağaoğlu Cümhuriyyət ideologiyasının biçimlənməsində olduğu qədər həm də, az qala, bir əfsanə halına gələn tək partiya və tək adam kultunun dağıdılması (ən azı, bu məsələ ilə bağlı xof hissənin aradan qaldırılması) cəhdi ilə də fikir adamlarının önündə getməsi anlamında diqqəti çəkmişdir. Bu mənada o, çoxpartiyalı Cümhuriyyətin ilk müjdəçisi adlandırılı bilər. Ağaoğlunun Cümhuriyyətin ilk 20–30 ilinə öz damğasını vuran seçkin tipinin bəlli bir ölçüdə meydana çıxan özünəməxsusluqları onun Cümhuriyyət ideyasına yenidən və daha əsaslı şəkildə bağlanmasına təkan vermişdir".⁹⁷

⁹⁵ Ahmet Ağaoğlu. "İkinci Fırkaya İhtiyac Varmı?" "Son Posta", 11 Ekim 1930.
⁹⁷ Ufuk Özcan. "Sərbəst Fırka Hatalarını üçüncü baskısına Ön Söz", s. 11.

⁹⁵ Ahmet Ağaoğlu. "Sərbəst Fırka Hataları", s. 146.

Hələ 1930-cu illərdə “Cümhuriyyət” qəzeti səhifələrində Əhməd Ağaoğlu ilə kəskin polemika aparan “Kadro” dərgisinin naşiri Şevket Süreyya Aydemir də həmin dövrdə Atatürkün çevrəsində siyasi nəzəriyyələr tarixini ən yaxşı bilənlərdən birinin Ağaoğlu olduğunu etiraf edir. Lakin onun fikrincə, “Əhməd bəy yalnız bunları bilməz: Yeni Türkiyə Birinci Dünya müharibəsindən sonra meydana çıxmışdır. O, bir Milli Qurtuluş Hərəkatının bəhrəsidir. Ölkənin müvafiq qanunlar, institutlar əsasında qurulması və dirçəlməsi gərəkdir. Yeni Türkiyə öz inkişaf və yüksəlişini yalnız klassik bir parlament nizamı daxilində təmin edə bilər. Bu isə, 1926-cı ildə yazdığı bir raporda da bildirdiyi kimi, çoxpartiyalı sistemə deyil, intizama və öndərliyə bağlı məsələdir. Bu, yaxşı və ya pis olduğu üçün deyil, zəruri olduğu üçün belədir”.⁹⁸

Əhməd Ağaoğlu aparıcı simalarından birinin Şevket Süreyya Aydemir olduğu “Kadro” dərgisinə və “kadroçular”a özünün 1931-ci ildə çap etdirdiyi “Dövlət və fərd” kitabında cavab vermişdi. Bu əsəri həm də yeni ideoloji düşüncənin – tipik Türkiyə hadisəsi olan ataturkçülüynün əsaslandırılması və müdafiəsi istiqamətində atılmış ilk addımlardan biri kimi dəyərləndirmək mümkündür.

⁹⁸ Şevket Süreyya Aydemir. “İkinci Adam. İsmet İnönü”. İstanbul, 1976, c. 1, s. 386.

ƏHMƏD BƏYƏ MÜXALİFƏTÇİLİK TƏKLİF OLUNUR

1930-cu ilin avqustunda Atatürk Əhməd Ağaoğlunu Yeni Türkiyənin siyasi fikir tarixində mühüm iz buraxan eksperimentlərindən birinə cəlb etdi. Dövlət başçısının iradəsi ilə o, hakim Cümhuriyyət Xalq Fırqəsi ilə əməkdaşlıq şəraitində ölkədə həqiqi demokratiya və çoxpartiyalılıq ab-havası yaratmağa xidmət edəcək Sərbəst (Liberal) Cümhuriyyət Fırqəsinin qurucu üzvləri sırasında yer aldı. Başqa sözlə desək, təmsil olduğu hakimiyyət partiyasından ayrılıb onunla rəqabət aparacaq siyasi qüvvəyə qoşuldu. Təbii ki, Atatürkün istəyi və razılığı ilə!

Doğrudanmı, Əhməd bəyin və digər liberal düşüncə sahiblərinin cəmiyyətin demokratikləşməsi, azad rəqabət mühitinin yaradılması və çoxpartiyalılıqla bağlı əski arzuları, nəhayət, çin olurdu? Yoxsa bu, sadəcə, bir nəzbə yoxlaması, məmləkətdə “kim kimdir?” sualına cavab tapmaq məqsədilə həyata keçirilən növbəti siyasi eksperiment idi?

Atatürk haqqında üçcildlik “Tək Adam” monoqrafiyasının müəllifi Şevket Süreyya Aydemir Sərbəst Fırqənin meydana çıxmasını şərtləndirən amillərdən bəhs edərkən yazırdı: “İqtisadi böhran vilayətlərdə tam bir çarəsizlik havası yaratmışdı. Elə o sıralarda Qazi, çox güman ki, artıq bu sükunət havasını dalğalandırmağın vaxtı gəldiyinə inanmış

olacaqdı ki, yeni bir təşəbbüs əl atdı. Təşəbbüs iqtisadi deyil, siyasi mahiyyət daşıyacaqdı. Lakin bu zondaj vasitəsilə xalqın duyğularını daha dərinlən təhlil etmək imkanı yaranacaqdı. Bu yeni təşəbbüs yeni bir siyasi partiya qurmaq cəhdi idi. Amma bu, qəyyumluq üsulu ilə qurulan bir partiya olacaqdı. Yəni ip ucları əldə tutulan, özünün nəzarəti, hətta idarəçiliyi altında olan bir partiya. Beləliklə, Sərbəst Fırqə belə bir havada, belə bir atmosferdə doğdu”.⁹⁹

Hər şey gözlənilmədən baş vermişdi. 1930-cu ilin avqustunun əvvəllərində İstanbulda olan Əhməd bəy ittihadçılar zamanından yaxşı tanıdığı köhnə dostu, Malta sürgünündəki əsarət yoldaşı, həmin dövrdə Türkiyənin Parisdəki səfiri vəzifəsində çalışan Ali Fethi Okyarın da köhnə paytaxta gəldiyini eşidib görüşmək, söhbət etmək fikrinə düşmüşdü. Ümumi tanışları Necmeddin Molla bəy onun Mərmərə dənizinin qarşı sahilindəki kurort şəhəri Yalovaya getdiyini, orada hansısa ciddi məsələlərin müzakirə edildiyini demişdi. Necmeddin bəyin belə düşünməyə əsası vardı, çünki bir həftə əvvəl – iyulun 31-də Atatürk qəflətən onun evinə gəlmiş və xəlvət otaqlardan birinə çəkilərək Fethi bəylə beş saatdan çox təkbətək söhbət etmişdi. Ertəsi gün heç gözləmədiyi halda Əhməd bəy özü də Yalovaya çağırılmışdı. Universitet tələbəsi olan qızı Tezeri götürüb oraya getmişdi. Qəribədir ki, həmin gün Atatürk də liman qəsəbəsində idi. “Seyri-Sefain”in – Dəniz Yolları İdarəsinin yeni otelinin açılış mərasimində iştirak etmək üçün gəlmişdi. Bu münasibətlə bal da təşkil olunmuşdu. Ölkənin ali rəhbərliyinin təmsilçiləri və bir sıra millət vəkilləri, tanınmış ziyalılar da Yalovaya toplanmışdılar.

⁹⁹ Şevket Süreyya Aydemir. “Tek Adam. Mustafa Kemal”. İstanbul, 1969, c. 2, s. 387.

Oteldə boş yerlərin olmadığını eşidib, kömək üçün Atatürkün baş yavarına üz tutan Əhməd bəy əvəzində tapşırıq almışdı: “Qazi həzrətləri baloya gəlməyinizi əmr edir”. “Vaxt” qəzetinin sahibi Ahmet Rasim bəyin yanında yer tutdum və salonu gözəndən keçirməyə başladım”, – deyə Əhməd Ağaoğlu həyatının sonrakı gedişini dəyişən həmin axşamı “Sərbəst Fırqə xatirələri”ndə təsvir edərək yazırdı: “Salonun ortasında Qazi, İsmet və Kazım (Kazım Özalp; o dövrdə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin sədri – V.Q.) paşalar Fethi bəylə söhbət edirdilər. Qazi ətrafa baxarkən gözləri mənə sataşdı və əli ilə yaxın gəlməyimi işarə etdi”.¹⁰⁰

Bunun ardınca isə Atatürk, yəqin ki, mizanlarını daha əvvəldən düşündüyü teatral ədələli Fethi Okyarı göstərüb “Sərbəst Fırqə rəisi Fethi bəy” demiş və partiya işində birgə çalışacaqlarını bildirmişdi. Əhməd bəy gözlənilməz təklifə cavab verməyə imkan tapmamış rəqs başlanmışdı. Bu dəfə gənc bir xanımla rəqs edən Atatürk dövrə vuraraq onun yanından keçərkən əyilib Əhməd bəyin üzündən öpmüş və: “Səni təbrik edirəm, Fethi bəylə anlaşmışam”, – söyləmişdi. Ağaoğlu isə demişdi: “Hələ danışı bilməmişəm”. Atatürk bu cavabın müqabilində: “Canım, siz çoxdan dil tapmışınız. İndi gedib Fethi bəyi də səni yanına aldığı üçün təbrik edəcəyəm”, – deyərək, həqiqətən, gələcək partiya sədrinə Ağaoğlu ilə birgə işləyəcəyinə görə gözəyadlılığı vermişdi.

Təbii ki, bu zahiri teatrallığa baxmayaraq, Atatürk yeni partiya və onun başında dayanacaq şəxslərlə bağlı qərarını bir gün içərisində, Yalovadakı açılış mərasimində verməmişdi. Əksinə, bu, ən azı, son bir neçə ayın düşüncələrinin, fikir mübadilələrinin nəticəsi idi. Əhməd bəy özü də Fethi Okyarla söhbətdən ölkədə yeni siyasi qüvvənin yaranacağı ilə bağlı gümanlarının olduğunu, hətta üstüörtülü şəkildə

¹⁰⁰ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Furka Hatıraları”, s. 26.

Atatürkün özündən bu bərədə eşitdiyini belə etiraf etmişdi: “Bir ildən bəri xəbərim vardı. Bir neçə dəfə mənə də partiyalar haqqında suallar vermiş, imtahan eləmişdi, amma qəti qərara gəldiyini bilmirdim. Bu ərəfədə bir gün daxili işlər naziri Şükrü Kayadan ikinci firqə qurulacağını eşitdim. Firqənin mahiyyətini soruşdum. Hələ bəlli deyilmiş. Qazi daha mühafizəkar firqə qurulmasını istəyirmiş. Şükrü Kaya bunun təhlükəli olduğunu, ölkədə mühafizəkarların çoxluq təşkil etdiyini, ona görə də məmləkətdə dərin kök salmayan və asanlıqla dil tapıla biləcək sosialist tipli bir partiyanın qurulmasını daha məqsədəuyğun sayırmış”.¹⁰¹

Nəhayət, ara sakitləşəndən sonra Fəthi bəylə rahat söhbət etməyə imkan tapan Əhməd bəy quruculuğuna dəvət olunduğu yeni partiya haqqında inana bilməyəcəyi sözlər eşitmişdi: “Cümhuriyyət Xalq Firqəsindən əsaslı bir fərqi olmayacaq. Zətən hər iki qurumun idarəçiliyi və yüksək nəzarət Qazinin əlində olacaq. Xalq Firqəsindən ayrılmaq şərti ilə mənim firqəm də tərəfdar çıxacaq, seçkilərdə hər iki tərəfdən namizədləri təyin edəcəkdir. Bildiyimə görə, tək firqə hakimiyyətinin doğurduğu rəqabətsizlikdən bezib və həm Məclisdə bir-birinə qarşı dayanan iki qüvvənin mövcudluğunu, həm də məmləkətdə bir az hüriyyət havasının olmasını istəyir. Fəqət əvvəldəki kimi, anarxiya və qarğışalığa meydan verməmək üçün firqələr arasında əsas məsələlərdə fərq qoyulmasını və ikisinin də yüksək bir əldən idarə olunmasını təmin etməyi düşünür. Xülasə, mənim firqəm Cümhuriyyət Xalq Firqəsinin bir qanadı olacaq. Sağmı, solmu – bunu artıq hadisələr göstərəcək”.¹⁰²

Yeni partiya qurulmasını zəruri edən amillər hansılar idi? 1923-cü ildə Türkiyə Cümhuriyyəti elan edilmişdi. Təbii ki, həmin dövrdə də çoxpartiyalılığın respublika tipli dövlət quruluşunun təməl prinsiplərindən biri olması heç kəsə sirt

deyildi. Amma CXF-nin daxilindən çıxan və fəaliyyətinə 1925-ci ildə son qoyulan Tərəqqipərvər Cümhuriyyət Firqəsinin (TCF) qısaömürlü mövcudluğu istisna edilərsə, Türkiyə 1930-cu ilə qədər tərtibpartiyalı rejim şəraitində yaşamışdı. Bu da Avropada Türkiyəyə demokratik prinsiplərlə idarə olunmayan bir ölkə kimi baxılmasına zəmin yaradır, bərabərhuquqlu dialoqa mane olurdu. Odur ki Qərblə daha isti münasibətlər yaratmaq, siyasi, iqtisadi və mədəni əməkdaşlığı genişləndirmək istəyi də yeni partiyanın qurulmasına təkan verən amillər sırasına daxil idi. Partiya sədri kimi Türkiyənin Fransa səfiri Fəthi Okyarın gətirilməsi də, çox ehtimal ki, buna hesablanmışdı. 1929-cu ildə başlanan dünya iqtisadi böhranı, habelə xalqın CXF-nin təkbəşinə iqtidarından narazılığı da müəyyən rol oynamışdı. Nəhayət, surf şəxsi motivlər də yox deyildi. Çağdaş türk tarixçilərinin fikrincə, Atatürk Fəthi Okyarı və Sərbəst Firqəni siyasi səhnəyə çıxarmaqla gün-gündən mövqelərini gücləndirən İsmet İnönüyə qarşı rəqib qüvvə yaratmaq istəyirdi.

Göründüyü kimi, yaxın ətrafı ilə söhbətlərində təkpartiyalı Cümhuriyyətin “bir şeyə bənzəmədiyini” etiraf edən Atatürk uzun tərəddüdlərdən sonra yeni siyasi qüvvənin meydana çıxmasına xeyir-dua vermişdi. Partiyanın necə qurulacağı ilə bağlı ssenari də əvvəldən işlənilib hazırlanmışdı. Xalqın sonsuz məhəbbətini, hətta pərəstişini qazanmasına baxmayaraq, Atatürk, ehtimal ki, hələ hər şeyin öz yerinə oturmadığını 1930-cu illər Türkiyəsində həqiqi müxalifət partiyasının mövcudluğuna o qədər də maraqlı deyildi. O, Fəthi bəyin də dediyi kimi, daha çox seçkilərdə və idarəçilikdə rəqabət görüntüsü yaratmaq, digər tərəfdən isə məmləkətdə, az da olsa, azadlıq rüzgarı əsdirmək üçün “ipi öz əlində olmaq” şərti ilə, məsələn, ABŞ-dakı “respublikaçılar-demokratlar”, Böyük Britaniyadakı “torilər-vigilər” tipli siyasi tandemin yarannı-

¹⁰¹ Ağaoğlu Ahmet. “Sərbəst Fırka Həttəraları”, s. 27.

¹⁰² Ahmet Ağaoğlu. “Sərbəst Fırka Həttəraları”, s. 28.

sını məqsədəuyğun sayırdı. Bunu türk tarixçisi, Atatürkün mənəvi qızı Afet İnanın xatirələrindəki sətirlərdən də görmək mümkündür: “Məmləkətdə Cümhuriyyət Xalq Fırqəsi və Sərbəst Fırqə bir-birlərini kontrol edəcək, bir-birlərinin fikirləri, niyyətləri, hərəkətləri haqqında ictimai fikri məlumatlandıracaqlar”.¹⁰³ Lakin Şərq cəmiyyətinin və burada hökm sürən münasibətlər sisteminin spesifikliyini nəzərə alaraq, CXF rəqib partiya ümumi nəzarətini öz əlində saxlamaq, hər iki siyasi qurumu bir mərkəzdən idarə etmək fikrindən də çəkilməmişdi. Bu isə yalnız yeni partiyanın rəhbərliyinə sədaqətinə yüzdə-yüz inanılmış adamların gətiriləcəyi təqdirdə mümkün idi.

Atatürk uzun-uzadı düşüncələrdən sonra gənclik dostu, Türkiyənin Parisdəki səfiri Ali Fethi Okyarın namizədliyi üzərində dayanmışdı.

Sonrakı hadisələr isə belə cərəyan etmişdi: Təbii ki, qərar barədə baş nazir İsmət İnönü və TBMM sədri Kazım Özalpa da məlumat verilmişdi. Qurulan ssenariyə əsasən, guya məzuniyyət üçün İstanbula gəlmiş Fethi Okyar Atatürkə məktubla müraciət edəcək, məmləkətin vəziyyətindən narahatlığını dilə gətirəcəkdi. Bələlərin başlıca səbəbi kimi təkpartiyalı sistemin mövcudluğu şəraitində ölkədə qarşılıqlı nəzarətin, rəqabət mühitinin, azad fikrin olmadığını göstərəcəkdi. Yurda dönüb yeni partiya qurmaq, siyasi mübarizəyə başlamaq istəyini bildirəcəkdi. Atatürk isə cavab məktubunda bu vətənpərvər mövqeyi dəstəkləyəcək, hər iki partiya münasibətdə tərəfsiz qalacağına zəmanət verəcək və Fethi bəydən niyyətini mümkün qədər tezliklə həyata keçirməsini rica edəcəkdi. Mövqələrinin dəyişməzliyinin qarantı kimi, həm Fethi bəyin məktubu, həm də Atatürkün cavabı mətbuatda yayınlanacaq və müəyyən mənada

rəsmi sənəd özünəməxsus anlaşıma statusu qazanacaqdı. Əvvəldən əldə edilmiş razılığa əsasən, partiyanın baş katibi Nuri Conker olacaqdı. Liberal-demokratik dəyərlərin atəşin tərəfdarı və təcrübəli hüquqşünas kimi Əhməd Ağaoğlu da rəhbər üçlüyə daxil ediləcəkdi.

Hərbçi, diplomat, siyasətçi, dövlət adamı, başlıcası isə pragmatik və liberal görüşləri ilə tanınan Ali Fethi Okyar həyatı boyu Atatürkün yaxın çevrəsində olmuşdu. Osmanlı imperiyasının Manastır əyalətində (indiki Makedoniya) doğulmuş, hərbi təhsil almışdı. Məktəbi-hərbiyyəni, sonra isə Hərb Akademiyasını bitirmişdi. Atatürklə şəxsi tanışlıqları 1911-ci ildə başlamışdı. 1913-cü ildə onun Sofiya böyük elçisi, Mustafa Kamalın isə hərbi attaşə kimi birlikdə çalışmaları aralarındakı münasibəti daha da möhkəmləndirmişdi. “İttihad və Tərəqqi” iqtidarının süqutundan sonra, 1918-ci ilin oktyabrında qurulan Ahmet İzzet Paşa hökumətində o, daxili işlər naziri vəzifəsini tutmuşdu. İttihadçı triumvirat üzvlərinin – Talat, Camal və Enverin ölkədən qaçmalarının qarşısını almadığına görə müqəssir sayılması nəticədə Ahmet İzzet Paşa hökumətinin süqutuna yol açmışdı.

1918-ci ilin noyabr-dekabr aylarında İstanbulda Mustafa Kamal Paşa ilə birlikdə “Minbər” adlı qəzet çıxarmışdılar. Bir çox əski ittihadçılar kimi Ali Fethi Okyar da Malta sürgünündə olmuşdu. İstiqlal Savaşına qoşulduqdan sonra 1921–1925-ci illərdə TBMM üzvü, daxili işlər vəkili, baş vəkil, Məclis sədri və yenidən baş vəkil vəzifələrində çalışmışdı. Yerini sərt idarəçilik tərəfdarı sayılan İnönüyə verməyə məcbur olandan sonra o, Parisə səfir göndərilmişdi. Yeri gəlmişkən, burada dəfələrlə Azərbaycan Cümhuriyyətinin Paris Sülh konfransına göndərdiyi nümayəndə heyətinin başçısı Ə.Topçubaşovla görüşmüş və sonuncuda çox xoş

¹⁰³ Şəvket Süreyya Aydemir. “Tek Adam”, c. 2, s. 386.

təəssürat yaratmışdı¹⁰⁴. Kifayət qədər uğurlu diplomatik fəaliyyətinə baxmayaraq, yuxarıda da göstəriləyi kimi, 1930-cu ilin yayında Atatürk onu geri çağırmış və yeni siyasi partiya yaratmaq sahəsində əməkdaşlığa dəvət etmişdi. Həyatı boyu İsmet İnönüyə rəqib sayılsa da, Atatürkün ölümündən sonra “ikinci adam”la ümumi dil tapmağı və yenidən nazir mövqeyinə yüksəlməyi bacarmışdı.

Bu seçimini uğurlu saymayan Şevket Süreyya Aydemir fikrincə, Ali Fethi Okyar “Qazinin Makedoniyadan bəri arkadaşı, daim siyasi proseslərlə ilgili, bir ara “İttihad və Tərəqqi” cəmiyyəti ümumi mərkəzinin üzvü, Cümhuriyyətdən sonra iki dəfə baş vəkil olmaqla bərabər, əslində, mücadiləçi, fəal bir şəxsiyyət deyildi. Bir fırqə qurmaq yolunda Qazinin təklifindən, əlbəttə ki, boyun qaçırmaq istərdi. Yenidən Parisə dönmək, Parisdəki səfirlik vəzifəsinə davam etmək istərdi. Amma olmadı...”¹⁰⁵

Mehmet Nuri Conker Selanikdə Mustafa Kamalla eyni məhəllədə doğulmuşdu. Uşaqlıq və gənclik illəri birlikdə keçmişdi. Rüşdiyyədən tutmuş Hərb Akademiyasına qədər daim bir yerdə təhsil almışdılar. Mehmet Nuri Birinci Dünya müharibəsində müxtəlif cəbhələrdə vuruşmuşdu. 1920-ci ildə Qurtuluş Savaşına qoşulmuşdu. Ankara, Adana valisi olmuş, dörd dəfə TBMM-ə seçilmişdi. Mətbuat və İstihbarat Müdiriyəti-Ümumiyyəsidə Əhməd bəyin sələfi idi. Qısa müddət quruma rəhbərlik etmişdi. Daim Atatürkün yanında olan, ona adı ilə və “sən” deyərək müraciət edə bilən iki-üç nəfərdən biri idi. Qazinin etirafına görə, anası Zübeydə xanımın ölümündən sonra onu ən çox yandıran Mehmet Nurinin itkisi olmuşdu.

Partiyadakı üçüncü inanılmış şəxs Şevket Süreyya Aydemir “Sərbəst Fırqənin ən çox savaşa verən yazarı”¹⁰⁶ adlandırdığı Əhməd Ağaoğlu idi. Onun CXF-dən yeni partiya transfer edilməsi təkcə Atatürkün şəxsi inam və etiqadını qazanması ilə bağlı deyildi. Əvvəla, Əhməd bəy Cümhuriyyət Türkiyəsində liberal düşüncənin ən sədaqətli və seçkin simalarından sayılırdı. Digər tərəfdən konstitusiyaya hüququ professoru kimi siyasi partiyalar və ideoloji nəzəriyyələr tarixinə dərinəndən bələd idi. Prinsipiallığı, obyektivliyi, usta qələm sahibi mahir publisist olması da bura əlavə edilincə o, yeni partiya üçün əvəzsiz bir kadra çevrilirdi. Şevket Süreyya Aydemir Sərbəst Fırqə liderlərindən bəhs edərkən Əhməd bəy haqda yazır: “Fəqət qurucular arasında ən tanınmış siyasətçi Ağaoğlu Əhməd bəydir. Qərb anlamı bir demokratiyanın o zamankı tək müdafiəçisi o idi”¹⁰⁷. Yaxud yazırdı: “Ağaoğlu bu yeni fırqənin fikir və inanc baxımından tək ağırlıq mərkəzinə təşkil edirdi”¹⁰⁸. Amma partiya ierarxiyasında əsas ideoloq kimi mühüm bir yer tutmasına baxmayaraq, Əhməd bəyin vəzifəsinin dəqiq adı heç bir sənəddə göstərilməyib. Yəqin ki, sədrin müşaviri və fırqənin sözcüsü funksiyalarını daşdığıını söyləmək mümkündür. Yasin Cengiz onu Fethi bəydən sonra ikinci şəxs sayır.¹⁰⁹ Yeni fırqənin ilk nizamnamə və məramnaməsinin müəllifi də Əhməd Ağaoğlu olmuşdu. Sənəd Atatürkdən tapşırıq alınandan dərhal sonra elə Yalovada hazırlanmışdı.

Qazi başlanğıcda Sərbəst Cümhuriyyət Fırqəsinə TBMM-də 60–70 nəfər millət vəkili yeri verəcəyini

¹⁰⁴ А.М.Топчибаши и М.Э.Расулзаде. Переписка. 1923–1926. Москва, 2012, с. 139.

¹⁰⁵ Şevket Süreyya Aydemir. “Tek Adam”, c. 2, s. 388.

¹⁰⁶ Şevket Süreyya Aydemir. “Tek Adam”, c. 2, s. 399.

¹⁰⁷ Şevket Süreyya Aydemir. “Tek Adam”, c. 3, s. 390.

¹⁰⁸ Şevket Süreyya Aydemir. “İkinci Adam”, c. 2, s. 386.

¹⁰⁹ Yasin Cengiz. “Serbest Cumhuriyet Fırkası ve Kapanışı Sonrasında Mütedil-Mühəlif Bir Kimlik Olarak Ahmet Ağaoğlu ve Basındaki Sesi”. “Akın”, Konya, 2006, s. 66.

vəd etsə də, realıqda onların sayı 13 nəfəri keçməmişdi. Ölkənin müxtəlif bölgələrini təmsil edən həmin şəxslərin sırasına Talat Sönmez (Ankara), Reşit Qalib (Aydın), Rəsim Öztekin (Bilecik), Seni bəy (Bursa), Mehmet Naki Yücekök (Elazığ), Tahsin Uzer (Erzurum), Ali Haydar Yuluğ (İstanbul), Süreyya İlmen (İstanbul), İbrahim Süreyya (Kocaeli), Ali Qalib Niğde (Yenen), Refik İsmail Kakmaçı (Sinop), Mehmet Emin Yurdakul (Şebinkarahisar) daxil idilər. Rəhbər üçlükdə təmsil olunanlardan başqa, adları çəkilən şəxslərdən ən tanınmışları Atatürkə xüsusi yaxınlığı ilə seçilən, bir müddət milli təhsil naziri vəzifəsini tutan Reşit Qalib və ünlü şair Mehmet Emin Yurdakul idi.

Yeni partiyanın üzvləri sırasında Mustafa Kamalın doğma bacısı Makbulə Atadan da vardı. Sərbəst Firqənin təsisinə qədər siyasətlə heç bir əlaqəsi, ümumiyyətlə, təhsili və ictimai həyat təcrübəsi olmayan Makbulə xanım bu addımı, təbii ki, qardaşının istək və təşviqi ilə atmışdı. Məqsəd cəmiyyətdə Sərbəst Firqəyə etimad yaratmaq, onun yüksək səviyyədə himayə olunması təsəvvürünü formalaşdırmaq idi. Yarıpatriarxal Türkiyədə bu məsələyə böyük önəm verilir. Yeri gəlmişkən, cumhurbaşkanının anı, şıltaq arzusu ilə mövqə dəyişən, amma sonradan seçimlərinə peşman olub tövbə qarışımı döyən bəzi siyasətçilərdən, millət vəkillərindən fərqli olaraq, Makbulə xanım son günə qədər partiyanın sadıq üzvü kimi qalmışdı.

Əhməd bəyin Sərbəst Firqənin üç mühüm üzvü sırasında olması Atatürkün ona bəslədiyi inam və etimadın miqyası haqqında təsəvvür yaradır. Amma istənilən halda cumhurbaşkanına doğma bacısı, yaxud gənclik dostlarından yaxın ola bilməyəcəyi də aydın idi. Təbii ki, münasibətlərdə gizlədilməsi bəzən heç düşünülənməyən müəyyən ayrı-seçkilik ünsürləri vardı. Bu, özünü, ilk növbədə, yeni

partiya ilə bağlı məsələlərin ali rəhbərlik səviyyəsində müzakirəsində göstərirdi. Əhməd bəyin hər zaman prinsiplial mövqə tutması, zəruri anda gözləniləni deyil, düşündüyünü deməsi ayrı-seçkililiyi daha da qüvvətləndirirdi. Odu ki firqə ilə bağlı tapşırıqlarını Fethi, yaxud Nuri bəyə verən, planlarını onlara açıqlayan Atatürk Əhməd bəyi yalnız ortaya mübahisəli məqamlar çıxanda yada salır, narazılığını və iradlarını əksər hallarda ona bildirirdi.

Hadisələri qabaqlayaraq qeyd etməliyəm ki, Türkiyənin siyasi həyatındakı yenilik haqda eşidən diplomatlar və xarici müxbirlər sanki Atatürkün mətbuat katibi imiş kimi, ilk növbədə, Əhməd bəyə üz tutmuşdular. Amma özünün də səmimi şəkildə boynuna aldığı kimi, partiyanın gələcəyi ilə bağlı fikirlərindəki nikbinliyə şərik çıxmamışdılar. Çoxpartiyalı sistemin respublika üsuli-idarəsinin ayrılmaz tərkib hissəsi, əsas olması ideyasına ölkə başçısının şəxsən dəstək verməsi ilə bağlı gətirdiyi dəlillər də xariciləri inandırmamışdı.

Ondan müsahibə alan bir fransız jurnalisti demişdi: "Belə düşünürəm ki, sizin firqə uzunömürlü olmayacaq. Bir məmləkətdə müxtəlif fikirlərin və müxtəlif cərəyanların yaşaya bilməsi üçün o məmləkətdə ədalət hissəsinin inkişaf etməsi lazımdır. Ölkəinizdə belə bir hissəni mövcudluğuna inanmıram. Mən küçədə vətəndaşlarımızın polis nəfəri tərəfindən döyüldüyünü, digərlərinin isə seyrçi qaldıqlarını gördüm. Belə məmləkətdə iki firqə yan-yana yaşaya bilməz!"¹¹⁰

Əhməd bəy təcrübəli diplomat, 1926–1933-cü illərdə Ankaradakı Böyük Britaniya səfiri Sir Georq Russel Klerklə Sərbəst zamanı qurduqları partiyanın ən yüksək səviyyədə xeyir-dua aldığı və eynən onun ölkəsindəki kimi "Oppo-

¹¹⁰ Ahmet Ağaoğlu. "Serbest Fırka Hataları", s. 80.

sition of His Majesty” (“Əlahəzrətin müxalifəti”) olacağı-
nı xatırladanda həmsöhbətindən belə bir cavab eşitmişdi:
“Unutmayın ki, bu müəssisələrin bizdə yeddi yüz illik ta-
rixi var”. Təbii ki, anqlosaksonların yeddi əsrdə keçdikləri
yolun Türkiyədə yeddi ilə qət olunacağı fikri səfirdə haqlı
şübhə yaratmışdı.

Necə deyərlər, başı daşdan-daşa dəyəndən, hadisələrin
pərdəarxasına və bəzi həmkarlarının iç üzünə bələd olan-
dan sonra Əhməd bəy özü də xarici müsahiblərin fikrinə
dəstək verərək “Sərbəst Fırqə xatirələri”ndə yazırdı: “Bəli,
ədalət hissi olmayan, yəni qarşısındakının haqlarına hörmət
etməyi, onun fikirlərinə və hissələrinə dözməyi bacarmayan
bir mühitdə hüriyyət, fırqə və s. bu kimi şeylər mümkün
deyil. Belə mühitlərdə hər şey oyuna, hiyləyə, qarşılıqlı it-
tihamlara, iftiralara çevrilir, nəhayət, bir tərəf tapdınaraq, o
birinə istədiyi kimi hərəkət etmək imkanı verilir”.¹¹¹

Bütün bunlar Sərbəst Cümhuriyyət Fırqəsi mövcudlu-
ğunun ilk yüz gününü tamamlamadan fəaliyyətinə son qo-
yulandan sonra xatırlananlardır. 1930-cu ilin avqustunda,
ölkə həyatının demokratikləşməsi ilə bağlı eyforiya hissini
yaşadığı ərafədə çoxpartiyalılıq, yeni qurumun məqsəd və
vəzifələri, mövcud iqtidar partiyası və siyasi rəhbərliklə
münasibətlər, yaxınlaşan bələdiyyə seçkilərində iştirak,
təşkilatın yerlərdə şöbələrinin yaradılması, mətbu orqanın
təsisinə və s. barədə aparılan mübahisələr və fikir mübadilələri
yuxarıda da qeyd edildiyi kimi, əsasən, Atatürklə Əhməd
Ağaoğlu arasında gedirdi. Bir sıra prinsiplial məsələlərdə
partiyanın sədri və baş katibi deyil, məhz o, Qazinin çox
vaxt əsəbi atmosferlə müşayiət edilən sorğu-sualı altına dü-
şür, yerli və yersiz ittihamlara cavab verməli olurdu.

Bu mübahisələrdən, fikir toqquşmalarından qaçmaq ol-
mazdı? Adları Sərbəst Fırqə üzvləri sırasına daxil edilən
digər millət vəkilləri kimi bir kənarə çəkilib hadisələrin ge-
dişini gözləmək mümkün deyildimi? Çox güman, belə im-
kan vardı, lakin haqlı olduğunu bildiyi halda susmaq onun
əbiətinə və prinsiplərinə yad idi. Əhməd bəy vəfat etdikdə
çağdaş Türkiyə elminin görkəmli simalarından biri kimi
tanınan türkoloq-professor Əhməd Cəfəroğlu soydaşı və
adaşının çox dəqiq səciyyəsini verərək yazmışdı: “Mərhum
Ağaoğlu təcədən-dırnağa bir azəri türkü kimi yaşamış,
düşünmüş və danışmışdı. Hətta ölünəyə qədər şivəsini
də düzəltməmişdi. Heç bir məclisdə fikirlərini və tənqidi
mülhizələrini söyləməkdən çəkinməmişdi. Hər yerdə və
daim özünü hür, sərbəst saymış, ölümünün yaxınlaşdığını
hiss olunduğu məqamlarda belə, öz fitri zəkasını və şux-
luğunu qeyb etməmişdi. Azəri türklərinin dediyi kimi, kişi
kimi yaşamış, kişi kimi ölmüşdü”.¹¹²

¹¹¹ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 81.

¹¹² Ahmet Caferoğlu. “Bir Örnek İnsan”. “Oluş” məcmuəsi. Haziran, 1939.

PARTİYA QURUCULUĞU ZƏMİNİNDƏ FİKİR TOQQUŞMALARI

İndi isə Əhməd bəyin Atatürkdən yeni firqənin qurucu üzvləri sırasında yer alması ilə bağlı gözlənilməz xəbəri eşitdiyi axşamın hadisələrinə qayıdaq.

Yalovadəkə baldan əvvəl Atatürk, Fethi Okyar, İsmet İnönü və Kazım Özalp arasındakı müzakirələr mərasim başa çatandan sonra yeni partiyanın rəhbərliyinə gətirilən Mehmet Nuri Conkerlə Əhməd Ağaoğlunun, habelə bir sıra digər qonaqların iştirakı ilə davam etdirilmişdi. Ölkə həyatında baş verməsi gözlənilən ciddi siyasi yeniliklə bağlı Fethi bəyin Qaziyə məktubu, sonuncunun isə ona cavabı oxunmuşdu. Fethi Okyarın təkidli xahişləri nəticəsində Atatürkün diktəsi ilə İsmet İnönünün elə həmin axşam qələmə aldığı məktublar Sərbəst Firqənin maneəsiz fəaliyyəti, habelə yeni qurumun bir neçə il əvvəl mövcud olan müxəlif Tərəqqipərvər Cümhuriyyət Firqəsinin taleyini yaşamayaçağı ilə bağlı təminat sənədi mahiyyəti daşıyırdı.

“Kağızların oxunmasının ardından Qazi məclisdəkilərə “Nə deyirsiniz?” sualını verdi, – deyər Əhməd bəy xatirələrində yazırdı. – Həmişə belə məqamlarda olduğu kimi, başlar aşağı endi, kimsədən səs çıxmadı. Bir müddət çəknən sükutdan sonra Qazi üzünü mənə tutdu və: “Professor bəy, sən nə deyirsən?” – sualını verdi. Mən əvvəllər də heç ol-

mazsa iki firqənin olmasını istəyirdim. Hətta 1926-cı ildə verdiyim raporda tək firqənin zərərlərindən, rəqabətsizlik mühitinin doğuracağı acı nəticələrdən bəhs açmışdım. Amma firqələrin bu cür razılışma əsasında yaranmasına təsadüf etməmişdim. Ona görə təərəddüd içində idim. Qaziyə münasibətdə icrasını daim bir namus və şərafət borcu, türklük və vətənpərvərlik vəzifəsi kimi qəbul etdiyim doğruluq və açıqlıqdan heç zaman ayrılmamaq qərarım bir daha qətiləşdi”¹¹³.

Məhz həmin “açıqlıq və doğruluq” prinsipinin tələbi ilə hamının susqunluğu fonunda yalnız Əhməd bəy bu şəkildə qurulan partiyanın süni göründüyünü¹¹⁴, kimsəni inandıra bilməyəcəyini, habelə özünün də Sərbəst Firqəyə üzvlük məsələsi ilə bağlı təərəddüd keçirdiyini və bir qərar verə bilmədiyini demişdi:

“Ərz etmək istəyirəm ki, Zati-dövlətinizin mövqeyi aydın deyil. Keçmiş firqə olduğu kimi qalır, başında da dövlətin tamam quruluşlarına, vasitələrinə, sərvətlərinə həkim olan İsmet Paşa dayanır. Bütün bunlar az imiş kimi, Zati-dövlətiniz də dünyaya yayılmış şöhrət və nüfuzunuzla yenə o firqənin rəhbərliyində təmsil olunursunuz. Bunun qarşısında isə hər cür vasitədən məhrum Fethi bəy ortaya çıxır. Kim onun yanına gedəcək?”¹¹⁵

Atatürkün “sən gedərsən!” hökmü qarşısında da susub geri çəkilməmişdi. Qazinin ideyalarına bütün varlığı ilə bağlı olduğunu, amma indiki şəraitdə əmr alsaydı, bu ideyalardan üz çevirib saxta müxəlifçilik yolu tutmayacağını

¹¹³ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Firka Hatıraları”, s. 35.

¹¹⁴ Aradan qırx il keçəndən sonra Atatürkün ən mükəmməl bioqraflarından biri sayılan Şevket Süreyya Aydemir də Əhməd bəyin sözlərini eyni ilə təkrarlayaraq yazırdı: “Sərbəst Firqə təşkilatı şərtlər baxımından tamamilə süni, köksüz bir təşəkkülüdür və əslində, heç firqə deyildir!” (“Tək Adam”, c. 3, s. 388).

¹¹⁵ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Firka Hatıraları”, s. 35.

bildirmişdi. Atatürk əsəbiləşib Əhməd bəyi “araqarışdıranlıqda” ittiham etmişdi. Həm də məlum olmuşdu ki, bu, cumhurbaşkanının özünün gəldiyi nəticə deyil. “Xeyirxah adamlar” zamanında onu Ağaoğlunun “araqarışdıranlıqı” ilə bağlı duyuyq salıblar. Fethi bəyin yeni partiyadaşının tərəfini saxlamaq niyyəti də bir nəticə verməmişdi.

“Əhməd bəyi yaxşı tanıyıram, – deyər Atatürk əvvəlki əsəbi tərzdə sözüne davam etmişdi. – Onun bütün əndişəsi şəxsini hər tərəfdən əmniyyət içərisində görməkdən ibarətdir. İndiyə qədər orada-burada, Məclis koridorlarında, qəzet sütunlarında özünü yeyib-tökürdü. İşlərin yaxşı getmədiyindən şikayətlənirdi. İndi ona açıq danışmaq, qüsurları göstərmək, səhvləri düzəltmək imkanı verilir. Bəs nə üçün tərəddüd edir?”¹¹⁶ Atatürk daha sonra üzünü Əhməd bəyin məclisdə olan qızı Tezerə tutaraq atasının “başının İran fəlsəfəsi ilə dolu olduğunu” demiş və “onun təsiri altına düşməməyi” məsləhət görmüşdü. Gənc Tezer isə, sonralar Əhməd bəyin haqlı qürur hissi ilə xatırladığı kimi, hörmətkarənə tərzdə, lakin mətin bir ədə ilə “Atamız bizim üçün həmişə doğru yol göstərən mürdşid olub” cavabını vermişdi. Atatürk zahirən özünü hirsli göstərməyə çalışsa da, onun gənc xanımın cəsarətli cavabından məmnun qaldığı məclisdəkilərin diqqətindən yayınmamışdı. Əhməd bəyin sözlərinin tərəddüd əhvali-ruhiyyəsi yaratdığını sezən Atatürk mahir psixoloq kimi söhbəti başqa müstəviyə keçirərək həssas nöqtəyə toxunmuşdu: “Bu nə işdir? Ən çox güvəndiyimiz, etibar etdiyimiz dostları vətənə və millətə xidmətə dəvət edirik. Əvəzində isə tərəddüd və şübhə ilə qarşılarıq. Bundan sonra hansı həvəslə, hansı ümidlə çalışmaq olar?”¹¹⁷ Təbii ki, bu təsirli-yanıqlı sözlər

qeyri-müəyyən durumu dərhal dəyişirmişdi. Fethi bəy onu başladığı işdə heç bir tərəddüd və şübhənin olmadığına inandırmağa çalışmışdı.

Əhməd bəy də bu arada Atatürkün dediklərindən mü-təəssir olub mübahisəni kəsmək qərarına gəlmiş, hətta gözə görünməmək üçün kreslosunu bir qədər geri çəkib yanındakı iri gövdəli xanımın arxasında gizlənməyə çalışmışdı. Lakin Atatürk mövzudan yayınmağa imkan verməmişdi. “Daha nə fikirləşirən?” – sualı ilə söhbətin hələ bitmədiyinə işarə vurmuş və onu çox da xoş olmayan dialoqu davam etdirməyə zorlamışdı.

“Paşam, bəndəyə müraciət etməklə məni şərfələndirirsiniz, – deyər Əhməd bəy cavab vermişdi. – Mənim prinsipim isə düşüdüklərimi hər zaman açıq söyləməkdir. Bu da sizi əsəbiləşdirir. İndi mən nə edim?”¹¹⁸ O, Atatürkdən əsəbiləşməyəcəyi ilə bağlı vəd alandan sonra sözüne davam etmişdi: “Firqə qurulmasının çox təbii və hazır bir yolu var. Zati-dövlətlərinizə də məlumdur ki, firqəmizdə bu gün bir-biri ilə qaynayıb-qarışmayan, anlaşıb bilməyən, ilk fürsətdə çarpışmağa hazır olan iki qanad var. Bunlar tərəqqipərvərlər və mühafizəkarlardır. İndi hamısı eyni firqənin bayrağı altında dirlər, yan-yana otururlar. Firqə və Məclis daxilində bu adamlara sərbəst düşünmək, sərbəst danışmaq və sərbəst hərəkət etmək imkanı verilsə, firqə öz-özlüyündə iki cəbhəyə ayrılar və həmin cəbhələr də tədricən iki partiya halını alar”.¹¹⁹

“Bu fikir professor bəyin başına gəlmiş, ancaq kimsənin ağına gəlməmiş!” – deyər yüngülvari istehza imkanını əldən verməyən Atatürk də, əslində, eyni mülahizə ilə razı idi, lakin CXP-yə faktiki rəhbərliyi əlində saxlayan İsmet İnönü

¹¹⁶ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 36.

¹¹⁷ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 36.

¹¹⁸ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 37.

¹¹⁹ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 37.

tərəfdarlarını gözünün önündən kənara buraxmaq, onlara hər hansı sərbəst seçim haqqı tanımaq istəmərdi. “Az olsunlar, amma bir tabor kimi arxamca gəlsinlər”, – deyər siyasi partiya üzvlərindən, az qala, hərbi intizam və tabeçilik tələb edirdi. Çox güman ki, belə yanaşma təzvi dövlət başçısının da prinsiplərinə uyğun gəlirdi, çünki təkpartiyalılıqla fərqli fikir, fərqli yanaşma təzvi bir araya sığmırdı.

Atatürk yeni partiya yetərincə millət vəkili yeri və rəcəyini deyəndə yenidən Əhməd bəyin haqlı, məntiqli sualları ilə qarşılaşmışdı: “Cumhurbaşkanı öz partiyasından olmayan, fərqli, hətta müxalif mövqeli siyasi qüvvənin təmsilçilərini Məclisə necə gətirə bilər? Onda bəs hər hansı bir fırqə namizədinə səs vermiş insanların seçim hüququ? Bəs partiyanın münasibət və prinsipləri? Cızılmış ssenariyə görə, Qazi ilə siyasi rəqabətdə olan Fethi bəyin “rəqibinin” tövsiyəsi ilə Məclisə girməsi nə dərəcədə məntiqlidir? Nəhayət, əgər Sərbəst Fırqəni təmsil edəcək millət vəkilləri mandatı cumhurbaşkanından alınarsa, o zaman fikir və hərəkətlərində necə “sərbəst” olacaqlar? Necə müxalif mövqə tutacaqlar? Bütün bunlar Məclisin simasında, qərarlarında öz əksini necə tapacaqlar?” Artıq Atatürkün əllərinin əsdiyini, qaşının tüklərinin qabardığını görəndə Əhməd bəy mübahisəni dayandırmışdı.

Təbii ki, inzibati yolla cəlb edildiyi partiya məsələsi ilə ilk dəqiqələrdən onun ürəyincə olmamışdı, lakin cumhurbaşkanının niyyətindəki ardıcılıq və qətiyyəti görəndən sonra onda müəyyən ümid hissləri yaranmışdı. Sərbəst Fırqəyə ayrılacaq millət vəkillərindən Atatürk ideyalarının daha rəşional və demokratik yolla həyata keçirilməsini təmin edən sağlamlıq müxalifət mövqeli deputat qrupunun yaradılması, bu yolla fərqli fikirlərin gündəliyə gətirilməsi, məsuliyyət

bölgüsü və qarşılıqlı nəzarətin həyata keçirilməsi barəsində düşünməyə başlamışdı.

Amma az sonra hər iki tərəfin, əslində, qaydaları əvvəlcədən razılaşdırılan bir oyun oynadıklarını görəndə Əhməd bəyin az öncəki nikbinliyindən əsər-əlamət qalmamışdı. Nə Atatürkün yeni partiya hansısa hüquqlar vermək istəyini, nə də həmfikirlərinin hüquqları uğrunda mübarizə aparmaq əzmində olduqlarını anlamışdı. Həmin andaki vəziyyətin tragikomikliyi sonralar əksini bu sətirlərdə tapmışdı: “Həqiqətən və məmləkətin şərtlərinə görə, bu, hərəkət verən və alan üçün, sadəcə, bir göstərişdən ibarətdir. Necə ki, biri verilən haqların hamısının hava (burada boş şey mənasında – *V.Q.*) olduğunu bilir, digər tərəf də xalq deyilən şeyi sabun köpüyündən başqa bir şey saymır. Ona görə də aldatma və aldanma qarşılıqlıdır. Biri necə verirə, digəri də ələ alır. Hər ikisi də içəridən gülür, lakin zahirdə özlərini guya həqiqətən də ciddi bir şeylər olurlmuş kimi aparırlar və bundan da hər ikisi məmnun qalır”.¹²⁰

Sərbəst Fırqənin yuxarıdan verilmiş bir qərarla meydana çıxması siyasi həyatda köklü dəyişikliklərdən daha çox, zahiri demokratiya görüntüsü yaratmağa xidmət edirdi. Əhməd bəyin ürək yangısı ilə yazdığı kimi, bunu oyuna qoşulanların hamısı çox gözəl anlayırdı. Dəyişiklik niyyəti və qətiyyəti aşığandan, xalqın özündən gəlməli idi. Daha doğrusu, ona iradəsini ortaya qoymağa imkan verilməli idi. Dövlət başçısının səmimiyyət dərəcəsinin aliliyinə və nəcibliyinə baxmayaraq, yuxarıların istəyi nəticə etibarilə bəlli bir nöqtədən qabağa getməyəcəkdi. Sadəcə, birinci şəxsin ətrafında olanlar buna imkan verməyəcəkdilər. Atatürkün həyatda və şöhrətin zirvəsində olduğu 1934-cü ildə Əhməd Ağaoğlu özünün də qatıldığı bu siyasi

¹²⁰ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 47.

fars və illüziya ilə bağlı fikirlərini daha kəskin, fəlsəfi və ümumiləşdirilmiş şəkildə (nəzərə alaq ki, “Sərbəst Fırqə xatirələri” həmin dövrdə qələmə alınsa da, ilk dəfə yalnız 1950-ci ildə, Demokrat Partiyasının hakimiyyəti dövründə çap edilmişdi – *V.Q.*) bildirmişdi:

“Ah, Şərqi bən riyakarlığı! Sözüün kölgəsində gizlənərək olmayanı mövcud, xəyalı gerçək kimi göstərməkdən çəkinməmək!

Bu zavallı ölkənin bütün bələlərinin kökü bu qorxunc ruh xəstəliyindədir.

Bizdə Cümhuriyyətdən ən zəif bir nişanə belə yoxdur. Bizdəki rejim tam mənası ilə bir diktatorluqdur ki, bunu da hamı bilir. Ancaq hər şeyə rəğmən hamı hüriyyətdən, Cümhuriyyətdən bəhs edir, hər kəs bizdə azad bir Cümhuriyyət qurulduğunu söyləyir, iddia ələyir.

Məmləkətin bir başından o biri başına kimi davam edən qarşılıqlı bir aldatma!

Amma eyni zamanda ortada aldanan da yoxdur. Hər kəs içində gülür, həm özünə, həm də başqalarına gülür, gülür, gülür! Bütün məmləkət gülür, zarafat edir, özü ilə, rejimi ilə, Cümhuriyyət deyib bağışlarla zarafatlaşır. Ortada nə inanan var, nə inam! Nə doğruluq var, nə səmimiyyət! Əhvali-ruhiyyə boşluq, qəlb boşluğu, ruh boşluğu içində boş bir varlıq yığıla-dura sürünür, həyəcənsiz, zövqsüz, eşqsiz bir halda sürünür. Gərnəşərək, əsnəyərək, yarıyuxulu vəziyyətdə, günləri, ayları, illəri saya-saya sürünməyinə davam edir...”¹²¹

Əhməd bəyin fikrincə, bütün nüfuz və böyüklüyünə, tarixi xilaskarlıq missiyasına baxmayaraq, Atatürk də həm aldananların, həm də aldananların biri, bəlkə də birincisi idi. Aldatması, ilk növbədə, demokratiya görüntüsü naminə

¹²¹ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 117–118.

nəzərdə saxlanan əl müxalifəti (türk mənəbələrində “güdümlü mühələfet” – *V.Q.*) yaratmaq niyyətində özünü göstərirdi. Aldanması isə qurucusu və rəhbəri olduğu Cümhuriyyət Xalq Fırqəsinin ölkədəki gerçək mövqeyindən, əsl vəziyyətdən xəbərsizliyində meydana çıxırdı. Amma bir məsələ də vardı ki, bu acı həqiqəti söyləyərkən Əhməd bəy özü də dünya qədər qədim “hökmdar yaxşıdır, ətrafi pis” səfsətesindən uzaqlaşa bilməmişdi. Ya da Atatürkə bəslədiyi böyük sevgi nəticəsində nəyin bahasına olursa-olsun, Cümhuriyyət qurucusunu təmizə çıxarmaq istəmişdi. Ona görə də “Aldanan, qəflətdə saxlanan, istismar edilən Odur!” – deyər Atatürkü təmizə çıxarmağa çalışaraq yazırdı: – “Rəhbəri olduğu fırqənin vəziyyətindən tamamilə bixəbər idi. Ətrafında ona daxili səmimiyyətlə bağlı neçə adam var? O, doğru məlumat ala bilmir. Elə düşünür ki, məmləkətə bunca xidmət göstərmiş, milləti əsarətdən qurtarmış, istiqlalını təmin etmiş olan fırqə xalqın nəzərində əvvəlki kimi qiymətli və əzizdir”.¹²²

Əhməd bəy bu acınacaqlı vəziyyətə laqeyd qalmadığını, imkanı daxilində Atatürkü gerçəklərdən hali etməyə çalışdığını göstərir, diqqəti “bütün müsibətlərimin mənbəyi” adlandırdığı məlum məktubuna yönəldirdi: “1926-cı ildə özünə vermiş olduğum bir raporda belə düşüncənin yanlış olduğunu, hətta Qazinin də get-gedə nüfuzunu itirdiyini və bunun da yeganə səbəbinin fırqə rəhbərliyində təmsil olunanların hərəkət, əda və hökmləri olduğunu açıq-aydın söyləmişdim”.¹²³

¹²² Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 49.

¹²³ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 49.

QALMAQALLI İZMİR GƏZİSİ

Cəmiyyəti yeni partiyanın mövcudluğundan xəbərdar etmək üçün Sərbəst Firqə rəhbərliyi Atatürkün xeyir-duası ilə quruluşunun ikinci ayında ilk dəfə xalqın arasına çıxdı. 3–13 sentyabr tarixləri arasında baş tutan tanışlıq səfəri Qərbi Anadolunun İzmir, Aydın, Manisa, Balıkesir və s. şəhərləri əhatə etmişdi. Fethi Okyar, Əhməd Ağaoğlu, Ali Haydar Uluğ və Tahsin Uzerdən (az sonra baş katib Mehmet Nuri Conker də onlara qoşulmuşdu) ibarət Sərbəst Firqə heyətini gətirən “Konya” gəmisi sentyabrın 4-də İzmir limanına daxil olmuşdu.¹²⁴ Mövcud daxili siyasətdən çox da məmnun görünməyən və həmişə özünün yetkin, açıq fikirli insan potensialı ilə tanınan İzmir şəhəri bilərəkdən partiya turunun ilk məntəqəsi kimi seçilmişdi. Ölkə vətəndaşları ilə ilk təmas – Qərbi Anadolu turu Əhməd bəyin qüvvələr nisbətində baş verəcək dəyişikliklə bağlı gümanlarında haqlı olduğunu göstərdi. Sərbəst Firqə başçılarının gəlişini eşidən on minlərlə şəhər sakini onları, sözün əsl mənasında, xilaskar kimi qarşılamışdı.

Təbii ki, baş verənlər dərki sağlam məntiqə sığmayan çox paradoksal hadisə sayıla bilərdi. Doqquz il əvvəl izmirliləri yunan zülmündən, şəhəri isə yunan işğalın-

dan Atatürk xilas etmişdi. İndi həmin izmirlilərin onun qurduğu Cümhuriyyətdə, onun cumhurbaşkanı olduğu məmləkətdə yeni xilaskar axtarışına çıxmaları, ən azı, qərribə, gözlənilməz idi. Bu, həm də hakimiyyətə ünvanlanan güclü xəbərdarlıq, əsl həyəcan təbili idi...

Qarşılaşdığı mənzərədən özü də heyrətlənən Əhməd bəy İzmirdən həyat yoldaşı Sitarə xanıma 6 sentyabr tarixli məktubda yazırdı: “Dünəndən bəri İzmirdəyik. Xalqın bizi necə qarşıladığını görməli idin! Dəniz sahilinə, ən azı, qırx min adam toplanmışdı. Gəmidim hələ uzqada ikən bayraqlar dalğalanır, “Yaşasın Qazi!”, “Yaşasın Fethi bəy!”, “Yaşasın Sərbəst Cümhuriyyət!” sədalarından qulaq tutulurdu. Saysız-hesabsız qayıqlar bizə tərəf şütüməkdə idi”.¹²⁵

Hakim partiyanın özbaşınalıqlarından bezən və Qazinin bütün bunlardan xəbərsiz olduğunu düşünən sadə vətəndaşlar, ilk növbədə, ölkəyə və cumhurbaşkanına kömək məqsədilə Sərbəst Firqəyə qoşulmaq istəyirdilər. Digər tərəfdən, hər yerdə Atatürkün yeni firqə vasitəsilə başlıca narazılıq mənbəyi olan hakim CXF-nin və əlində hədsiz hakimiyyət toplanmış İsmet İnönünün təsir gücünü zəiflətmək istədiyi barədə şayiələr dolaşırdı. İzmir bu məsələdə yeni firqənin yanında idi. Şəhərdə çıxan beş qəzetdən dördü dərhal Sərbəst Firqənin mövqələrinə keçmişdi. Adamlar axın-axın otelə gəlib partiyanın yerli özəklərini qurmaq üçün təlimat istəyirdilər. İzmirdə qalacaqları günlər ərzində Fethi bəy mitinqlərdə çıxış edəcəkdi. Əhməd Ağaoğlu isə siyasi liberalizm haqqında silsilə mühazirələr oxuyacaqdı.

Yenidən hərəkətli, fırtınalı həyata qayıtması onu sevindirirdi. Atatürkün istəyi ilə qoşulduğu hərəkatın Cümhuriyyətin simasını dəyişməsi, insanları həqiqi azadlığa qovuşdurması ilə bağlı ümidləri qüvvətlənmişdi. “Mən yax-

¹²⁴ Banış Ertem. “Siyasi Bir Mühələfət Denemesi Olarak Serbest Cumhuriyet Fırkası”. ODÜ Siyasi Bilimler Enstitüsü Sosial Bilimler Araşdırmaları Dergisi, 2010, Aralık, c. 1, say 2, s. 71.

¹²⁵ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Furka Hatıraları”, s. 149.

şiyam, lap yaxşıyam, – deyə Əhməd bəy İzmir səfərindən aldığı təəssüratin coşqusunu altında Sitarə xanımına yazırdı. – Mübarizə həyatı məni xeyli gəncələşdirib. Bu həтта Qazi həzrətlərinin nəzərlərindən yayınmadı və son görüşdüyümüz zaman onun soruşduğu “mübarizəniz nə haldadır?” sualının qarşılığında “əmr edin, qalaları bir hücumla alağ” dedim. O da “bəli, görürəm, cavlanlaşmışam, amma qüvvəni qənaətlə sərf etmək daha yaxşıdır” dedi və təbii ki, biz də böyük komandanımızın əmrinə tabeyik”.¹²⁶

Lakin az keçməmiş ilkin eyforiya öz yerini dərin kədər və sarsıntıya vermişdi. İzmir hadisələri mahiyyət etibarilə Sərbəst Firqənin həm başlanğıcının sonu, həm də sonunun başlanğıcı oldu. Heç kim yeni siyasi qüvvənin xalq tərəfindən bu qədər sevgi və coşqu ilə qarşılanacağını gözləməzdi. İnsanların hakimi CXF-yə inamsızlığı, məmur ordusuna böyük nifrəti, Atatürk də daxil, hakimiyyət cəbhəsinin qorxuya saldı. Fethi bəy və Əhməd Ağaoğlu şəhərə ayaq basdıqları ilk dəqiqələrdən ən müxtəlif maneələrə üzləşdilər. Onlarla eyni yolda yürüyən dost partiyanın təmsilçiləri kimi deyil, yad və düşmən ünsürlər kimi rəftar olundu. Müttəfiq saydıqları Xalq Firqəsinin İzmir təşkilatını ziyarət etmək istəsələr də, heç kəsin qonaqları gözləmədiyi, onlarla görüşmək istəmədiyi məlumdur. İş hətta İzmir küçələrində qan axmasına, Əhməd bəyin yazdığı kimi, “şekspirvari dram yaşanmasına” qədər gedib çıxdı.

Ehtimal etmək olar ki, əvvəlcədən Ankaradan müvafiq təlimat almış yerli hakimiyyət orqanlarının təmsilçiləri Sərbəst Firqə liderləri ilə hər hansı təmasdan yayınmırdılar. Hətta çox güman ki, bəzi ifrat düşüncəli CXF bosslarının istəyinə uyğun olaraq Sərbəst Firqəyə inam və rəğbətlerini açıq nümayiş etdirən İzmir sakinləri yerli “Anadolun” qəzetinin səhifələrində ağır təhqirə uğramışdılar. Nəticədə

hiddətlənmiş insanlar qəzet mətbəəsi önündə dinc nümayişə toplanmışdılar. “Ancaq iş bununla bitsəydi, nə gözəl olardı! – deyə Əhməd bəy yazırdı. – Təəssüf ki, belə olmamışdı. Əvvəldən mətbəənin həyatına gətirilən polis nəfərləri, çox güman, xalqı qorxutmaq üçün camaata tapançalardan atəş açmış və atılan güllələrdən biri on dörd yaşında bir məktəbli öldürmüşdü.

Bu arada biz heç bir şeydən xəbərsiz halda oteldə oturmuşduq və alt mərtəbədəki salonda bəzi adamlarla görüşüb söhbət edirdik. Birdən-birə böyük bir qələbəlik otelə hücum etdi. Hamı həyəcanlı və əsəbi idi. Kimi ağlayır, kimi lənət və nifrət yağdırır, kimi hədələyirdi.

İzdihamin içərisindən arğaz bir qoca qəfildən öldürülmüş uşağın qucağında gətirdiyi cansız cəsədini Fəthi bəyin ayaqları altına ataraq:

– Buyurun, bu da sizə daha bir qurban! Başqalarını da veririk. Yalnız sən bizi qurtar, – dedi və ağlayaraq özü də Fəthi bəyin ayaqlarına sarıldı.

Mənzərə müdhiş, tükürpərdici idi. Qana boyanmış körpə məktəbli uşaq Fəthi bəyin ayaqları altında dünyaya vida deyir, atası isə Fəthi bəyin əllərinə sarılaraq ürək parçalayan bir dillə digər övladını da qurban verməyə hazır olduğunu bildirir!

– Yalnız bizi qurtar. Qurtar bizi bu zalım mütəmələrin (Ankaradan göndərilmiş CXF təmsilçiləri nəzərdə tutulur – V.Q.) əlindən! – deyə o yalvarırdı.

Hamı başını aşağı dikib əzici bir sıxıntı içərisində nə edəcəyini bilmirdi. Fəthi bəyin gözləri yaşarmışdı, ətrafındakılardan bəziləri isə hönkür-höknür ağlayırdı”.¹²⁷

Təəssürat haqiqətən də ağır idi. Qərbi Anadoluya tezliklə ölkənin simasını dəyişdirəcək bir missiya ilə gəldiklərini düşünən Əhməd bəy İzmirdə qaldığı sonrakı günlərdə bu əzici ağırlığı döənə-döənə hiss etmişdi.

¹²⁶ Ahmet Ağaoğlu. “Sərbəst Fırka Həyatları”, s. 150.

¹²⁷ Ahmet Ağaoğlu. “Sərbəst Fırka Həyatları”, s. 63.

İzmir rəhbərliyi hər vasitə ilə şəhərə “qardaş partiyanın” təmsilçilərinin gəldiyini görməzliyə vurmağa çalışdı. Onların yerli əhali ilə açıq ünsiyyətinə hər vasitə ilə maneələr törədilirdi. Fethi Okyar gecə ilə Ankaraya teleqram göndərməli oldu. Nəhayət, Atatürkün şəxsi müdaxiləsindən sonra Sərbəst Firqə liderlərinin mitinqinə icazə verilmişdi. Həmin gün şəhərin Alsancak stadionuna 50 min nəfərdən çox insan toplaşmışdı. Fethi bəyin bir saatlıq nitqi, əsasən, yeni partiyanın iqtisadi siyasətinə həsr olunmuşdu. Qəzetlərin yazdığına görə, stadionun ətrafı da insanlarla dolu idi. Təbii ki, bu böyük xalq həyəcanı qısaömürlü Sərbəst Firqənin uğurundan daha çox, mövduq hakimiyyət nümayəndələrinin “xidmətinin” nəticəsi idi.

Amma ucsuz-bucaqsız insan seli xoş duyğulardan daha çox, həyəcan və narahatlıq doğurmuşdu. Əhməd bəy kütlənin qəzəbi qədər sevgisinin də sonda ağır nəticələr verə biləcəyi haqda əndişəli düşüncələrə dalmış və İzmirli çox ağır təəssüratla tərk etmişdi. Manisa yaxınlığındakı stansiyaların birində Sərbəst Firqə heyəti ilə görüşmək üçün ətraf köylərdən gələn kəndliləri dağıtmağa jandarm qüvvələrinin gətirilməsi isə sevinclə yollandığı bu səfəri yaddaşına qara və fəci notlarla həkk etmişdi...

Faciəli hadisədən bir neçə il sonra düşüncəsinə hopmuş təəssüratları qələmə alan Əhməd bəy yazırdı: “Bilmirəm, Fethi bəy bu müdhiş hadisəni xatırlayırmı, London səfərxanasının (Sərbəst Firqə bağlanandan sonra o, Böyük Britaniyaya səfir təyin olunmuşdu – *V.Q.*) möhtəşəm salonlarındakı yumşaq kreslodə əyləşib Şekspirin dramlarını oxuyarkən bu İzmir faciəsinin xatirəsi onu ara-sıra narahat edirmi. Eyvah! Bu yüksək, ilahi iztirabları duyacaq qəlblərə malik olsaydıq, bizdə də o iztirabları təsvir edə bilən Şekspirə yetişirdi... Biz süd qaradılarını bələkdə boğdu-ran insanları yetirmələriyə. O məsumların fəryadları da

əvəzində bizdəki vicdan səsini boğmuş, bizi əbədi bir lənətə məhkum etmişdir”.¹²⁸

Hadisələrin belə şəkil alması “xalqın həm çox sevdiyi, həm də çox qorxduğu Qazi” (Əhməd Ağaoğlu) üçün xüsusilə təəccüblü idi. O, gözləmədiyi yerdən zərbə almışdı. Xilaskarı olduğu insanların, qurduğu Cümhuriyyətin vətəndaşlarının bu dərəcədə üzündük çıxmasına, ilk firsətdə başında özünün dayandığı partiya ilə üzülüşməki istəyinə inana bilmirdi. Əhməd bəyin də yazdığı kimi, Qazinin izzəti-nəfsinə toxunulmuşdu. Həm də dərindən toxunulmuşdu. (1930-cu il Türkiyəsindəki siyasi qalmaqal ingilislərin 1946-cı il parlament seçkilərində İkinci Dünya müharibəsində Böyük Britaniyanın qələbəsinə təmin etmiş Uinston Çerçillə etimad göstərməmələri ilə müqayisə oluna bilər. Qərbdə adı sayılan bu hadisənin şərqli hökmdar üçün nə qədər sarsıdıcı olduğunu xatırlatmağa isə lüzum yoxdur – *V.Q.*)

İzmirdə böyük siyasətdə ilk addımlarını atan Sərbəst Firqə ilə on ildən bəri hakim siyasi qüvvə kimi çıxış edən Cümhuriyyət Xalq Firqəsi arasında ikincinin xalqın nəzarində o qədər də böyük etibar sahibi olmadığını göstərən bir dram yaşanırdı. İnsanlar Fethi bəyi və Əhməd Ağaoğlunu dinləmək üçün küçə və meydanlara axışırırlar. Əslində, bu, Atatürkə qarşı çevrilmiş hansısa bir narazılıq, yaxud etiraz aksiyası deyildi. Sadə vətəndaşlar Fethi Okyarı və yoldaşlarını vəziyyəti düzəltmək üçün Atatürk tərəfindən göndərilmiş “xilaskarlar” sayırdılar, onlara dəstək verməklə Qaziyə sədaqət və inamlarını nümayiş etdirdiklərini düşünürdülər. Şəhər rəhbərliyi isə bunu qəzəblənmiş vətəndaşların Sərbəst Firqə funksionerlərinə divan tutmaq istəyi kimi qələmə verirdi. İnsanlar “Yaşasın bizi yenidən xilas edən Qazi!”, “Yaşasın Cümhuriyyət!”, “Yaşasın Fethi

¹²⁸ Ahmet Ağaoğlu, “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 64.

bəy!" şüarları ilə mitinqə tələsirdilər. İzmirdən Ankaraya isə Sərbəst Fırqənin mitinqində "Qəhr olsun Qazi!", "Rədd olsun İsmet!" şüarlarının səsləndirilməsi barədə böhtan dolu xəbərlər göndərilirdi. Hətta Fethi bəyin şəhər əhalisi və partiyasının tərəfdarları ilə görüşünü də yalnız Atatürk işə qarşıdan sonra keçirmək mümkün olmuşdu.

Yəqin ki, Sərbəst Fırqə liderlərinin xalq meydanlara yıxan İzmir gəzisini yarımçıq dayandırıb geri dönmələri üçün Atatürkün bir sözü kifayət idi. Lakin görünür, o, hadisələrin belə şəkil alacağını gözləmədiyindən tez-tələsik xahişkar pozada dayanmaq istəmirdi. Çox güman ki, belə bir addımı, ən azı, zəiflik sayırdı. Bəlkə də fikir azadlığı, demokratiya havasına uymuş dünənkil silahdaşlarının özlərinin ağıllanacağına, "tövbə yoluna" qayıdacağına ümid bəsləyirdi? Amma İzmir hadisələri ölkənin digər yerlərində də əks-səda verə bilirdi. Hər şey öz axarına buraxılsa, Fethi bəy və həmkarları xalq inqilabının liderlərinə çevrilirdilər. Əlbəttə, hərəkəti beşiyindəcbə boğmaq çətin deyildi. Lakin bu, yenicə ayaqda duran, sabitlik və inkişaf yoluna qədəm qoyan Cümhuriyyətə hansı dividendləri gətirəcəkdi? Atatürk hadisələrin çox uzağa getdiyinin fərqi nə varmışdı. İzmir uğuru Sərbəst Fırqəyə yol açmaqdan daha çox, onun başı üzərindəki qara buludların sıxlaşmasına səbəb olmuşdu.

Səfər zamanı Əhməd bəy özü də, çox güman ki, əvvəldən planlaşdırılmış təxribatın qurbanı olmuşdu. O, xatirələrində xoşagəlməz təsadüfə təsvir edərək yazırdı: "Ancaq elə birinci gün son dərəcə qanqaraldıcı bir hadisə baş verdi. Xatirəmdə deyil, hansısa qəzetin müxbiri məndən yeni fırqə və Xalq Fırqəsi haqqdakı fikirlərimi soruşdu. Mən hər iki fırqənin eyni məqsəd güddüklərini, əsas məsələlər baxımından bir-birlərindən fərqlənmədiklərini, vəzifələrinin yalnız bir-birinə rəqabət mühiti yaratmaq olduğunu söylədim. Ax-

şamüstü bu bəyanatımın korrekturasını gətirdilər, oxudum, heyrət və nifrət etdim. Sözlərim tamam dəyişdirilmişdi. Xalq Fırqəsi ilə bağlı adımdan min cür həyəyan yazılmışdı. Son dərəcə əsəbiləşdim və dərhal təkzib verəcəyimi bildirdim. Nəhayət, min cür xahiş-minnət və bəyanatımın lərc olunmayacağı vədi ilə məni sakitləşdirdilər. Həqiqətən də, ertəsi gün qəzet mətnində yalandan mənə şamil edilən sözlər pozulmuşdu".¹²⁹

İzmir yol ayrıcı, özünəməxsus Rubikon idi. Hamı, ilk növbədə isə əlini daim hadisələrin nəbzi üzərində saxlayan Atatürk siyasi eksperimentin xoşagəlməz miqyas almasının fərqi nə idi. Sərbəst Fırqənin İzmirdə gördüyü böyük xalq rəğbəti, Fethi Okyarın mətbuat verdiyi açıqlamada hər bir siyasi təşkilat kimi rəhbərlik etdiyi partiyanın da son məqsədinin iqtidara gəlmək olduğunu bildirməsi İsmət İlnönü tərəfdarlarını xeyli həyəcanlandırmışdı. Onlar başa düşürdülər ki, "iqtidara gəlmək" dedikdə, söhbət qətiyyənlənsuz xalq sevgisi qazanmış Atatürkün hakimiyyətindən getmir, əsasən, hökumət dəyişikliyi nəzərdə tutulur. Lakin görünür, ilk növbədə, Atatürk özü bu böyük, hətta inqilabi xarakterli dəyişikliklərə hazır deyildi...

İzmir hadisələri Sərbəst Fırqəyə, ən çox da qurumun sözcüsü kimi tanınan Əhməd Ağaoğluna qarşı hücumları daha da şiddətləndirmişdi. Fəhri Sakalın da dəqiq sezdiyi kimi, bu, bir tərəfdən Əhməd bəyin fırqənin mətbuatla əlaqələrinin bütün ağırlığını öz çiyinlərinə götürməsi, digər tərəfdən isə avtoritə münasibətlər sistemində liberal-demokratik dəyərlərin əsas ideoloqu kimi çıxış etməsi ilə bağlı idi.¹³⁰ Kimi və hansı şəkildə tənqid etməklə bağlı göstərişin Atatürkdən alındığını söyləmək üçün əlimizdə heç bir əsas yoxdur və fikrimizcə, bu versiya, ümumiyyətlə,

¹²⁹ Ahmet Ağaoğlu. "Sərbəst Fırka Hatıraları", s. 60.

¹³⁰ Fəhri Sakal. "Ağaoğlu Ahmet bəy", s. 57.

istisna olunmalıdır. Lakin “hədəf”in doğru seçildiyi heç bir şübhə doğurmurdu. Təbii ki, “Qərb xarakterli bir demokratiyanın yeganə müdafiəçisi”,¹³¹ “Sərbəst Fırqə mənsubları içərisində heçqı liberal olan və nə istədiyini bilən tək kişi”¹³² kimi Əhməd bəy hücum və tənqidlərə tam “uyğun” gəlirdi...

Lakin Sərbəst Fırqə ilk uğurlarına imza atandan sonra “ideoloji savaşı” hüdudları daha da genişlənməmişdi. Hətta aparıcı sima, yaxud ideoloq sayılsa da, yalnız bir nəfərin qaralanmasının lazımı effekt vermədiyini gören CFX mətbuatı bütövlükdə Sərbəst Fırqəni cəmiyyətə Türkiyədə tarixin təkərini geri döndərməyə çalışan mürtəcə mahiyyətli bir yığnaq, başıpozuq dəstə kimi təqdim etməyə başlamışdı. Əhməd bəy “Son Posta”dakı yazılarının birində yeni fırqənin adını gerilik, mühafizəkarlıq və dini xurafatın sinoniminə çevirənlərin çıxdıqları mənzərəni bütün dolğunluğu ilə əks etdirmişdi: “İkinci fırqə təşəkkül edər-etməz meydana yeni bir nəzəriyyə çıxdı. Bu nəzəriyyəyə görə, Sərbəst Fırqənin təşəkkülü ilə türk xalqı dərhal iki hissəyə ayrılmışdı. Cümhuriyyət Xalq Fırqəsi tərəfə gedənlərin hamısı yüksək tərbiyəli, qanunlara riayət edən, dövlət və hökumətin nə olduğunu anlayan, küçələrdəki nümayiş və mitinq bağırıtlarından xoşlanmayan, iqtidar qüvvəsinə itaətin zəruriliyini başa düşən intizamlı, Cümhuriyyətə və Cümhuriyyətin bütün qanunlarına hörmət bəsləyən əfəndi və centlmen türklərdir. Sərbəst Fırqə tərəfina keçənlər isə başdan-başa baldırı açıqlardan, ipə-sapa yatmayan məhəllə tör-töküntülərindən, oğrularından, cibgirdərdən, səltənət və xilafət xülyası ilə yaşayan gerilikçilərdən, fəsin və ərəb hürufatının qayıtmasını istəyənlərdən, dövlət və millətə

¹³¹ Yakub Kadri Karaosmanoğlu. “Politikada 45 yıl”. İstanbul, 1968, s. 102.

¹³² Mehmed Zekeriyə Sertel. “Hətladıklarım”. İstanbul, 1968, s. 72.

əlaqəsi, bağlılığı olmayanlardan, səadətlərini küçə qarına-qarışıqlıqlarında, meydan iğtişaşlarında arayanlardan, xülasə, bir sürü yaşıl bayraqlı və göy çalmalı yığnaqdan ibarətdir”.¹³³

Rənglərin bu şəkildə tündləşdirilməsi ondan irəli gəlirdi ki, Əhməd bəyin özünün də etiraf etdiyi kimi, “müxalifətin kölgəsi belə adamları qorxudurdu”. Sərbəst Fırqə təmsilçiləri xalqın içərisinə getdikcə, məmləkət insanı ilə açıq və aydın təmaslar aparıdığca hökumətin bu qorxusu daha da artmışdı.

İzmir, bütün əlamətlərdən də göründüyü kimi, sərbəst düşüncənin mərkəzi olmağa, liberal-demokratik dəyərlər uğrunda mübarizədə rəsmi Ankara ilə müxalif mövqedə dayanmağa iddialı idi. Təsədüfi deyil ki, Sərbəst Fırqənin ilk və yeganə mətbu nəşri də İzmirdə meydana çıxmışdı. “Sərbəst Cümhuriyyət” adlı qəzet rəsmi fırqə orqanı kimi 1930-cu il oktyabrın 26-da, partiyanın qurulmasından iki ay yarım sonra nəşrə başlamışdı. Baş redaktor Faik Mühittin, yazı işləri müdiri (məsul katib) Behzat Arif idi¹³⁴. Dörd səhifədə ibarət nəşr şənbə günləri istisna olmaq şərti ilə gündəlik idi. O, fəaliyyətini hətta Sərbəst Fırqə qapanıdından sonra da davam etdirmiş, sonuncu, 71-ci sayı 1931-ci il yanvarın 14-də oxuculara çatdırılmışdı.

“Sərbəst Cümhuriyyət xalq uğrunda mübarizədən yorulmaz!” sözlərini özünə deviz seçən qəzet ilk sayında yazırdı: “Meydana atılan hər bir fırqənin öz amalı, proqram və qayəsini izah etməsi bir qaydadır. Bizim üçün bu, çox asan bir iş olacaqdır, çünki qəzetimizin adı öz-özlüyündə onun proqramıdır.

¹³³ Sitat bu mənbədən götürülüb: Təvfiq Çavdar. “Cümhuriyyət Dönemi Türkiyə Ansiklopedisi”. Sərbəst Fırka makalesi. İstanbul, 1995, c. 8, s. 2056–2057.

¹³⁴ Hakkı Uyar. “SCF-nin Yayın Orqanı – “Sərbəst Cümhuriyyət” Gazetesi”. “Tarix və Toplum” dergisi, 1991, sayı 95, s. 47.

Biz məmləkət xalqının əksəriyyəti ilə bərabər Cümhuriyyətin sərbəst olmasını istəyirik. Sərbəst Cümhuriyyət vətəndaşların qəlbində yaşayan Cümhuriyyət ruhundan doğur. Sərbəst Cümhuriyyət Təşkilati-Əsasiyyə (konstitusiyası – *V.Q.*) qanununda mövcud olan bütün haqların tam bir şəkildə mühafizəsi deməkdir.

Bizim yolumuzda hökm və istibdad yoxdur. Oğurluq və suistimal yoxdur. Millət mənfəətlərinin şəxsi mənfəətlərə qurban verilməsi yoxdur. Vətəndaşın ağzından loxmasını qapmaq, iniltilərə qulaq qapmaq, iztirablara göz yummaq yoxdur”.¹³⁵

Qəzetin ilk sayındakı baş məqalənin Əhməd Ağaoğlunun qələmindən çıxması onun çoxdan arzusunda olduğu partiya mətbuatının imkanlarından necə məharətlə yararlanmasına əyani nümunə idi. Yazı “çürük (burada “boş”, “mənasız” – *V.Q.*) bir partiya” adlandırılan CXF-nin xalqa zidd fəaliyyətinə həsr edilmişdi. Əhməd bəy yazırdı: “Sərbəst Firqənin təsisindən üzü bəri, yəni təxminən son iki ayda cərəyan edən hadisələr iki mühüm həqiqəti bariz şəkildə meydana qoymuşdur.

Bunlardan birincisi Cümhuriyyət Xalq Firqəsinin çürüklüyüdür.

Bütün məmləkəti əhatə etmiş, məmləkətin ən ucqar guşələrinə qədər yayılmış, yerli təşkilatları, az qala, ordunu andıran bu qosqoca firqə yenicə təşkilatlanmağa başlayan, necə deyərlər, iməkləmək çağında olan bir firqə ilə elə ilk qarşılaşdığımda sarsıldı, gerilədi və müvazinətini itirdi...”¹³⁶

Əhməd bəy CXF-nin inzibati resurslar hesabına ölkədəki vəziyyətə hakim olmasını “Pirr qələbəsi” adlandırır və yazısını bir az da təəssüf və istehza qarışıq aşağıdakı sözlərlə bitirirdi: “Mən ki bu firqənin (CXF nəzərdə tutulur – *V.Q.*)

övladı idim və yolunda qüdrətim çatdığı qədər əmək sərf etmişdim, indi onun belə bir hala düşməsindən məhzun oluram. Mən və indi mənsub olduğum firqə istəyərik ki, arxasında bu qədər möhtəşəm tarixi xatirələr olan bu firqə yaşasın”.¹³⁷

Qəribədir, görəsən, Əhməd Ağaoğlu oktyabrın sonlarında bu sözləri yazarkən Atatürkün qarşısına ələcək atdığıının fərqi nə idi? Təkbəşinə bütün Xalq Firqəsi iqtidarına qarşı çıxmaq cəsarətini haradan almışdı?

Bu suala cavab verməzdən əvvəl bir məsələyə aydınlıq gətirək.

Sərbəst Firqənin yarandığı ilk günlərdən Əhməd bəy, özünün də yazdığı kimi, “xüsusi və Firqənin orqanı olacaq bir qəzet çıxarmaq məsələsində”¹³⁸ ısrar edir, Fethi Okyarı hər vasitə ilə yola gətirməyə çalışırdı. Fethi bəy isə zahirən razılaşa da, konkret söhbətdən qaçırdı. Hələ bu azmış kimi, partiyanın maraqlarını mətbuatda təmsil etməyi üzdə özünü Atatürk tərəfdarı kimi göstərən “Yarın” qəzetinin sahibi Arif Oruca həvalə etmişdi. Bu qəzet isə “tutduğu deməqoqluq yolu daha şiddətli şəkildə davam etdirəcək sağı və solu, bir sözlə, qarşısına çıxan hər kəsi ən müxtəlif yollarla əsəbiləşdiriyindən CXF rəhbərləri və üzvləri arasında yeni firqəyə qarşı etimadsızlıq, düşmənçilik hissləri oyadır, nəticədə onları İsmət Paşanın ətrafında daha sıx birləşdirməkdə davam edirdi”.¹³⁹

Partiya qəzeti məsələsinə görə Əhməd bəylə Fethi Okyar arasında kəskin münaqişə yaranmışdı. Sərbəst Firqə fəaliyyətini dayandırana qədər o, siyasi şarlatan saydığı və sonradan gümanlarının doğrulduğunu Arif Orucun qəzetində bir sətir də çap etdirməmişdi. Hətta Atatürkün “Yarın”ın

¹³⁷ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Cumhuriyet”, 26 Ekim 1930.

¹³⁸ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Firka Hatıraları”, s.45

¹³⁹ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Firka Hatıraları”, s. 45.

¹³⁵ Ahmet Ağaoğlu. “İki Hakikat”. “Serbest Cumhuriyet”, 26 Ekim 1930.

¹³⁶ Ahmet Ağaoğlu. “İki Hakikat”. “Serbest Cumhuriyet”, 26 Ekim 1930.

Sərbəst Firqənin orqanı kimi fəaliyyət göstərməsi ilə bağlı tövsiyəsi də Əhməd Ağaoğlunu inadından döndərməmişdi.

Bütün bunlar Fethi bəyi bilərəkdən və çox güman ki, Atatürklə fikir mübadiləsindən sonra ayrıca partiya qəzeti təsis etmək və Əhməd bəyi onun başına gətirmək fikrindən daşındırmışdı. Çünki belə bir qəzet və Əhməd Ağaoğlu qələmi Sərbəst Firqəni çox qısa müddətdə müstəqil siyasi gücə çevirə bilərdi...

Firqənin süqutu ərəfəsində İzmirdə fəaliyyətə başlayan və qısa müddətdə böyük oxucu auditoriyası toplayan "Sərbəst Cümhuriyyət" qəzeti bu həqiqətin bariz ifadəsi idi.

Sərbəst Firqə heyətinin Qərbi Anadoluya səfəri davam etdiyi günlərdə artıq Ankara da vəziyyətin nəzarətdən çıxması üçün hərəkətə keçmişdi. Çox güman, hazırlanan planın ilkin mərhələsi kimi Xalq Firqənin tanınmış üzvlərindən biri, "Cümhuriyyət" in qurucusu və baş redaktoru Yunus Nadinin "Rəisi-cumhur Qazi Mustafa Kamal həzrətlərinə" adlı açıq məktubu dərc olunmuşdu.

Yunus Nadi, Əhməd bəyin də dəqiq müşahidə etdiyi kimi, öz məktubunda sanki Atatürkə açıq-aydın meydan oxuyurdu. Son dərəcə iddialı bir tərzdə, əgər Qazi bundan sonra da Sərbəst Firqəyə himayədarlıq göstərsə, ölkənin gələcəyi ilə bağlı bütün məsuliyyəti öz üzvlərinə götürməyə hazır olduqlarını bildirdi: "Bu arada əzəli və əbədi şefimiz olaraq qəbul etdiyimiz Zati-dövlətlərini başqa və yeni firqələrin öz adlarına çıxmağa çalışdıqlarını görərkən hətta belə bir vəziyyətdə də bizə əmanət olunmuş Cümhuriyyətin mühafizəsini qətiyyətlə hər hansı bir yanlışlığa yol vermədən yerinə yetirməyə özümüzü müqtədir bilirik".¹⁴⁰

Atatürkün reaksiyasını çox gözləmək lazım gəlməmişdi. Ertəsi gün eyni qəzetdə onun cumhurbaşkanı kimi tərəfsiz

¹⁴⁰ Yunus Nadi Bey. "Reisi-Cumhur Qazi Mustafa Kemal Hazretlerine", "Cumhuriyet", 9 Eylül 1930.

mövqeyinin müəyyən dairələrdə yanlış anlaşılmasına qarşı sət xəbərdarlıq mahiyyəti daşıyan cavab məktubu çıxmışdı. Sənəddə deyilirdi: "Fikrimcə, əsl həqiqəti Fethi bəyəfəndiyə məktubumda açıq ifadə etmişəm. Özünün də məsələnin mahiyyətini dəqiq bildiyinə əsla şübhə yoxdur. Ancaq bütünlükdə yanlış zənn, düşüncə və fikirlərin meydana olduğu anlaşılmaqdadır. Həqiqi vəziyyəti bir daha ifadə və şərh edirəm: Mən Cümhuriyyət Xalq Firqəsinin başçısıyam. Cümhuriyyət Xalq Firqəsi Anadoluya ilk ayaq basdığım vaxtda yaranan, həmişə mənimlə birlikdə çalışan Anadolu və Rumeli Müdafiəyi-Hüquq Cəmiyyətiindən təşəkkül tapıb.

Bu quruma tarixən bağlıyam. Mövcud bağları qırmaq üçün heç bir səbəb və lüzum yoxdur, ola da bilməz. Rəsmi vəzifəm başa çatandan sonra Xalq Firqəsinin rəhbərliyində fəel çalışacağam. Bu məsələdə hər hansı tərəddüd ola bilməz".¹⁴¹

Təbii ki, Əhməd bəy Xalq Firqəsinin yaranış tarixçəsindən və Qurtuluş Savaşındakı müstəsna rolundan xəbərsiz deyildi. Yunus Nadinin bu qədər ötkəmliklə danışmaq cəsarətini Atatürkün özündən aldığından da fərğində idi. Amma cəlb edildiyi demokratiya və çoxpartiyalılıq tragikomediyası onun nəzərində artıq qaydaları əvvəldən müəyyən edilmiş oyun olmaqdan çıxaraq həyatının məqsədinə çevrilməkdə idi. Odur ki hətta Qazinin qəzəbi və vahiməsi də onu qorxutmurdu.

Nə qədər uzağa getdiyini sonda, bir əmrlə qurulmuş firqə eyni ünvandan gələn digər əmrlə qapananda anlamışdı. Amma görünür, son ana qədər yeni partiyanın sərbəst fəaliyyəti ilə bağlı vədin Atatürk səviyyəsində verildiyini xatırlayaraq ümidini itirməmişdi. Əhməd bəy yazırdı:

¹⁴¹ Reisi-cumhur Qazi Mustafa Kamal. "Cumhuriyet" gazetesi başmuharriri Yunus Nadi Beyefəndiyə. 9.9.1930. "Cumhuriyet", 10 Eylül 1930.

“Qazi mənimlə söhbət etməyi seviridi. Mən də ona qarşı hörmətlik, amma eyni zamanda açıq olmağı özümə borc sayırdım. Bu mənəvi borc mənə dəfələrlə bir çox itkilər və sonsuz əzab-əziyyətlər bahasına başa gəlirdisə də, yenə yoluma davam edirdim. Sərbəst Firqə zamanında mətbuat sahəsində həmkarlarım arasında özünü ən çox göstərən mən idim. Yazılarımın xalq üzərində təsiri olurdu. Qazi də mənimlə söhbət etməyə daha artıq meyil göstərirdi. Həmin söhbətlər zamanı aramızda müzakirə olunan mövzuları indi xatırlayıram. Məsələn, Qazi məndən soruşardı:

– Firqə işləri necə gedir?

– Hər yerdə parlaq qələbələr qazanırıq. Yolumuzdakı bütün qalalar dəlik-deşik olub. İstədiyimiz yerdən girir, istədiyimiz yerdən çıxırıq. – Sonra da daxiliyyə vəkilini (hadisələrin cərəyan etdiyi dövrdə daxili işlər naziri Şükürü Kaya idi – *V.Q.*) göstərib əlavə edirdim: – Bəyəfəndinin bizə qarşı qoyduğu qüvvələrin bir qara çəpiklik köməyi olmur. Hətta onlar da bizim tərəfə keçir.

Qazi gülür, barmaqları ilə saçlarını darayırdı. İndi başa düşürəm ki, onlar necə acı təbəssümlər və əsəbi hərəkətlər imiş! Lakin mən fərqudə deyildim.

Qazi davam edir:

– Qalanı alandan sonra nə edirsiniz?

– Nə edəcəyik? O biri tərəfdə siz qarşımıza çıxırsınız, önümüzə təzim edirik.

Qazi yenə gülür, burnunu silir:

– Eləmi? Mənə təzim edirsiniz, hə?”¹⁴²

Və gec də olsa, bu qədər uzağa getməyinin səbəbini “Qazinin psixologiyası və qüdrətinin siri”, özlərinin isə hədsiz inamı ilə izah edirdi. “Zatən, biz incə psixoloq olsaydıq və Qazinin üzündən onun daxilindəkiləri anlamağa qüdrətimiz çatsaydı, onun yeni firqənin uğurlarından çox təsirləndiyini başa düşə bilərdik”.¹⁴³

¹⁴² Ahmet Ağaoğlu. “Sərbəst Fırka Həyatları”, s. 79

¹⁴³ Ahmet Ağaoğlu. “Sərbəst Fırka Həyatları”, s. 77.

Amma nə Fethi bəy, nə də Əhməd bəy özlərindən tələb olunan oyunu Atatürkün istədiyi şəkildə ifa etməyi bacarmamışdılar...

Nəhayət, Qərbi Anadolu səfərində, əslində, tarixi səviyyə dəşiyən simvolik bir hadisə də baş vermişdi – artıq yolun sonuna gəlib çatdığı heç kimdə şübhə doğurmayan Sərbəst Firqə estafeti son anda gələcək varisinə ötürməyə imkan tapmışdı. Aydın şəhərində SCF-nin el başqanlıqına aradan 20 il keçəndən sonra Türkiyədə təkpartiyalı sistemin mövcudluğuna son qoyacaq siyasi lider – Adnan Menderes gətirilmişdi. Öz torpaqlarında kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan Adnan bəy siyasətə qoşulmaq, partiyada təmsil olunmaq istəmirdi. Yalnız gecəyarısına qədər çəkin söhbətdən sonra Fethi bəy onu inandıra bilmişdi.¹⁴⁴

1946-cı ildə qurulan, 1950-ci ildə seçki yolu ilə hakimiyyətə gələn Demokrat Partiyası müəyyən mənada Sərbəst Firqənin varisi və davamçısı sayıla bilərdi. Əgər bu partiyanın tarixində Fethi Okyarın rolunu oynamaq Adnan Menderesə nəşib olmuşdusa, Əhməd bəyin rolunu doğma oğlu, atası kimi hüquqşünas, yazıçı və siyasi xadim Səməd Ağaoğlu öz üzərinə götürmüşdü. Sərbəst Firqənin bacarmadığını onlar gerçəyə çevirmişdilər – ölkə siyasətinə azad seçki, demokratiya və həqiqi çoxpartiyalılıq gətirə bilmişdilər...

Müasir türk tarixçisi, “Ahmet Ağaoğlu və rol dəğişikligi” əsərinin müəllifi Ufuk Özcanın yazdığı kimi, “çoxpartiyalı Cümhuriyyətin ilk müjdəçisi kimi”¹⁴⁵ meydana atılan isə Əhməd Ağaoğlu olmuşdu.

¹⁴⁴ Şevket Süreyya Aydemir. “Menderesin Dramı”, İstanbul, 1969, s. 81; Ayşe Aydın. “Sərbəst Cümhuriyyət Fırkası və Adnan Menderes’in Siyasi Hayatının Başlaması. Sosial Bilimlər Enstitütüsü Dergisi, 2011, say. 8, s. 1-9.

¹⁴⁵ Ahmet Ağaoğlu. “Sərbəst Fırka Həyatları” kitabının üçüncü nəşrinə ön söz, s. 11.

BƏLƏDIYYƏ SEÇKİLƏRİ VƏ ATATÜRLƏ YENİ QARŞIDURMA

Qərbi Anadolu gəzisindən sonra Sərbəst Fırqənin qısaömürlü tarixində ikinci mühüm hadisə 1930-cu ilin sentyabr-oktyabr aylarında bələdiyyə seçkilərində iştirak olmuşdu. Bu, Cümhuriyyət tarixində çoxpartiyalı əsasda keçirilən ilk seçki idi.

TBMM-in 1930-cu il aprelin 9-da qəbul etdiyi qərara əsasən, ölkə miqyasında bələdiyyə seçkiləri həmin ilin sentyabr-oktyabr aylarında baş tutacaqdı.

Sərbəst Fırqə rəhbərliyi yeni siyasi qüvvənin meydana çıxması ilə vəziyyətin fərqli şəkildə alındığını yaxşı başa düşürdü. Seçkilərdə qazanın uğur da, uğursuzluq da fırqənin taleyi üçün eyni dərəcədə təhlükəli ola bilərdi. Ona görə də Əhməd bəy hər vasitə ilə "öz" partiyasının bu prosesdə iştirak etməsinə çalışırdı. Çünki "verilən haqların həqiqi mövcudluq imkanları ortaya qoyulmuşdu. Artıq Cümhuriyyət Xalq Fırqəsi şəraitə təkbəşinə hakim deyildi. Qazinin yeni fırqəni müdafiə etdiyi aşkara çıxarılan kimi, köhnə fırqənin o zamana qədər xalq üzərində öz təsirini saxlamaqda olan vahiməsi dağılıb getmişdi. Xalq sel kimi bu tərəfə axmağa başladı və yeni fırqə seçkilərdə iştirak edərsə, böyük bir əksəriyyət qazanacağı anlaşıldı".¹⁴⁶

Lakin Atatürk yaranmış vəziyyətlə barışacaqdımı? Demokratiya naminə real hakimiyyətinin sarsılmasına sakit

¹⁴⁶ Ahmet Ağaoğlu. "Sərbəst Fırka Hatıraları", s. 47.

nəzərlərlə baxacaqdımı? İnnü və tərəfdarları seçki yolu ilə iqtidardan getməyi qəbul edəcəkdilərmidi? Əhməd bəy belə ciddi məsələdə illüziyaya qapılmır, həmkarlarını da dəyişikliklər arzusunda olan xalqı yalançı ümidlərin toruna salmaqdan çəkirdirməyə çalışırdı. Çünki həyatının son bir neçə ilini Fransada keçirmiş Fethi bəylə müqayisədə yerlərdəki vəziyyətə daha yaxşı bələd olduğundan kütlə eyni fəryadından insanların son xilas yeri kimi yeni fırqəyə dəstək verəcəklərindən qorxurdu. Bu da nəticədə demokratiya əvəzinə daha sərt bir idarəçiliyin bərqərar olmasına gətirib çıxara bilərdi.

"Qazinin psixologiyasına yaxından bələd olanlar üçün bu, ciddi bir məsələ idi, – deyə xatirələrində Atatürkü "çox qəribə və anlaşılması çox çətin insan" adlandıran Əhməd bəy daha sonra yuxarıdakı suallara toxunaraq yazırdı: – "Unudulmamalıdır ki, Qazi keçmiş fırqəni tərks etməmişdi, yəni onun öz təşkilatı idi. Digəri isə yalnız ögey övlad səviyyəsində bir kombinasiya alət idi. Əgər iş ciddiləşsə və Qazinin fırqəsi məğlub olarsa, o, məğlubluğunu özü üçün açıq zərbə hesab edəcək və heç şübhəsiz, əks tədbirlər görəcəkdirdi. Buna heç bir şübhə ola bilməzdi".¹⁴⁷

Ölkə həyatını qarışdırma biləcək belə kəskin problemlərlə üzləşməmək üçün Əhməd bəy Sərbəst Fırqənin özünüreklam xarakterli təşəbbüslərdən kənarda qalmasını məqsəduyğun sayırdı, ilk növbədə isə bələdiyyə seçkilərində iştirakın əleyhinə çıxırdı. Bir az qəribə səslənsə də, fırqənin təşkilatlanması, yerlərdə özləklərini qurması, üzvlərinin sayını artırması haqda da düşünmürdü. Mövcud şəraitdə o, sadəcə, Atatürkün xeyirxah münasibətindən istifadə edib cəmiyyətdə iki fırqənin paralel mövcudluğu fikrini daha geniş yaymaq, qarşılıqlı nəzarət və məsuliyyət məsələsini gündəliyə gətirmək istəyirdi. Cümhurbaşkanının yeni

¹⁴⁷ Ahmet Ağaoğlu. "Sərbəst Fırka Hatıraları", s. 47–48.

fırqəyə ayıracağı millət vəkillərindən ibarət monolit bir deputat qrupunun – parlament fraksiyasının yaradılması və mübarizənin ilkin mərhələdə Məclis divarları arasında aparılması da hərəkətin gələcəyi ilə bağlı niyyətlər sırasına daxil idi.

Mahir qəzetçi kimi, Əhməd bəy partiyanın mətbu orqanının təsisini, mətbuat vasitəsilə məramlarının açıqlanmasını, demokratiya və çoxpartiyalılıq prinsiplərinin Cümhuriyyətin ayrılmaz tərkib hissəsi olması fikrinin cəmiyyətə təlqin edilməsini təkidlə ön plana çəkirdi. Bir sözlə, o, zəruri hazırlıq işləri başa çatdırılana qədər Sərbəst Fırqənin kölgədə qalmasının tərəfdarı idi.

Qərarını Fəthi bəyə aşağıdakı şəkildə bildirmişdi: "Bir elan ilə Sərbəst Fırqənin seçkilərə qatılmadığını, namizədlər göstərmədiyini, lakin xalq istərsə, bizim fırqəyə mənsub olan şəxsləri də seçə biləcəyini hamıya xəbər verməliyik".

Lakin yeni fırqənin belədiyyəyi seçkində iştirakı ilə bağlı təşəbbüsün şəxsən Atatürk tərəfindən qaldırıldığını əsas gətirən həmkarları Əhməd bəyin həyəcan dolu xəbərdarlığını qulaqardına vurmuşdular¹⁴⁸.

Seçkilər ərəfəsində, sentyabrın 22-də TBMM-in fəvqəladə toplantısı keçirildi. Sərbəst Fırqənin qurulması tətil dövrünə təsadüf etdiyindən bu həm də Məclis üçün yeni

¹⁴⁸ Atasının "Sərbəst Fırka Hətraları"nı çapa hazırlayan Saməd Ağaoğlu dövrün bəzi mühüm sənədlərini dövrüyyəyə daxil etməklə bir sırada, adını çəkmediyi yüksək vəzifə sahibi olan bir şahidin dediklərinə əsasən yazırdı ki, fırqənin tanınmış üzvlərindən millət vəkili Tahsin Uzerin seçkilərdə iştirak istəyi ilə bağlı Atatürk: "Hələ təşəkkül vəziyyətindəsiniz. Özümdə seçkilərdə qalib gəlməyə bir qüvvə gördünüzü ki, belə fikrə düşdünüz?" – deyə soruşmuşdu. Tahsin bəy ona: "Siz seçkilərə qatılmağa icazə versəniz, seçkiləri mütləq qazanarıq!" – cavabını vermişdi. "Təşəkkül ərəfəsində olduğunuz bir vaxtda ilk mücadilədə məğlubluğa uğrasanız, bu, gələcək işinizə ziyan vurur. Amma bir halda ki, özünüzdə qüvvə görürsünüz və seçimlərə gətməyə qərar vermişiniz, Allah müvəffəq elasin!" – deyə Atatürk fikrini bildirmişdi. ("Sərbəst Fırka Hətraları", s. 49.)

partiya ilə ilk tanışlıq fürsəti idi. Növbədənəkar iclasın gündəliyində hökumətin valyuta siyasətinin müzakirəsi dayanırdı. Əslində isə Əhməd bəyin fikrinə, İsmət İnönü seçkiqabağı öz qüvvələrinə baxış keçirmək istəyirdi.

Fəvqəladə iclasda Fəthi bəy ilk dəfə müxalif siyasəti qüvvənin təmsilçisi kimi söz alıb hökumətin maliyyə siyasətini kəskin tənqid etmişdi. Əhməd Ağaoğlu da həm Sərbəst Fırqə üzvü, həm də millət vəkili mövqeyindən yararlanaraq maliyyə naziri Şükrü Saraçoğluna cavabı o qədər də asan olmayan iki sual ünvanlamışdı. Sonra isə Türkiyənin maliyyə və büdcə siyasətinin auditi məqsədilə dəvət olunmuş alman mütəxəssisi Millerin missiyası ilə bağlı tənqidi mülahizələrini bildirmişdi. Müzakirələr, fikir toqquşmaları çox qızgın xarakter alsa da, məclisdə iştirak edən Atatürk sona qədər seyrçilə mövqeyində qalmışdı. Sərbəst Fırqə təmsilçiləri bu toplantıda hökumət nümayəndələrinin və millət vəkili həmkarlarının soyuq, hətta düşmən münasibətilə üzləşmişdilər. O vaxta qədər Əhməd bəyə "ustad" deyə müraciət edən maliyyə naziri Saraçoğlu (ittihadçıların hakimiyyəti dövründə onun xaricdə təhsil almasına maarif müfəttişi vəzifəsində çalışan Əhməd Ağaoğlu yardımçı olmuşdu – *V.Q.*) isə keçmiş xeyrixahına Məclis kürsüsünə çıxmadıqdan əvvəl türkçəsini təkmilləşdirməyi məsləhət görmüşdü...

Məclisin fəvqəladə iclasından sonra Çankaya köşkünə, Atatürkün iştirakı ilə axşam yeməyinə dəvət olunanlar arasında Əhməd bəy də vardı. Siyasi liberalizm ətrafında başlanan söhbət zamanı İnönünün adamı kimi tanınan CXF baş katibi Rəcəp Pəker Sərbəst Fırqənin təmsilçilərini "araqarışdıran" adlandırmışdı. Əhməd bəy söhbətə qarışaraq Atatürkün təşəbbüsü ilə qurulan bir partiyanın üzvlərinə "araqarışdıran" deyilməsinin sağlam məntiqə sığmadığını,

siyasət adamının belə münasibətindən heyrətləndiyini əsəbi tonda bildirmişdi. Atatürk susaraq söhbətə qarışmamışdı...

Təbii ki, ölkədəki ilk çoxpartiyalı seçki ehtirasları son həddə qədər gəlmişdi. Hər iki partiya mətbuat səhifələrində bir-birini qaralamağa, ictimai fikirdə və xalqın nəzərində gözədən salmağa çalışırdılar. Bu baxımdan resursları zəif olan Sərbəst Firqə daha kəskin hücumə məruz qalırdı. Onu bolşevizm, kommunizm və faşizmdə ittiham edir, “körpə inqilabı beşiyində boğmaq” (Falih Rıfki) niyyətində suçlayırdılar.

Seçkinin oktyabrın sonlarında elan olunan ilkin nəticələrinə görə, 2-si şəhər olmaqla, 502 seçki məntəqəsinin 40-da Sərbəst Firqə üstünlük qazanmışdı. Bir sıra yaşayış məntəqələrində seçici səslərinin nisbəti belə olmuşdu:

İstanbul: CXF – 35 942, SCF – 12 868;

İzmir: CXF – 14 624, SCF – 9950;

Berqama: CXF – 250, SCF – 1371;

Merzifon: CXF – 496, SCF – 557;

Samsun: CXF – 416, SCF – 3312.¹⁴⁹

Təbii ki, bələdiyyə seçkiləri, əvvəldən də gözlənilirdi kimi, hakim partiyanın qələbəsi ilə başa çatmışdı. Əslində, başqa bir nəticəyə ümid bəsləmək sadələşməlik olardı. Hakim Xalq Firqəsi ilk çoxpartiyalı seçkidə səslerin sayı baxımından qələbə qazanmışdı. Mənəvi üstünlük isə heç şübhəsiz, ciddi inzibati maneələrlə üzlaşməsinə baxmayaraq, mövcudluğunun ikinci ayında seçki sınağından ləyaqətlə çıxan Sərbəst Firqənin tərəfində idi. Heç kimə siri deyildi ki, Xalq Firqəsini qalib elan etməkdən ötrü əksər yerlərdə hakimiyyət resurslarından, polisindən və ordunun gücündən istifadə olunmuşdu.

¹⁴⁹ Çetin Yetkin. “Atatürkün Başarısız Demokrasi Devrimi. Serbest Cumhuriyet Fırkası”. İstanbul, 1997, s. 71–77.

Cumhurbaşkanı kimi, Atatürk özü də seçkinin necə keçirildiyindən, qələbənin necə qazanıldığından xəbərsiz deyildi. Bunu özəl qələm müdiri Hasan Rıza Soyakın xatirələrində cumhurbaşkanının dilindən qələmə aldığı aşağıdakı sözlər də sübuta yetirir: “Məndən: Hansı firqə qazanır? – deyə soruşmuşdu. Mən də: Təbii ki, bizim firqə, Paşam! – cavabını vermişdim. O gülmüş və: Xeyr, əfəndim! Heç də öylə deyil! Qazanan idarə firqəsidir, çocuq! Yəni jandarma, polis, nahiyə müdiri, qaimməqam və valilər. Bunu biləsən! – deyə buyurmuşdular”.¹⁵⁰

Sanki həmin anlarda Atatürkün yanında imiş kimi, Əhməd bəy də “Sərbəst Firqə xatirələri”ndə təxminən eyni sözləri yazmışdı: “Qazi hər kəsdən yaxşı bildirdi ki, Xalq Firqəsinin bələdiyyə seçkilərini qazanması bir polis və jandarm qələbəsidən başqa bir şey deyildir. Əslində, Xalq Firqəsi hər tərəfdə seçkini uduzmuş, mənəvi cəhətdən azılmış və sarsılmışdır”.¹⁵¹

Bələdiyyə seçkiləri rəsmən oktyabrın 22-də başa çatdı. Amma o, məmləkətə gözlənilən hüsur və sakitlik gətirmədi. Ölkədəki nisbi demokratiya ab-havasından cəsarətlənən Sərbəst Firqə tərəfdarları kütləvi şəkildə ədliyyə nazirliyinə müraciət edir, hökuməti seçkinin nəticələrinin ləğvinə çağırırdılar. Ədirmə sakinləri on min nəfərdən çox vətəndaşın imzaladığı etiraz məktubu hazırlamışdılar. Əhməd bəy seçki ilə bağlı düşüncələrini “Son Posta” qəzetində dərc olunan “Budurmu milli iradə?” adlı kəskin tənqidi ruhlu məqalədə əks etdirmişdi.¹⁵²

Bu məqalənin yazılması və nəşri, heç şübhəsiz, Əhməd bəyin prinsipli olduğunu, bütün sevgi və pərəstiş hissəsinə bax-

¹⁵⁰ Hasan Rıza Soyak. “Atatürk’den Hatıralar”, c. 2, s. 436.

¹⁵¹ Ahmet Ağaoglu. “Serbest Firka Hatıraları”, s. 102.

¹⁵² Ahmet Ağaoglu. “Milli İrade Bu Mudur?”. “Son Posta”, 31 Ekim 1930.

mayaraq, Atatürk qarşısında da fikirlərini sona qədər müdafiə etməkdən çəkinmədiyini göstərir. Əslində, seçkidən sonra onun susmaq üçün müəyyən alibisi vardı. Çünki əvvəla, ilk gündən bu oyuna qatılmağın qəti əleyhdarı idi, digər tərəfdən isə hələ ilkin nəticələr ortaya çıxanda fikirlərini çox kəskin şəkildə Atatürkə bildirmişdi.

Hadisə belə olmuşdu.

Oktyabrın ortalarında Əhməd bəyin Ankarada olduğunu eşidən cumhurbaşkanı onun Çankaya köşkünə çağırılmasını əmr edir. Təbii ki, günün əsas mövzusu seçkilərdir. Hər şeydən görüldüyü kimi, Atatürk də mövzudan yan keçmək niyyətində deyil. Odur ki qonaqlar şam süfrəsi arxasında yerlərini tutan kimi üzünü Əhməd bəyə çevirib bir qədər da ironik tonla soruşur:

“– Seçkini qazanırsınız, elə deyilmi?”

– Həm məğlub olmaq, həm də lağlağı hədəfinə çevrilmək çox acı şeydir, Paşam! – dedim.

– Amma görürsünüz, Samsunda qazandınız”.

Sərbəst Fırqə məsələsində Atatürk üçün Samsun da İzmir qədər həssas və ağırlı nöqtə idi. İzmir şakinlərinin fırqə heyətini xilaskar kimi qarşılamaları onu nə qədər sarsıtmışdusa, Sərbəst Fırqənin seçkilər zamanı Samsunda on dəfə çox səs üstünlüyü ilə sarsıdıcı qələbə qazanması da o dərəcədə incitmiş, hətta rühunun dərinliklərinə qədər təhqir etmişdi. Çünki türk xalqını milli müstəqilliyə qovuşduran Qurtuluş Savaşı Mustafa Kamalın 1919-cu il mayın 19-da Samsuna çıxması ilə başlamışdı. Samsun Yeni Türkiyə tarixinə milli istiqlalə aparan yolun başlanğıcı kimi düşmüşdü. İndi həmin Samsunda qurucusu olduğu onillik tarixə malik bir partiya iki ayın Sərbəst Fırqəsinə biabırçı şəkildə uduzmuşdu. Reallıqdan çıxış edəndə “Samsunda qazandınız” sözləri təkcə təəssüf deyil, həm də qəzəb və hiddət bildirirdi.

Bəlkə də bu məqamda susmaq vəziyyətdən ən yaxşı çıxış yolu olardı, lakin Əhməd bəy yenə geri çəkilməmişdi:

– Paşam, – dedim, – əgər bütün məmləkətdə Samsun valisi kimi qanuna hörmət edən bir dövlət məmuru da tapılmasaydı, o zaman bizim halımıza aqlamaq lazım gələrdi. Əgər ölkənin hər yerində dövlət məmurları bu cür insanlar olsaydılar, onda səslərin dördü üçünü qazanacağımıza şübhə yeri qalmazdı.

Sonra Əhməd bəy süfrə arxasında oturmuş daxili işlər naziri Şükrü Kayaı göstərib əlavə etmişdi:

– Bizim bu dostumuzu görürsünüzmü, Paşam, çox da usta hərəkət eləmədi?! Polisi, jandarmı hər yerdə yalnız bizim üzərimizə göndərdi. Heç olmasa, mənzərəni dəyişdirmək üçün bir neçə yerdə də onları Xalq Fırqəsi əleyhinə çıxarmalı idi.

Cavab verməyə bir söz tapmayan Şükrü Qaya yalnız onun dediklərini təkrarlamışdı:

– Görürsünüzmü, Paşam, mənim dostlarımı, nələr söyləyirlər?! – deyər vəziyyətdən çıxmağa çalışmışdı.

Təbii ki, Əhməd bəyin, yumsaq tərdə deyilsə də, hədəfə dəyən sözlərindən, xüsusən də səslərin (dördü üçünü qazanmaq” iddiasından sonra şam süfrəsi arxasında xoşagəlməz vəziyyət yaranmışdı. Atatürk hirsələnməyə başlamışdı:

– Əfəndi! Hər tərəfdə anarxiya baş alıb gedir, – deyər səsinə yüksəltmişdi. –Antalyada komandanın (türkcə orijinalda “komutan”; çox güman, bölgənin jandarma rəisi nəzərdə tutulur – *V.Q.*) başını skamyaya ilə vurub əziblər. Bu komandan çox böyük və səbirli adammış. Əgər onun yerinə mən olsaydım, bir pulemyot gətirib oradakıların hamısını ot kimi biçərdim. Başqa yerlərdə də oxşar hadisələr baş verib.

– Paşam, komandanın seçki məntəqəsində nə işi vardı?

– Anarxiyanın qarşısını almağa gəlmişdi.

– Xeyr! Anarxiya onun seçki məntəqəsinə gəlməsi nəticəsində yaranmışdı. Qazi Mustafa Kamal Paşa Cümhuriyyət qurub. Bu Cümhuriyyətin əsaslandığı prinsiplər xalqa seçki hüququ tanıyır. Xalq səlahiyyətindən yararlanmaq üçün seçki qutularının başına gəlir. Amma qarşısında silahlı qüvvələri görür. Çarpışma təbiidir.

Əşitdiyi sözlər Atatürkü tamam haldan çıxarmışdı. Ev sahibi olduğu unudub Əhməd bəyi xof və təzyiq gücünə yerində tuturmağa çalışmışdı:

– Əfəndi! Anarxiya var, anarxiya! Sizin heç nədən xəbəriniz yoxdur. Qəflətdəsiniz. Hələ, üstəlik, belə vəziyyətdə məndən tərəfsiz qalmağımı istəyirsiniz!

Göründüyü kimi, Atatürk Sərbəst Fırqə ilə bağlı narazılığını növbəti dəfə vəzifəcə partiyanın daha yüksək rütbəli funksionerləri olan sədr Fethi Okyar və baş katib Nuri Conkerə deyil, Əhməd Ağaoğluna çatdırmışdı. Bu rəftar təkəcə onun gənclik illərindən tanıdığı silah yoldaşlarının xətilərinə dəymək istəməməsi anlamında başa düşülə bilməz. Sadəcə, Əhməd bəy aramsız həqiqət axtarırları, doğruluq və prinsipliallıq qovğası ilə atəşi həmişə öz üzərinə çəkirdi.

Vəziyyətin böhran həddinə çatdığı bu mübahisədə də sənə qədər getmişdi. İttihamları qarşısında susmayıb özü və ailəsi üzərində Atatürkün böyük haqq-sayını bir daha şükranlıqla bildirərək, ən başdan özü də istəmədiyi halda, yalnız Qazinin təlqini və iradəsi ilə qoşulduğu bu siyasi oyundan şərafətini qoruyaraq çıxacağını bəyan etmişdi:

“Paşam, belə olan halda aramızda qorxunc bir anlaşılmaqlıq var. Məni Sərbəst Fırqəyə gətirən Zati-dövlətinizdir. Özünüz belə buyurdunuz: “Yeni qurduğumuz Cümhuriyyət bir şeyə oxşamır. Mən fani insanam. Ölmədən əvvəl bu milləti həqiqi hürriyyətə alışıq görmək niyyətimdəyəm.

Bundan ötrü isə müxalif fikirli bir firqənin olması lazımdır. Firqəni də inandıqım adamların əllərinə tapşırmaq istəyirəm. Amma yazıqlar olsun ki, onlar da tərəddüd edirlər.

Nəticədə biz firqəyə girdik. İndi görürəm məsələni yaxşı anlamamışam. Altmış iki yaşım var. Onun, ən azı, 40 illi qüvvəm və bacarığım daxilində türk millətinə xidmətdə keçmişəm. Artıq məzarımla aramda bir neçə addım məsafə qalmışkən bu millətli anarxiyaya sürükləyənlərdən biri kimi qalmə verilirəm.

Bundan başqa, Zati-dövlətinizi öz xilaskarım sayıram. Məni Malta əsarətindən qurtardınız. Bura gəldim. Sayənizdə məmləkətin sayılan adamlarından biri oldum. Çoluq-çocuğum yeni vətən tapdı, gələcəklərini təmin etdi. İndi isə elə təəvvür yaranır ki, mən həm türk millətinə xəyanət edir, həm də xilaskarıma qarşı çıxıram.

Bu vəziyyət mənim üçün çox ağırdır. İcaza verin, özümü qurtarım”.¹⁵³

Atatürk bu dəfə nisbətən sakit səsle, hətta lütfkarlıq ifadəsi ilə “xilas” yolunun şəkli və mahiyyəti ilə maraqlanan Əhməd bəyin peşmançılıq hissi keçirərək aman diləmədiyi, əksinə, yenə də əvvəlki mövqeyində qaldığı aşkara çıxmışdı: “Əmrinizlə girdiyim yeni firqədən çıxmayacağam. Belə etsəm, bunu izzəti-nəfəsim üçün alçaqlıq sayardım. Amma siyasi həyatdan çəkilmərəm. Millət vəkilliyindən imtina edəərəm, sırf müəllimliklə məşğul olaram”.¹⁵⁴

Qətiyyətlə deyilən bu sözlər, əsəbiliyinə baxmayaraq, Atatürkü bir qədər yumşaltmışdı. O, səsinin tonunu növbəti dəfə dəyişərək, az qala, Əhməd bəyə həmkarları qarşısında üzrxahlıq etmişdi. Üzünü ona tutub: “Belə məlum olur ki, mənim verdiyim sözə şübhə ilə yanaşırsan, – demişdi. – Qoy

¹⁵³ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 88–89.

¹⁵⁴ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 89.

burada oturanlar bir daha şahid olsunlar. Fethi bəyə, Nuri bəyə, sənə, bütün arkadaşlara bir namus borcum var. Eşidirsinizmi? Hamınız şahid olun, namus borcum var! Bir də, siz nə etdiniz ki? Sadəcə, vətən qarşısındakı vəzifənizi yerinə yetirdiniz. Ona görə də bu baxımdan tam əmin-ərxayın ola bilərsiniz. Seçki zamanı baş verən hadisələrə gələndə isə, bu, harada olmur ki? Avropada bundan betərləri olur”.¹⁵⁵

Söhbət bu notlar üzərində bitsəydi, yəqin ki, bir millət atası kimi Atatürkün mənəvi qələbəsindən, müdriklik və nəcibliyindən danışmaq üçün daha çox əsas olardı. Lakin Türkiyəyə və türklüyə nicat gətirməsinə, Vətəni yağılardan xilas etməsinə, ölkənin simasını dəyişməsinə baxmayaraq, onun da daxilində zaman-zaman baş qaldıran əənəvi bir Şərq hakimi-mütləqi uyuyurdu. Bu hakimi-mütləq isə heç vəchlə sözünün qarşısında söz deyilməsinə, kiminsə öz ləyaqət və şərəf hissini onun birinci şəxs, hakimi-mütləq iddialarından yüksəkdə tutmasına təhəmmül edə bilməzdi. Ona görə də istənilən halda son söz demək haqqını özündə saxlamalı, sonuncu gülən özü olmalı idi...

Dövrünün böyük fikir adamı, türkçülüyü Türkiyədə bir fikir cərəyanına çevirən Əhməd Ağaoğluna münasibətdə də heç bir istisnaya yol verilməmişdi...

BÖYÜK ADAMIN KİÇİK QİSASI

İstisnaya yol verilməmişdi. Deməli, izzəti-nəfsini qorumağa çalışan Əhməd Ağaoğlunun da Çankaya köşkündən daxilən rahatlanmış, sözündən və hərəkətindən məmnun halda ayrılması məqbul sayılmamışdı. Atatürk ona kimin söz sahibi olduğunu bir daha nümayiş etdirmək zövqündən özünü saxlaya bilməmişdi.

Bir neçə gün əvvəl “Yarın” qəzetində tanınmış türk alimi, Cümhuriyyət dövründə İstanbul Darülfünunun ilk rektoru olmuş təhsil islahatçısı, sənətsüinas, filosof və dramaturq İsmail Hakkı Baltacıoğlunun “Bizim tapdığımız Mustafa Kamal” adlı məqaləsi çap edilmişdi.¹⁵⁶ İsmail Hakkı həm də Sərbəst Firqənin İstanbul təşkilatının rəhbəri idi. Bəlkə də bu səbəbdən pafoslu üslubda, pərəstiş ruhunda qələmə alınmış yazısında Qurtuluş Savaşının qəhrəmanı və türk millətinin xilaskarı Atatürkü hər cür partiya mənsubiyyətindən və maraqlarından üstün tutduğunu bildirərək: “Mən Cümhuriyyət Xalq Firqəsi rəisi Qazini deyil, məmləkəti qurtaran Mustafa Kamalı sevirəm”, – deyə bəyan etmişdi. Bu əənəvi saray panegirikində xilaskar Atatürk antik və klassik dünya mədəniyyətinin Fidi, Mikelandelo, Delakrua, İngres kimi görkəmli şəxsiyyətləri ilə müqayisə olunurdu. “Türk qövminin istiqbalını yaradan və Türk istiqbalında Türk millətinə əbədi rəhbər olmaq istəda-

¹⁵⁵ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Haturaları”, s. 89–90.

¹⁵⁶ İsmail Hakkı. “Bizim Tapduğumuz Mustafa Kemal”. “Yarın”, 12 Ekim 1930.

dını və üvvəsini mühafizə edən Mütləq Mustafa Kamal"¹⁵⁷ kimi dünya tarixinə düşdüyü bildirilir.

Yeri gəlmişkən, elmi-ədəbi maraq dairəsi baxımından İsmail Hakkı həm Əhməd Ağaoğlu, həm də Əli bəy Hüseynzadə ilə yaxın idi. Sonuncu ilə onu xüsusi dostluq münasibətləri bağlayırdı. Məqalələrinin birində azərbaycanlı mütəfəkkirdən səmimi heyranlıq və ürək genişliyi ilə söz açaraq yazırdı: "Əli bəy Hüseynzadəni tanımayan yoxdur. Əli bəy Hüseynzadənin girmədiyi, qarışmadığı fikir işi, yapmadığı hürriyyət qovğası qalmamışdır. Renessansın böyük mütəfəkkirləri kimi, o da hər düşüncəyə uyğun erudit bir zəka, orkestral bir ruhdur. Doktor, itilalçı, rəssam, ədib, qəzetçi, mühərrir, dilçi, türkçü, dəri həkimi, cərrah, qəzet redaktoru, professor, şair, riyaziyyatçı, mütərcim... Bir sözlə, hər şey, hər şey..."¹⁵⁸

Qonaqlar süfrə arxasına keçməmişdən əvvəl salonda xarici işlər naziri Təvfik Rüşti Arasla bilyard oynayan Atatürk özünü guya əhəmiyyətsiz bir şeydən danışmış kimi göstərərək Əhməd bəydən İsmail Hakkının yazısını oxuyub-oxumadığını soruşmuşdu. Əhməd bəy oxuduğunu və bəyənmediyini demişdi. Atatürk bunun səbəbi ilə maraqlanmışdı, hətta bir az da təəccüblənmiş, yaxud özünü təəccüblənən kimi göstərmişdi. "Nə üçün? Elmi yazılmışdır. Haqqımda da çox hörmətlə söz açıır". Əhməd Ağaoğlu hansı keyfiyyətlərinə görə məqalədən xoşlanmadığını belə əsaslandırmışdı: "Müqayisələri bəyənmədim. Yan-yanə götürilmələri imkansız olan insanlar arasında müqayisə aparmaqda məna görmədim". Cavaba heç bir reaksiya verilməmişdi.

¹⁵⁷ İsmail Hakkı. "Bizim Tapdıgımız Mustafa Kemal". "Yarın", 12 Ekim 1930.

¹⁵⁸ Bax: Lütfi Kaytancı. "İsmail Hakkı Baltacıoğlu'nun Eğitim Görüşleri". Ankara, 2014.

Partiya mövzusunda mübahisə qurtarandan xeyli sonra Atatürk birdən-birə (hərçənd belə şəxsiyyətlər heç nəyi spontan etmirlər, hər şey əvvəlcədən düşünülmüş məqsəddə təbii tutulur) İsmail Hakkının məqaləsini və Əhməd bəyin yazıya mənfəi münasibətini xatırlamışdı. Məlum olmuşdu ki, məqalə müqayisələrin yersizliyi və lüzumsuz bir tərzdə intellekt sərgiləmək baxımından Qazinin özünün də xoşuna gəlməyibmiş. Onun istəyi ilə Rəşit Qalib bəy dərhal Atatürkün yanında oxunub bəyənən bir cavab məqaləsi hazırlamışdı. Məqalə mətbuatda çıxsada¹⁵⁹, İsmail Hakkı bəy mübahisə açmaq istəməmişdi.

Əhməd bəyin fikrinə, İsmail Hakkının susması mübarizədən xoşlanan Atatürkü əsəbiləşdirmiş, onu polemikaya çəkmək üçün ikinci bir məqalə də yazılmışdı. "Qazinin əmri ilə bu ikinci məqalə gətirilərə oxundu. Başdan-başə küfr və təhqirlə dolu idi. Qazi: "Məni müdafiə üçün bu məqaləni imzalayarsanmı?" – deyə soruşdu. Çevrilib ətrafıma baxdım. Hər tərəfdən mənə "bəli" cavabı verməyi tövsiyə edirdilər. Həqiqətən də, o anda başqa yol yox idi. Çox içilmiş, bütün müvazinətlər pozulmuşdu. "Bəli, imzalayaram", – dedim. Qazi dərhal qələm və mürəkkəb gətirilməsini əmr etdi və məqaləni məna imzaladı"¹⁶⁰.

O gecənin iztirabları bununla bitsəydi, dərd yanı idi. Hər şeydən göründüyü kimi, hüzurunda dikbaşlıq etdiyinə görə Atatürk Əhməd bəyə mənavi işgəncə verməklə bağlı mükəmməl bir plan düşüncülmüş... Əhməd Ağaoğluna müəllifi bilinməyən məqaləni imzaladandan sonra Atatürk ona öz xətti olması şərti ilə iki məktub dikte edib sözbəsöz yazdırmışdı. Məktublardan biri Sərbəst Fırqə rəisi Fəthi Okyara ünvanlanmışdı. Burada Əhməd bəy rəhbərlikdə

¹⁵⁹ Dr. Rəşit Qalib Bey. "Büyük Hata. Hakimiyyəti-Milliyə". 15 Ekim 1930.

¹⁶⁰ Ahmet Ağaoğlu. "Sərbəst Fırka Hatıraları", s. 90.

təmsil olunan şəxs kimi İsmail Hakkı bəyin dərhal fırqanın İstanbul təşkilatı sədrliyindən istefa verib universitetdəki işinə dönməsinə tələb edirdi. İkincisində isə az əvvəl imzaladığı cavab məqaləsinin çapını gözləmədən bir daha hiddət və qəzəbini ona çatdırırdı. “Qazi nə söylədisə, eynon yazdım, – deyər Əhməd bəy xatirələrində acı-acı etiraf edirdi. – Bəzən ifadələri çox kəskin saydığımın qələmim dayanırdı. O dəqiq hər iki tərəfimdə oturanlar yanlarımı çimdikləyib davam etməyimi istəyirdilər, mən də yazırdım”.¹⁶¹ Atatürk vaxt itirmədən hər iki məktubun mətnindən çıxarılıb imzalanmasını və ünvan sahiblərinə göndərilməsini əmr etmişdi.

Bu məqamda Əhməd bəyi ittiham etmək, onu iradəsinin əleyhinə getdiyi üçün günahlandırmaq işin ən asan tərəfidir. Amma yaddan çıxarılmamalıdır ki, Cümhuriyyətdə saray ab-havasının dirçəldilməsinə, XX əsrdə yenidən orta əsrlərə qayıdışa ən bəzişməz şəkildə müqavimət göstərənlərin önündə Əhməd bəy getmişdi. Türk ziyalısını bütün səviyyələrdə Cümhuriyyət prinsipləri, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqları ilə bir araya sığmayan ənənəvi Şərq zehniyyətinə qarşı çıxmağa çağırırmışdı. Amma əsəi eşidilmədiyindən sonnda meydanda yenə tək qalmalı olmuşdu: “Münəvvərlərimiz bu vəzifəni icra etmədilər. Kuruni-vüsta (orta əsrlər – *V.Q.*) eyni ilə baqi qaldı. Baş kəsmək və kəsilməş başı seyr etmək də həmin zehniyyət üzündəndir. Üstəlik də, bu ayin təəssübkeş bir hissə təhrik edilirsə... O halda mövcud fəci və utandırıcı vəziyyətdən doğmuş mənəvi məsuliyyət kimin üzərinə düşür? Mən deyirəm ki, həmin məsuliyyət bizə, yəni türk münəvvərlərinə aiddir. Ona görə də bu məsuliyyətdən öz üzərimə düşən payı qəbul edir və vicdan əzabı çəkirəm”.¹⁶²

¹⁶¹ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 90.

¹⁶² Ahmet Ağaoğlu. “Vicdan əzabı duymayanlara!”, “Son Posta”, 12 Ocak 1931.

Çankaya köşkünə, Atatürkün şam süfrəsində Əhməd bəyə rəva görülən cəza mahiyyətində azad sözü və özünü haqlı saydığı mövqeyi müdafiə etmək məqsədi daşıyan belə sərbəst düşüncəyə görə də verilə bilərdi.

Köşkdən yalnız səhərə yaxın evinə dönmə Əhməd Ağaoğlu dərindən ruhi sarsıntı içərisində idi: Öz heysiyyətinin alçaldılmasından daha çox, bəzəllərinə qarşı vəsətə kimi istifadə edilməsindən iztirab duyurdu: “Bir dəqiqə çimirdə bilmədim. Duyduğum mənəvi əzab mənə yandırır-yaxırdı. İsmail Hakkı bəyi təmiz, hörmətə layiq bir şəxs kimi tanıyırdım. Sərbəst Fırqaya da özü gəlmişdi. Bu hərəkəti, sadəcə, vətən eşqi, azadlığa məhəbbəti naminə etdiyinə inanırdım. Belə halda ona qarşı çıxmağımı özümə mənəvi ölümlə sayırdım”.¹⁶³

Məsələyə aydınlıq gətirmək, məktubun hansı şəraitdə, necə yazıldığını izah etmək üçün oğlu Səmədi ilk səhər qatırı ilə İstanbula, Fethi Okyarın yanına göndərmişdi. Atatürkün yaxın adamı kimi tanınan Reşit Qalibin evinə gedərək minnətçi düşmüşdü: “Doktor, – dedim, – mənə həyatı bir məsələdə yardımçı olmanızı rica edirəm. Fethi bəy iki günə Ankaraya gələcək. O, gələndə qədr bu gecə yazdığım məktub və teleqramların göndərilməsini təxirə salın”.¹⁶⁴

Və bu məqamda Çankaya köşkünün qərribə sirlərindən birini öyrənmişdi. Reşit Qalib şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşdığı Əhməd bəyi sakitləşdirib: “Özünü üzməyin. Məktub və teleqram nə getdi, nə gedəcək”, – demişdi. Saat üçdən sonra yazılan bu kimi yazılara Sarayda “gecə ədəbiyyatı” deyilir və onlar heç bir yerə göndərilir. Yavərlər və katiblər də bunu bilirlər”.¹⁶⁵

¹⁶³ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 90–91.

¹⁶⁴ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 91.

¹⁶⁵ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 91.

Axşama yaxın İstanbuldan zəng edən Səməd də Fethi bəyin hər hansı məktub, yaxud teleqram almadığını bildirmişdi. Saatlarla dərin ruhi sarsıntı içərisində qalan Əhməd Ağaoğlu yalnız bundan sonra özünə gəlmişdi.

Əhməd bəy hansı şəraitdə yaranmasından asılı olmayaq, “saray ədəbiyyatı” nümunələrinin günlərin birində üzə çıxacağı ehtimalını da unutmamışdı. Çankayada onu yazmağa təhrik edənlər yazının ünvanı çatdırılması qayğısına qala bilərdilər. Odur ki İsmail Hakkı bəyin prinsipçə razılaşmadığı məqaləsi ilə bağlı nəzakət çərçivəsində, amma tutarlı dəlillər əsasında yazdığı qeydlərini çap etdirmişdi...

Zaman-zaman Çankaya köşküdə üzləşdiyi can sıxan sözlərə və hərəkətlərə gəldikdə isə, Əhməd Ağaoğlu bunu böyük adamın kiçik zəifliyi kimi dəyərləndirirdi. Bəzən incisə də, daxilən sarsılsa da, hər şeyi zamana və şəraitə bağlayırdı. Belə halları hər gün yeniləşən, hər gün dəyişən Türkiyənin həyatında müvəqqəti, ötürü məqamlar sayırdı. Onun nəzərində ən mühüm fakt tarixin dönüşü anında Atatürk kimi böyük insanın meydana çıxması, Türkiyəni labüdü məhvdən xilas etməsi və türklüyün qarşısında yeni yollar açması idi. Yalnız bunun xatirinə çox acıları udmaq olardı!

Digər tərəfdən, Atatürk özü də təbiətçə qətiyyətlə kinli adam deyildi. Onu dövrün və şəraitin 1930-cu illərdə dünyaya qoyması “səxavətlə” bəxş etdiyi qəddar diktatorlarla yan-yanaya qaynaq özü ağlagəlməz idi. Təbiətdə böyük xeyirxahlıq, nəciblik və insan sevgisi vardı. Zəruri saydığı məqamlarda hətta üzrxahlıq etməyi də bacarırdı. Əhməd bəyə münasibətdə də dəfələrlə belə böyüklük və alicənablıq nümayiş etdirmişdi. Ona görə də aralarında zaman-zaman meydana çıxan bütün ziddiyyətlərə, fikir toqquşmalarına baxmayaraq, fərqli dünyaların yetirməsi olan, lakin vahid məqsədə, marama xidmət edən bu iki insan maqnitin əks qütbləri kimi biribirini çəkir, əlaqə və ünsiyyətə can atırdı...

SƏRBƏST FIRQƏNİN BAĞLANMASI. TƏNHA MÜXALİFƏTÇİ

Oktyabrın 22-də bələdiyyə seçkiləri rəsmən başa çatdı. Cəmiyyətin dəyişiklik ümidləri və eyforiya dövrü arxada qaldı. Artıq Sərbəst Firqənin sonrakı taleyi ilə bağlı məsələ gündəlikdə daha kəskin dayanırdı. Qəti qərar verməyin zamanı çatmışdı. Həm də bu, elə qərar olmalı idi ki, siyasi oyunun bütün iştirakçıları, ilk növbədə isə Atatürk öz simasını qoruyub saxlaya bilsin və hər şeyin təbii axarı ilə gətirdiyi təəssüratı yaransın.

Son iki ay ərzində çərəyan edən hadisələri gözdən keçirən Əhməd bəy firqənin bağlanması yollarının axtarıldığı ərfədə yazırdı: “Qazi həqiqətən qorxmışdu. Özü də onu qorxutmuşdular. Qorxudan da müşir (marşal – *V.Q.*) Fevzi Çakmak¹⁶⁶ deyil, İsmet Paşa idi və İsmet də birbaşa

¹⁶⁶ Söhbət həmin dövrdə bir sıra mətbuat orqanlarının, ilk növbədə isə “Yarın” qəzetinin ortaya atdığı məsələdən gedir. Guya hökumətin fəaliyyətini daha da qüvvələndirmək, icra hakimiyyətinin nüfuzunu artırmaq üçün Atatürkün cumhurbaşkanı vəzifəsindən istefa edib Vükela Heyəti (Nazirlər Şurası – *V.Q.*) rəhbərliyinə gəlməsi, daha çox təmsilçi xarakteri daşıyan cumhurbaşkanlığı postunun isə onun yaxın silahdaşlarından biri olan marşal Fevzi Çakmaka verilməsi müzakirə mövzusunda çevrilmişdi. Əslində, heç bir əsası olmayan təklif ilk dəfə Sərbəst Firqənin qeyri-rəsmi orqanı sayılan “Yarın” qəzetinin səhifələrində ictimai fikrə sızdırıldığından guya Fethi Okyar və tərəfdarlarının Atatürkü cumhurbaşkanlığından uzaqlaşdırmaq niyyətinə düşmələri ilə bağlı şayiələr yayılmışdı. Baş nazir İsmet İnönü də öz mövqeyini möhkəmləndirmək üçün bu əsassız şayiələrdən məharətlə yararlanmışdı.

yoX (Allah göstərməsin, heç İsmet belə yersiz iş tutardı-mı?), dolayısı ilə hərəkət etmişdi. Səhli mənbədən aldığı xəbərə görə, adamları vasitəsilə Qaziyə şübhə və narahatlı-ğı daha da artırır: “Bələdiyyə seçkilərini gördük. Xalq yalnız o tərəfə axır. İndi sən seçkini həm birmərhələli, həm də ümumi keçirmək istəyirsən. Seçiləcək millət vəkillərinin əksəriyyəti, təbii ki, Fethi bəyin adamları olacaq. Onun günlərin birində əksəriyyətin gücünə arxalanıb hər şeyi öz əlinə almayacağına əminsənmi?”¹⁶⁷ – mesajını göndərmişdi.

Lakin Atatürk heç vəchlə istəməirdi ki, cəmiyyət onun yeni siyasi qüvvənin simasında özünə rəqib gördüyünü və bundan çəkinib ehtiyat etdiyini düşünsün.

Odur ki əvvəlcə hər iki fırqənin qüvvələrini birləşdirərək vahid blok yaratması təşəbbüsü ortaya atıldı. Sərbəst Fırqə rəhbərliyi xilasedici kəmər kimi təklifi həvəslə qəbul etdi. Ancaq sonra məlum oldu ki, TBMM-də İsmet Paşanın tərəfdarlarından ibarət Qırklar qrupu adlı deputat fraksiyası blok fikrinə razılıq vermir.

Daha sonra Atatürk Fethi Okyara seçkiləri uduzmuş partiya kimi həqiqi müxaliətə keçmələrini və “qarşı-qarşıya gəlib mübarizə aparmalarını” təklif etdi. Təbii ki, hətta Əhməd bəyin də razılıqmadığı bu təklif qəbul olunmadı. Çünki Atatürkün təşəbbüsü və razılığı ilə yaradılmış bir fırqəyə təhəmmül edilmədiyi məmləkətdə onun açıq müxaliyyətə keçəcəyi, iqtidara qarşı gerçək mübarizə aparaacağı təqdirdə nələrlə üzləcəyini təsəvvürə gətirmək o qədər də çətin deyildi.

Fethi bəy hələ də özündən nə istənildiyinin fərqiində deyidi. Ona elə gəlirdi ki, Atatürk, sadəcə, məmləkətdəki vəziyyəti öyrənmək üçün ikinci fırqəni qurub, böyük bir siyasi eksperiment aparıb və artıq indi hər şey bəlli olandan

¹⁶⁷ Ahmet Ağaoğlu. “Sərbəst Fırka Hatıraları”, s. 101.

sonra xidmətinə ehtiyac duymadığı köhnə dostunu asanlıqla qurban verəcək...

Fırqə rəisi ilə müqayisədə Atatürkdən qat-qat sərt rəftar görün Əhməd bəy isə əsla belə qara fikirlərə düşməmişdi: “Mən heç zaman onun qənaətinə şərək olmadım. Qazinin bu məsələdəki səmimiyyətinə indi də inanıram. Lakin bu səmimiyyət yalnız Qazinin özünəxas bir səmimiyyət idi. O, elə bir hürriyyət yelləncəyi qurmaq istəyirdi ki, iplərin hamısı öz əlində olsun. Lakin xalqın münasibəti və qarşı tərəfin həmin təzahürlərə verdiyi mənə ürküdücü oldu”.¹⁶⁸

İplərin artıq əlindən çıxdığını görün Atatürk xalqın da bunu bilməsini istəməirdi. Fethi Okyar bir neçə dəfə cumhurbaşkanını ziyarət edəndən sonra, nəhayət, hansı addımı atmalı olduğunu anladı – Sərbəst Fırqə özü-özünü fəş etməli, yəni qapatmalı idi. Sükkutu pozanlar öz xoşları ilə birdəfəlik siyasi səhnədən çəkilməli idilər.

“Fethi bəy Qazi ilə görüşünün xülasəsini verdi və busözləri əlavə elədi: “İndiki vəziyyətdə dağılmaqdan başqa carə yoxdur. Yoldaşlarımızın hamısını sərbəst buraxıram. Amma özüm təkbəşinə müxaliif fəaliyyətinə davam edəcəyəm”. Bu sözlərdən sonra bir-iki nəfər arkadaş da, xatirimdə yaxşı qalıbsa, Naki bəylə mən “biz də sizinlə bərabərlik” dedik. Yas və matəm içində evlərimizə döndük”¹⁶⁹, – deyər Əhməd bəy Sərbəst Fırqənin fəaliyyətinin dayandırılması ilə bağlı son qərarın verdiyi günü xatırlayaraq yazırdı.

Sərbəst Fırqə dramının son pərdəsi qapanmazdan əvvəl Əhməd bəy Atatürklə bir daha üz-üzə gəlməli olmuşdu. Qələm yoldaşı, hadisələrin başlanğıcında “hansı fırqəyə girirsə girsin, Əhməd bəy yenə bizim dostumuzdur” deyən Yunus Nadi ilə millət vəkilli Necmettin Sadak onun guya

¹⁶⁸ Ahmet Ağaoğlu. “Sərbəst Fırka Hatıraları”, s. 102.

¹⁶⁹ Ahmet Ağaoğlu. “Sərbəst Fırka Hatıraları”, s. 105.

“Qazinin firqə məsələlərində tərəfsiz qalmasına etiraz bildiran” məqaləsi barədə Atatürkə xəbər çatdırmışdılar. Atatürk izahat tələb etmişdi. Əhməd bəy həqiqətən belə bir yazısının olduğunu, lakin onun bir neçə il əvvəl, Qazinin bir tərəfə çökilib firqələrarası münasibətlərə qarışmamasını tələb edən Hüseyn Cahitə cavab kimi yazıldığını bildirsə də, məsələ bağlanmışdı. Atatürkün istəyi ilə köhnə məqalə yenidən mətbuat səhifələrinə çıxarılmış, Yunus Nadi ilə qələm mücadiləsi başlanmışdı. Əhməd bəy ikinci cavabdan sonra opponentinin artıq təhqirə keçdiyini görüb polemikani dayandırmışdı.

Bu arada isə Sərbəst Firqə dramı (komediyası?!) öz finalına yetişmişdi.

Noyabrın 17-də Atatürkün də iştirak etdiyi və on saat yaxın çəkən iclasında Məclis son iki ayda ölkənin siyasi gündəmini bu qədər qarışdıran Sərbəst Cümhuriyyət Firqəsinin fəaliyyətinin dayandırılması ilə bağlı qərar verdi. Türkiyədə siyasi həyatın demokratikləşdirilməsi və çoxpartiyalılığa keçid istiqamətində ortaya atılan ilk təşəbbüs uğursuzluqla nəticələndi. Sərbəst Firqə yüz gün də yaşaya bildi.

Müxalif yönlü partiyanın süqutu həmişə belə təsadüflərdə olduğu kimi, diribaş mənəbpərəstlərin yüksəlişi üçün uğurlu zəminə çevrilmişdi. Atatürkün Məclisdə olmasından istifadə edən ayrı-ayrı millət vəkilləri cumhurbaşkanının xoşuna gəlmək, habelə gələcəkdə siyasi dividend və vəzifə qazanmaq üçün həmkarlarının ünvanına ən sərt ifadələr işlətməkdən, hətta onları həbs və məhkəmə ilə hədələməkdən də çəkinmirdilər.

Bütün bunlar artıq siyasi baxışlarına görə üç dəfə məhbəsə girib-çıxmış Əhməd Ağaoğlunu qorxutmurdu. Onu daha çox cəmiyyətin və Cümhuriyyətin gələcəyi ilə

bağlı əndişə və ümitsizlik sarmışdı. Əhməd bəyi yaxından tanıyan, xüsusən də 1930-cu illərdə ədəbi-ictimai sahədə sıx əməkdaşlıq edən Peyami Sefa Sərbəst Firqə hadisəsinin ağsaqqal dostunun ruhunda oyandırdığı təbəddüatlardan bəhs edərkən yazırdı: “Milli mücadilə və inqilab illərində onu Cümhuriyyət Xalq Firqəsinin ən hərəətli ideoloqu kimi mətbuat mühitinin və dövlət qəzetinin başında görürük. Lakin 1930-cu illərə doğru Xalq Partiyasının dövlətçi səciyyə almaq istiqamətindəki meyli Ağaoğlunu əsəbiləşdirməyə başlamışdı. Sərbəst Firqənin təşəkkülü və iflası isə onun son ümidlərini əvvəlcə alovlandırmış, sonra isə söndürmüşdü”.¹⁷⁰

Əhməd bəy ağır yükəndən xilas olublarmış kimi rahat nəfəs alan həmkarları ilə müqayisədə firqənin bağlanması qərarını çox ağır qarşılamışdı. Həm də onu ağırdan bir siyasi qurumun fəaliyyətinə son qoyulması deyil, ətrafındakı bir qisim insanların prinsipsizliyi və mənəviyyətsizliyi idi: “Dünyanın heç yerində misli görünməmiş bu avantüra çox dolğun, çox dalğalı-tələtli, çox görüb-götürmüş, çox zərbələr yemiş, fəqət birca dəqiqə də ümitsizliyə qapılmayan mənəviyyətim üçün ən ağır və acı, ən çəkiməz bir sarsıntı oldu. Aclılıq firqənin dağılması ilə bağlı deyildi. Xeyr! Bu firqə ətrafında görüb təmas etdiyim əxlaq düşkünlüyündən qaynaqlanırdı. Gördüm ki, beş il əvvəl dinin unudulmasından, ərəb sərf-nəhvinin aradan götürülməsindən, xilafətin və çarşabın ləğvindən acı-acı şikayət edən xocalar, indi də bizi bütün bunları geri qaytarmaqda ittiham edirlər. Gördüm ki, hürriyyətsizlikdən, zülm və istibdaddan, özbaşınalıq və sui-istifadələrdən ağız dolusu danışan ziyalılar indi də hürriyyətin zərərlərindən, yeni firqənin məmləkəti uçuruma aparmasından hərəətlə söz açırlar. Gördüm ki, liberallığı

¹⁷⁰ Peyami Sefa. “Ahmet Ağaoğlu”. “Cumhuriyet”, 25 Mayıs 1939.

ilə şöhrət qazanmış ədiblər indi də faşizmin ideal idarə şəkli olduğunu sübut etməyə qalxıblar”¹⁷¹.

Partiya qapandı. Muxalifətçilik yolunu təkbəşinə sürdürəcəklərini bəyan edənlər isə az qala, ertəsi gün fikirlərini dəyişdilər. Keçmiş partiyalarının – CXF-nin ağışuna qayıdıb rejimə əvvəlkindən də canfəşanlıqla xidmət etməyə başladılar. Nə qədər qaribə görünsə də, bu istiqamətdə ilk addımı muxalifətçilik barədə hamıdan uca səsə danışan Fethi Okyar özü atdı. Sərbəst Firqə adına alınmış avtomobilin açarını Atatürkdən şəxsi hədiyyə kimi qəbul etdi. Öz istəyi ilə şəxsinin və Sərbəst Firqə ilə bağlı fəaliyyətinin mətbuatda müzakirə və tənqid olunmasına ən yüksək səviyyədə yasaq qoyulmasına nail oldu. Mümkün tənqidçiləri yerindəcə susdurmaq üçün öz qəzetini (bəlkə də Əhməd bəy üçün nəzərdə tutmuşdu?) açmağa icazə aldı. Lakin keçmiş firqə rəisi nədənsə bu imkandan yararlanmadı. Bir müddət sonra isə Türkiyənin London səfiri təyin edilərək əvvəlki rahat, firtinasız həyatına qayıtdı.

Heç bir siyasi, yaxud vəzifə iddiası olmayan keçmiş firqə baş katibi Nuri Conker Atatürkün ən yaxın dostu statusunda mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

Sərbəst Firqədən uzaqlaşması Reşit Qalib bəyi Atatürkə daha da yaxınlaşdırdı. Türk Dil Qurumu və Türk Tarix Qurumu kimi elmi cəmiyyətlərə rəhbərlik etdi. Bir müddət xalq təhsili naziri vəzifəsində çalışdı. Nazir kimi ilk təşəbbüslərindən biri məktəblərdə “Atatürk andı”nın qəbul edilməsi oldu...

Yüksək göstərişi Atatürkün özündən almasına baxmayaraq, Sərbəst Firqəyə qoşulduğu üçün peşmançılığını hələ partiya qapanmadan dilə gətirən şair Mehmet Emin Yurdakul yenidən TBMM kürsüsündə öz yerini tutdu.

Hasan Tahsin Uzer növbəti dövəmdə millət vəkili seçildi, sonra isə Üçüncü Ümumi Müfəttiş kimi yüksək dövlət vəzifəyə təyin olundu.

Fethi Okyarın ardınca təkbəşinə muxalif fəaliyyətini sürdürəcəyini bildirən Mehmet Naki Yücekök də əski partiyasına – CXF-yə qayıdıb millət vəkilliyini daha bir neçə dönəmə uğurla davam etdirdi.

Bir sözlə, fikrini dəyişib tövbə qapısından keçənlər, Əhməd bəyin yazdığı kimi, “Qazidən müxtəlif maddi və mənəvi təsəllilər almaq şərafinə nail oldular. Bəziləri bankların idarə heyəti üzvlüyünə təyin edildi, “qızlarının toyu”, yaxud “uşaqlarının xəstəliyinə” görə böyük yardımlar aldı, qalanları da, bir-iki nəfəri çıxmaq şərti ilə, itaətkarlıq göstərən canlarını qurtardı və yenidən məbus seçildilər”.¹⁷²

Sərbəst Firqənin rəhbər üçlüyə daxil olan tanınmış isimlərindən yalnız Əhməd bəy Atatürkün hüzurunda dediyi sözün üstündə durdu. Firqə bağlananad bir gün sonra “Axşam” qəzetində belə bir bəyanatla çıxış etdi: “Bəli, firqənin qapanmasına qərar verdik. Yeni firqə təsisi mövzuvi-bəhs deyildir. Xalq Firqəsinə geri dönmək niyyətində deyiləm. Məclisdə bundan sonrakı mövqeyim müstəqil məbus mövqeyi olacaqdır”.¹⁷³

Üçüncü dönəm TBMM-in səlahiyyət müddəti 1931-ci ilin martında başa çatdı. Əhməd bəy növbəti seçkilərdə namizədliyinin irəli sürülməsi üçün heç kimə minnətçi düşmədi, hətta paytaxt Ankaranı tərk edib “kükünlər kenti” kimi tanınan İstanbula köçdü. Hüquq professorluğunu İstanbul Darülfünunda davam etdirdi.

Qurucularından biri olduğu Ankara Hüquq Məktəbindəki tələbələri onu göz yaşları ilə yola salmışdılar. Hisslərinə hakim kəsilə bilmədiyindən özü də ağlamışdı. İstanbula isə... Bu barədə oğlu Səməd məktubunda yazırdı: “Dünən

¹⁷² Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 119.

¹⁷³ Ahmet Ağaoğlu. “Bir Duyuru”. “Akşam”, 18 Kasım 1930.

¹⁷¹ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Fırka Hatıraları”, s. 118–119.

darülfünunda ilk dərsmi verdim. Böyük sinif otağı ağzına qədər dolu idi. Sinfə girdiyim anda kəsilmək bilməyən alqış tufanı ilə qarşılaşdım. Çıxanda da eyni şey... Əgər bundan məmnun qalmadığımı desəm, inanmayın".¹⁷⁴

Əhməd bəy Atatürk qarşısındakı vədini yerinə yetirmişdi – siyasətdən çəkilməmiş, sırf müəllimliklə məşğul olmağa başlamışdı. Lakin izzəti-nəfsini qoruması, sözünün ağası olması ona baha başa gəlmişdi. Əski firqədaşı Rəşit Qalib bəyin nazirləri dövründə keçirilən təhsil islahatı – darülfünunların Avropa tipli universitetlərə çevrilməsi prosesində 1933-cü ildə bu sonuncu iş yerini, gəncliklə canlı ünsiyyət imkanını da itirmişdi. Həm də onu sanki cəzalandıraraq bir daha "dövlət kadrosuna alınmamaq şərti ilə" cüzi təqaüdlə pensiyaya göndərmişdilər.¹⁷⁵

Bu dövrdə Əhməd bəyin 62–63 yaşı vardı. Fiziki və intellektual imkanlarının gur, məhsuldar çağını yaşayırdı. Yeganə təsəllisini yorulmaq bilmədən çalışmaqda tapırdı. Sərbəst Firqənin bağlanmasıdan bir neçə ay sonra ümumi dostları olan Yusuf Akçura Əli bəy Hüseynzadəyə 23 iyun 1931-ci il tarixli məktubunda yazırdı: "Əhməd bəy zində və çalışqandır. Allah onu dünyaya gətirəndə belə yarıdır. Heç durmadan çalışır, danışır, qovğa edib durur. Sübh erkəndən, hələ yuxudan oyanmadan bilmərrə onun əmrlərini, sanki bir komandan paşa kimi verdiyi əmrləri eşidirəm. Çaplarına komanda edirmiş kimi əmrlərini..."¹⁷⁶

Dostlarının astagəl adam kimi tanıdıqları Yusuf Akçura Əli bəyə 15 mart 1932-ci il tarixli başqa bir məktubunda isə artıq Ankara ilə vidalaşmış bərdəfəlik İstanbulla köçmək ərafəsində olan Əhməd bəyin işgüzarlığından, enerjisindən

heyranlıqla söz açaraq yazırdı: "Əhməd bəy hələ də buradadır. İşini sahmana salmaqda məşğuldur. "İndicə onu tutacağam" deyər düşündüyün halda suda balıq kimi əlindən sürüşüb qaçır. Haydı, bir qeyrət daha! Doğrusu, Əhməd bəyin bu yaşda enerjisinə heyranam. Allah bədnəzərdən axlasın!..."¹⁷⁷

Amma baş nazir İsmet İnönünün "yetmiş insan potensialının" olmamasından acı-acı şikayətləndiyi 1930-cu illər Türkiyəsində Əhməd Ağaoğlunun ensiklopedik zəkasına, universal biliklərinə, tükənməz enerjisinə təbiiq sahəsi tapılmamışdı...

Əhməd bəy kütlə psixologiyasına uymamaq yolunu özü seçmişdi. Sərbəst Firqəyə də yalnız Atatürkün bunu istədiyinə, yaxud Fəthi bəyin dostcasına xahişinə görə deyil, liberal və demokratik dəyərlərə səmimi bağlılığına, Türkiyədə həqiqi Cümhuriyyət qurulması üçün öz töhfəsini vermək istədiyinə görə qoşulmuşdu. Sonda zərbələrin daha çox özünə qarşı yönəlməsində əski Sərbəst Firqə yoldaşlarını qətiyyətlə suçlu saymırdı.

Bunu Londonda, Fəthi bəydən aldığı məktuba yazdığı cavabdan götürülmüş aşağıdakı sətirlər də sübut etməkdədir:

"Açıq söyləyəcəyəm: şüursuz şəkildə sizin arxanızca süründüyümü və bu səbəbdən də başıma gələnlərdə özünüzün də, bir növ, məsuliyyət payınız olduğunu düşünərək mənəvi cəhətdən rahatsızlıq keçirsəniz, o zaman özümü doğrudan doğruya təhqir edilmiş sayaram.

Xeyr! Mən etdiklərimi hər zaman fərqi nə vararaq, anlayaraq, öz istəyimlə etmişəm. Bir kimsənin, xüsusən də sizin burada hər hansı bir məsuliyyətiniz ola bilməz. Təbii ki, dostluq, həmkarlıq hissənin təsiri ilə mənə laqəyd qala bilməzsəniz. Amma bu yolda üzərinizə düşənləri artıqlama-

¹⁷⁴ Samet Ağaoğlu. "Babamdan Hatıralar", s. 37.

¹⁷⁵ Hilmi Ziya Ülken. "Türkiyədə Çağdaş Düşüncə Tarihi". İstanbul, 1992, s. 409.

¹⁷⁶ Yavuz Akpınar. Yusuf Akçuranın Hüseynzadə Ali Bəy Yazdığı Mektublur". Türk Yurdu, 2011, c. 31, say 284.

¹⁷⁷ Yavuz Akpınar. Göstərilən məqaləsi.

sı ilə yerinə yetirmədinizmi? İmkansızlığa qarşı siz nə edə bilərdiniz ki?"¹⁷⁸

Əhməd bəy özünəxas humanizm və yüksək mədəniyyətə Fethi Okyara haqq qazandırsa da, əski partiyadaşı, həqiqətən, vəziyyəti dəyişmək üçün bir şeylər edə bilirdi. Ən azı, yaxın münasibətlərdə olduğu cumhurbaşkanı qarşısında onun iddialardan uzaq olduğunu, ilk növbədə, hüriyyət və Cümhuriyyət sevgisinə, türklüyə sarsılmaz inam və məhəbbətinə görə belə prinsiplə mövqə sərgilədiyini söyləyə bilirdi. Lakin şəraitin təsiri altında hər kəs yalnız özünü düşünürdü. Bu isə Əhməd bəyin də ürək ağrısı ilə yazdığı kimi, elə vəziyyətə gətirib çıxarmışdı ki, "Məclis bir qumarxanaya çevrilmiş, məbuslar əl qaldırıb-endirən məşin halını almışdılar. Əfkarı-ümmümiyyə və tamam susdurulmuş, qəzetlər pul müqabilində açıqca maddəliq etməyə başlamışdılar. Bir-iki bank ətrafında toplaşmış bir ovuc müftəxorlar, arxasında hökumətin dayandığı yüksək rütbəli məmurlar dövlət aradan məmləkətin həyat qaynaqlarını xalqın hər gün artdıraraq və ehtiyacları hesabına tərəddüd etmədən, qorxusuz-ürküsüz talayib-dağırdılar. Ağızdan-ağıza yüz cür narazılıqlar dolaşdı. Haqqında danışanların çoxu Xalq Fırqəsi mənsubları və ondan vəzifə alanlar idi".¹⁷⁹

Müxalif partiyanın Böyük Millət Məclisində iştirakının arzu edilməz sayıldığını və mümkün olduğu görün Əhməd bəy 1930-cu illərdə türk siyasi lüksikonuna ilk dəfə "sərbəst millət vəkil" anlayışını gətirmişdi. Məclisdə fərqli fikrin heç olmazsa bu yolla səsləndirilməsini istəmişdi. Və ilk nümunəni özü ortaya qoymuşdu.

Eyni zamanda bütün çətinliklərə baxmayaraq, tənha müxalifətçi missiyasından da ömrünün sonuna qədər əl

götürməmişdi. Çünki tanınmış türk yazıçısı və jurnalisti Vala Nurettinin (Va-Nu) daqiqə müşahidə etdiyi kimi, "sözləri və yazıları nəticəsində şəxsi zərəre düşəcəyindən heç vaxt qorxub-çəkinməmişdi".¹⁸⁰

Lakin belə bir cəhəti ayrıca qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd Ağaoğlunun müxalifliyi siyasi xarakter daşıyırdı. Heç bir vəchlə Atatürkə, yaxud Cümhuriyyət quruluşuna qarşı çevrilməmişdi. Onu rahat edən CXF-nin getdikcə daha "dövlətçi" (burada dövlətin resurslarından istifadə edən mənasında işlənmişdi – *V.Q.*) partiya kimi fəaliyyət göstərməsi, fərdin cəmiyyətdəki rolunun minimuma endirilməsi idi. Əhməd bəy türk xalqı qarşısında Atatürkün cəhanşümul xidmətlərini yüksək qiymətləndirməklə, onu ölkənin ömürlük lideri görməklə yanaşı, Türkiyədə hər hansı bir şəkildə diktatura üsuli-idarəsi qurulmasından qəti əleyhdarı idi. O, eyni qətiyyətlə faşizm və kommunizm kimi ifrat sağçı və solçu təlimlərin əleyhinə çıxır, Türkiyə Cümhuriyyətinin gələcək inkişafını liberal demokratiya, insan azadlığı, hüquqa və qanunun aliliyinə hörmətdə, respublikaçılıq ideallarına dönmədən əməl edilməsində görürdü.

Və bu müstəvidə hakimiyyətin, dövlət adamlarının məsuliyyəti məsələsinə bütün kəskinliyi ilə ortaya qoyurdu. Onlara tarixin həmişə bir yöndə, bir axarda davam etməyəcəyini xatırladaraq yazırdı: "Əgər günlərin birində ciddi bir müxalif fırqa təşəkkül etsə və həmin fırqa keçmiş qurdalamağa başlasa, bu gün iş başında olanların bir çoxunu məhkəməyə çəkmək lazım gələcək".¹⁸¹

Deməyə ehtiyac yoxdur ki, ümumi axına qoşulmayan Əhməd bəyin müstəqil mövqeyi, cəsarətli çıxışları bu hisslərdən məhrum olanları daim əsəbiləşdirirdi.

¹⁷⁸ Ahmet Ağaoğlu. "Sərbəst Fırka Hatıraları", s. 153.

¹⁷⁹ Ahmet Ağaoğlu. "Sərbəst Fırka Hatıraları", s. 120.

¹⁸⁰ Va-Nu (Vala Nurettin). "Ahmet Ağaoğlu". "Akşam", 21 Mayıs 1939.

¹⁸¹ Ahmet Ağaoğlu. "Sərbəst Fırka Hatıraları", s. 121.

AXINA QARŞI “AXIN”!

Fransada, Sorbonna tələbəsi ikən başladığı mətbuat fəaliyyətini Əhməd bəy ara vermədən düz 50 il davam etdirmişdi. Bakıda, Gəncədə, Ankarada, İstanbulda onun baş redaktorluğu ilə ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi mühitə öz möhürünü vuran 10-a yaxın qəzet nəşr olunmuşdu. Bu qəzetlərdə fransız, rus, fars, Azərbaycan və Anadolu türkçəsində sayını heç kimin, heç özünün də bilmədiyi, heç vaxt toplayıb bir araya gətirmədiyi yüzlərlə məqaləsi dərc edilmişdi. Dostu Yusuf Akçuranın obrazlı ifadəsi ilə desək, həqiqətən də həmin yazıları yan-yana düzmək mümkün olsaydı, Bakıdan İstanbula geniş bir yol açılardı.

Ankaranın ictimai baxımdan gur, hərəkətli mühitindən sonra həyatında yaranan dəhşətli boşluğu doldurmaq üçün tezliklə, əslində, firtinasız bir ömür yaşamaq üçün gəldiyi İstanbulda da “öz” mətbu orqanının təsisinə qarşısalmaz ehtiyac duydu. Bu ehtiyac o qədər şiddətli idi ki, “xeyrixahlar”ın köməyi ilə günün birində, həm də çox tezliklə meydana çıxacaq təhlükələr də Əhməd bəyin eyninə gəlmirdi. Üstəlik, alibisi vardı – siyasi qəzet nəşr etmək niyyətində deyildi. Sadəcə, insanlarla açıq söhbət etmək, fikir və düşüncələrini, həyat təcrübəsini onlarla bölüşmək ehtiyacı qalmasa da, Türkiyəyə, Atatürkə və Cümhuriyyətə bu yolla xidmətə can atırdı.

Simvolik ad daşıyan “Axın” qəzeti belə meydana gəlmişdi. Özünü “yovmi (gündəlik – V.Q.) siyasi, ictimai müstəqil türk qəzeti” adlandıran, “cümhuriyyətçi, xalqçı, laik və inqilabçı” mövqedə dayanacağını elan edən baş redaktor Əhməd Ağaoğlunun dili ilə: “Hökmlərimizdə şəxsi ehtiraslardan uzaq duracaq və türkün yüksək mənfəətlərini özümüz üçün yeganə istiqamət hesab edəcəyik. Qəzetimizin gedəcəyi yol, güdəcəyi hədəf budur”,¹⁸² – vədini verən “Axın”ın ilk sayı 1933-cü il mayın 29-da, sonuncu, 119-cu sayı isə həmin il sentyabrın 24-də çıxmışdı. Baş yazar kimi Əhməd bəyin adına son dəfə “Axın”ın 24 avqust 1933-cü il tarixli 87-ci sayında təsadüf edilir. Qalan 30 nömrə redaksiya heyəti adından buraxılmışdı. İlk saydan nəşri dayandırılana qədər qəzetin sahibi və yazı işləri müdiri kimi Hacı Ağaoğlu Yusuf Ziya göstərilmişdi.

Əhməd Ağaoğlunun yarıməsrlilik jurnalistlik fəaliyyətində “Axın” baş redaktor kimi çapa imzaladığı sonuncu nəşr idi. Övladlarının xatirələrində yer tapmış bir varianta görə, niyyətini gerçəkləşdirmək üçün xanımının zinat əşyalarını, nadir Qarabağ xalılarını dəyər-dəyməzinə satmışdı. Qəzet ideyası onu elə aludə etmişdi ki, birgə yola çıxdığı adamların kimliyini də sona qədər araşdırıb öyrənməmişdi.

“Axın”ın ən fəal müəllifi baş redaktor özü idi. Qəzetin 67 sayında təfriqələr halında onun Maltadakı ikiillik sürgün həyatından bəhs edən “Mütərikə və sürgün xatirələri” əsəri nəşr olunmuşdu. Bundan başqa, demək olar ki, hər sayda ən müxtəlif mövzularda yazıları çıxırdı. Qəzet İstanbulda nəşr olunsada, bütün Anadoluda yayılırdı. Qısa zamanda əyalətlərdə müxbir şəbəkələri yaranmışdı. Müasir anlamda interaktiv fəaliyyət göstərən bir mətbu orqanı idi.

Bu qəzetin səhifələrindəki bir çox yazılarında Əhməd bəy xalq dardlarının tərcümanı kimi çıxış edir, yalnız ic-

¹⁸² Ağaoğlu Ahmet. “Gazetemizin Yolu, Dileği ve Tarzı. “Axın”, 29 Mayıs 1933.

timai-siyasi məsələlərə deyil, təhsilə, kənd təsərrüfatına, ticarətə, sənayeyə, vergi sisteminə və s. hərtərəfli bələdlük nümayiş etdirirdi. Həm də bütün bu məsələlərdə xalqın maraqlarından çıxış edirdi.

Qəzetin məqsəd və məramını açıqlayan Əhməd Ağaoğlu məqalələrindən birində yazırdı: ““Axın” bir xalq qəzetidir, fəqir-füqəranın qəzetidir. Onlarla çiyin-çiyinə addımlamaq, fəlakətlərinə kədərlənmək, xoş günlərinə sevinmək “Axın”ın tutduğu yoldur. “Axın” həqiqətlər, fəzilətlər önündə səcdə edən, yedz çökən bir fikir abidəsidir. Xoşa gəlib-gəlməyəcəyindən asılı olmayaaraq, hər zaman Cümhuriyyətin adına yaraşmayan işlərə qarşı çıxır. Qanun rəhbərimiz, vicdan məhkəməmizdir”.¹⁸³

Əhməd bəyin açıq imza ilə yazdığı bir çox məqalələrin əsas tənqid hədəfi İsmət İnnönü hökumətinin apardığı iqtisadi siyasət idi. O, şəkər, spirtli içkilər idxalı sahəsində yaranan monopoliyalara, kömür sənayesində çalışan fəhlələrin ağır vəziyyətini, bələdiyyələrin fəaliyyətsizliyini, inhisarların ölkə iqtisadiyyatını çökdürməsinə, Anadolu kəndlərinin çıxılmaz durumunu bir vətəndaş yangını və təəssübkeşliyi ilə ictimai fikrin diqqətinə çatdırmağa, günün mövzusunə çevirməyə çalışırdı. Müəllifin özünün də yazdığı kimi, “haqqa abidlik, haqsızlığa asilik” bu məqalələrin başlıca leytmotivini təşkil edirdi. İnsanları ayıq salan, onları öz haqları və hüquqları uğrunda mübarizəyə çağıran belə mətbu çıxışlar, aydın məsələdir ki, rəsmi dairələrlə, hökumət məmurları ilə qarşıdurmaya gətirib çıxarırdı.

Fəaliyyətinin ikinci ayında “Axın” sərt tənqid siyasətinə görə məhkəmə önünə çıxarılmışdı. Hakimin Ankara Hüquq Məktəbindəki keçmiş tələbələrindən biri olduğunu öyrənən Əhməd bəy özünə mühakiməsiz cəza verilməsinə

¹⁸³ Ahmet Ağaoğlu. ““Axın” Neden Üç Kuruş?”. “Axın”, 20 Eylül 1933.

tələb etmişdi. Səbəbi ilə maraqlananda “tələbəsinə fikir və söz azadlığına hörmət hissi aşılaraq bilməyən bir hüquq müəllimi hər bir cəzaya layiqdir” demişdi.¹⁸⁴

Doğrudur, yuxarıda da vurğulandığı kimi, “Axın” qəzeti heç bir siyasi qüvvəni təmsil etmirdi. Baş redaktorun özünün də hər hansı siyasi iddiaları, yaxud şəxsi təmənnaları yox idi. O, sadəcə, türk millətini ürəkdən sevən, Cümhuriyyət ideallarına varlığı ilə bağlı olan həqiqi vətənpərvər kimi mövcud nöqsanlara laqeyd və seyrçi qala bilmirdi. Nəyinsə islah olunmasına, müsbətə doğru dəyişdirilməsinə, vətəndaşların ölkədə gedən proseslərə laqeyd qalmamalarına çalışırdı. Lakin Əhməd bəyin ənənəvi “xeyirxahları” vətəna, millətə xidmət istəyindən irəli gələn bu təşəbbüsləri Atatürkcə dövlətin siyasi xəttinə, hökumətin fəaliyyətinə müxalifətçilik şəklində təqdim edirdilər.

Faşist Almaniyası və SSRİ-də qorxulu meyillərin baş qaldırdığı bir şəraitdə Ağaoğlu təcrübəli siyasətçi kimi “Axın” səhifələrində beynəlxalq həyat məsələlərinə də geniş yer verir mövcud prosesləri təhlil edirdi. Həm də bu zaman fikirlərinin ali rəhbərliyini xoşuna gəlib-gəlməyəcəyini ikinci dərəcəli məsələ sayırdı. Müasir türk tədqiqatçısı Hakkı Uyarın dəqiq müşahidə etdiyi kimi, “Ağaoğlu dünyanın içində bulunduğu böhrandan çıxış yolunun kommunizm, faşizm, hitlerizm və şəxsi hökumətlər (diktatorluqlar) olmadığını bildirir, özəlliklə dünya böhranının bütün məsuliyyətini parlamentarizmə axtarmağı yanlış sayır, avtoritar üsuli-idarəni parlament idarəçiliyindən üstün tutmağı “dəlilik” hesab edirdi”.¹⁸⁵ Görünür, “Axın”ın fəaliyyətində narahatlıq doğuran əsas məqamlardan biri də bu siyasi nüanslar idi.

¹⁸⁴ Süreyya Ağaoğlu. “Bir Ömür Böyle Geçti”. İstanbul, 1975, s. 64.

¹⁸⁵ Hakkı Uyar. “Ağaoğlu Ahmet’in “Liberal-Muhaliif” Gazetesi” – “Akin””. Toplumsal Tarih. İstanbul, Mayıs, 1997, say 41, s. 44.

Digər tərəfdən, qəzet mövcud hakimiyyət və onun formalaşdığı münasibətlər sistemi ilə üz-üzə gəlməkdən, fərqli mövqe sərgiləməkdən çəkinmirdi. Prinsiplərini qətiyyətlə müdafiə edərək yazırdı: ““Axın” öz xeyrini düşünmüş, insanlığı, qəzetçilik şərəfini və mətbu sözün nüfuzunu əsas götürür. Digər qəzetlər dünən polis müdirliyindən şikayət edərək, ertəsi gün isə yaydıqları xəbərlə bağlı təkzib verərlər, çünki çəkinib qorxarlar, çünki səciyyələri yoxdur. Ona görə də ertəsi gün şikayət etmədiklərini, sadəcə, “ərzi-hal” bildirdiklərini dilə gətirərlər. Bu qədər ağciyər mövqe tutan belə qəzetlərdən “Axın”ı fərqləndirən cəhət onun heç vaxt tüpürdüyünü yalamamasıdır”.¹⁸⁶ “Axın”, ilk növbədə isə Əhməd bəy bir gənclik çılgınlığı, hətta bölli dərəcədə öcaşkenlik ruhu ilə səciyyələnən belə çağırışlarla haqq-ədələt mövqeyində dayandığını, güclülərin istədiyi səmtə axmadığını xüsusi nəzərə çarpdırırdı.

CXP iqtidarının rəsmi orqanı, bir vaxtlar Əhməd bəyin özünün də redaktoru olduğu “Hakimiyyəti-milliyə” ilə polemika, bu qəzetin xalqın sərvətinə əl uzadan bir ovuc məmurun maraqlarını müdafiə etməsi, ehtikar və inhisar siyasətinin ifadəçisi olması ilə bağlı “Axın”da yer alan tənqidlər, çox güman ki, Çankayanın, daha çox isə İsmət İnönü hökumətinin səbir kasasını daşıran son damlaya çevrilmədi. Belə yazılardan birində deyilirdi:

“Ankarada gündəlik bir qəzet çıxır. Adı “Hakimiyyəti-milliyə”dir. Bu qəzet hökumətin malıdır. Qidasını ya bərbəşə, ya da dolayısı ilə onun yardımlarından alır. Vəzifəsi iqtidardakı dövlət adamlarının güddüyü siyasətin müdafiəsidir.

Orada yazanlar, çalışanlar sabit bir fikir sahibi deyillər. Sütjetlərini hər gün təzə-tər şəkildə yuxarıdan alırlar.

Katibləri, müəllifləri, mühərriri məmur, baş mühərriri həm məmur, həm də məbusdur. Bu qəzet elə bil dərsini

daim yaxşı əzbərləyən bir məktəb çocuğudur. İdrak deyil, hafizə ilə danışıq. Kəlmələri özü seçir, fikirlərində isə tutuşdurur”.¹⁸⁷

Təbii ki, mövcud idarəçilik sisteminə qarşı çevrilmiş belə sət tənqidi Əhməd bəyə bağışlamayacaqdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, hökumətin fəaliyyətindən bütün narazılığına baxmayaraq, “Axın” Atatürkün adını həmişə yüksək hörmət və ehtiramla çəkirdi. Özünü “kamalizmin mübəşşiri” sayan qəzetdə Qazi haqqında heç bir tənqide yer verilmir, fəaliyyətindən daim minnətdarlıq və iftixar hissi ilə bəhs olunurdu. Lozanna anlaşmasının onuncu ildönümü ilə əlaqədar İstanbul Darülfünunun tələbələri qarşısında oxuduğu mühazirədə Əhməd Ağaoğlu Atatürkü fəxr və minnətdarlıq hissi ilə “inqilabımızın böyük Başbuğu” adlandırmışdı.

Lakin yürütmək istədiyi balans siyasəti, gördüyü ehtiyatlılıq tədbirləri “Axın” qəzetini və onun baş redaktorunu Atatürklə qarşıdurmadan xilas edə bilməmişdi.

1933-cü ilin payızında bir axşam Əhməd bəy Dolmabahçe sarayına, İstanbulda olan Atatürkün şam süfrəsinə dəvət edilmişdi. Əvvəlcə hər şey qaydasında idi. Qazi ona hörmətlə yanaşırdı, diqqət və lütfkarlığını əsirsəgirmirdi. Sanki Sərbəst Fırqə ilə bağlı artıq tarixin yaddaşına qovuşmuş əsəbi, qanqaraldıcı atmosfer həmişəlik yaddan çıxmışdı. Amma bu xeyirxah ab-hava qəflətən dəyişmişdi. Şam yeməyindən sonra, masaya qəhvə verildiyi zaman Atatürk birdən-birə “Axın” qəzetinin son saylarının gətirilməsini tapşırmış, qəzetdən əvvəlcədən seçilmiş bəzi yazıların hamının eşidəcəyi səslə ucadan oxunmasını əmr etmişdi. Sonunda yaxşı heç bir şey gözlənilməyən qıraət bitincə üzünü Əhməd bəyə tutub sət, əsəbi səslə izahat istəmişdi.

¹⁸⁶ Ahmet Ağaoğlu. “Bu “Akın” Hedefe Koşuyor”. “Akın”, 13 Eylül 1933.

¹⁸⁷ Ahmet Ağaoğlu. “Bu “Akın” Hedefe Koşuyor”, “Akın”, 13 Eylül 1933.

Əhməd bəy isə belə yazıların heç bir halda dövlətə qarşı çevrilmədiyini, sadəcə, “cəmiyyətin qüsurlarını göstərən ictimai tənqid” olduğunu bildirmişdi. Belə ictimai tənqidin əksər Qərb ölkələrinin mətbuatında geniş yayılması ilə bağlı çoxsaylı örnəklər gətirmişdi. Cavab Atatürkü təmin etmişdi. O, mövcud qanunvericiliyin eyni şəxsə həm universitet professoru, həm də qəzet redaktoru kimi çalışmaq haqqı verib-vermədiyi ilə maraqlanmışdı. Hüquq eksperti kimi dəvət edilən professor Mehmet Fuat Köprülü bunun mümkünsüz olduğunu bildirmişdi. Eşitdiyi sözlərdən ipucu kimi yapışan Atatürk əsəbi tonla: “Hələ söylə görək, sən qəzet çıxarmaq üçün pulu haradan alırsan?” – deyər təhdidədi ki tərzdə soruşmuş və “Axın”ın maliyyə qaynaqları ilə maraqlanmışdı. Söhbətin bu gərgin məqamında Əhməd bəyin köhnə marazi olan tərslik və inadkarlıq hissləri baş qaldırmışdı. Məsələnə sakit bir tərzdə yoluna qoymaq əvəzinə, tarana getməyi daha üstün tutmuşdu: “Həmin andaca necə qorxunc bir intriqanın başladığını anladım: “Paşam, “Axın”ın nüsxələri bura gətirilərk məqalələrim oxunan zaman özlüyümdə artıq nəşi dayan-dırmağa qərar vermişdim. Ancaq bir halda ki, belə şübhə var, müfəttişlərinizi göndərib pulları haradan və necə tapdığımı yoxlatdırmayınca qəzeti bağlamayacağam”, – dedim”. “Demək, baş aparırsan! – deyər Atatürk əvvəlki lütfkarlığını unudub açıq təhdidə keçmişdi. – Və onu da unudursan ki, gəlib burada bizim qoltuğumuza sığınmışsan”¹⁸⁸

Gözləmədiyi zərbə dəfələrlə eşitdiyi istehza qarışıq tikanlı “Ağayof” müraciətindən də ağır olmuşdu. Əhməd bəy sarsılısa da, özünü itirməmişdi: “Paşam, mənə çox adamlar bu sözü söylədilər. Hamısına gülürək keçdim. Mənə indi eyni sözləri sizin dilinizdən eşitmək məni ruhumun ən dərin

qatlarına qədər sarsıtdı. Çünki o birilər kiçik adamlardı. Siz isə bu məmləkəti xilas etmiş bir insansınız. Bir yandan dünyanın türk irqindən, türk millətindən yaranması fikrini ortaya atırsınız, o biri tərəfdən də sərhədlərimizdən ikisatlıq məsafədəki xalis türk məmləkətindən və nə yazıqlar ki, əsir bir məmləkətdən türkün öz hürriyyətini mühafizə etməyə müfəvvəq olduğu torpaqlara gəlmiş xalis bir türkə “qoltuğa sığınmışan” deyirsiniz. Bu nə qorxunc təzaddır və nə üçün Allah mənə sizi belə bir təzadlı uçurum üzərində görmək fəlakətini nəsib etdi?”¹⁸⁹

Səməd Ağaoğlunun yazdığına görə, bu sözlərdən sonra Atatürk ayağa qalxıb artıq salonu tərk etməkdə olan Əhməd bəyin boynunu qucaqlamış və: “Sən məni yanlış anladın”, – deyib yaranmış qanqaraçılığı aradan qaldırmağa çalışmışdı. Lakin özünü təhqir olunmuş sayan Əhməd bəy belə bir məclisdə qalmaq istəməmişdi. Cümhuriyyətinin israrlı çağırışları da onu geri qaytara bilməmişdi.

Bu, onun Atatürklə son rəsmi təması olmuşdu. Həmin hadisədən sonra Əhməd Ağaoğlunu nə Çankaya köşkünə, nə də Dolmabahçe sarayına çağırmışdılar...

Əhməd bəyin Atatürklə sərt dialoqu, ölkənin birinci adamı qarşısında geri çəkilməməsi və izzəti-nəfsini qorxmadan müdafiə etməsi xəbəri cəmiyyətdə geniş yayılmış, xüsusən ziyalılar arasında böyük əks-səda doğurmuşdu. Hətta Atatürkün hərəkətini qınayan adamlar tapılmışdı. Belələrindən biri olan Peyami Sefa ad çəkmədən yazırdı: “Hələ onu uzaq bir türk məmləkətində doğulduğu üçün boğaz ortağı, yaxud qoltuğa sığınmış bir adam kimi qələmə verənlər Ağaoğludan heç nə başa düşməyənlər idi. Üstəlik də ruhunun ən bakir və bir ırz-namus məsələsi qədər incə nöqtəsindən vurmağa çalışırdılar. Əhməd Ağaoğlu Paris və

¹⁸⁸ Samet Ağaoğlu. “Babamın Arkadaşları”, s. 237.

¹⁸⁹ Samet Ağaoğlu. “Babamın Arkadaşları”, s. 238.

ya Londonda doğulmuş ən böyük fikir adamı qədər zəka çevikliyinə və nikbinliyinə sahib idi. Əzrurum və ya Kon-yada doğulmuş ən milliyətçi bir türk qədər də türk idi. Onu Qarabağın axundları arasından qaçıraraq Peterburqda və Parisdə oxumağa, fransız qəzetlərində məqalələr yazma-ğa, Məşrutiyətdən dünənə qədər isə “qara sevda” (burada “böyük eşq” mənasında – *V.Q.*) ilə sevdiyi Qərb türkləri arasında məmləkət davaları üçün çoxşu və mücadiləyə sövq edən bu iki eşqdən başqa nə ola bilərdi?”¹⁹⁰

Səməd Ağaoğlunun yazdığına görə, Atatürklə sət mübahisədən bir neçə gün sonra atası ilə Böyük Adadakı klubda qarşılaşan tanınmış türk ictimai-siyasi xadimi, nəşr etdiyi “Kadro” jurnalı hökumət tərəfindən bağlanandan sonra səfir kimi Tiranaya fəxri sürgünə göndərilən Yakub Kadri Karaosmanoğlu: “Əhməd bəy, bu məmləkətdə tək bir adam var, sən də onunla qovğaya çıxmısan!” – demişdi. Əhməd Ağaoğlunun cavabı da eyni dərəcədə hədəfə vurmuşdu. Onun Atatürkə qarşı ideoloji fəaliyyəti müqabilində qınan-masına deyil, təşviq olunmasına işarə edərək: “Biz inandığ, siz inanmadınız. Biz inanmağımız çəzasını çəkirik, siz də inanmağınızın mükafatını alırsınız”, – demişdi.¹⁹¹

Atatürkə gəldikdə isə, görünür, Əhməd bəyə qar-şı sərtliyinin peşmançılığını çəkmişdi. Bir müddət son-
ra onun övladlarını – Sürəyya ilə Səmədi “Ankara Palas”
otelinin restoranında görəndə baş vermiş hadisəni yenidən
xatırlamışdı. O, Sürəyya xanımı rəqsə dəvət etmiş, rəqs
əsnasında: “Sürəyya, atan necə də bəxtiyardır. Övlad sahibi
olmaq dünyada ən böyük nemətdir”, – demişdi. Sonra isə
qədəhini dolduraraq onların masasına yaxınlaşmış, məclis

iştirakçılarının hamısının yanında Sürəyyaya: “Atana zəng
elə, onun şərfinə icdiyimi söylə”, – tapşırğını vermişdi.

“Bu hadisə İstanbulda atmla aralarında baş verən
xoşagəlməz münaqişədən sonra olmuşdu. Yəvəri Nasuhi
(əslində, Rüşühi olmalıdır – *V.Q.*) bəylə birlikdə atama zəng
vurduq. Atatürk onun könlünü almaq istəyirdi”,¹⁹² – deyər
Sürəyya Ağaoğlu bəzən kiçik qisaslara meyilli olan böyük
insanın haqsız olduğunu anladığından sonra səmimi üzrxah-
lıq üçün özündə güc tapdığını minnətdarlıq hissələri ilə xa-
tırlamışdı.

Əhməd bəy ictimai həyata açılan son nəfəslik saydığ-
ı “Axın”ın bağlanmasını şəxsi faciə kimi qarşılamışdı.
Amma təbii ki, dövrün şərtləri daxilində belə bir qəzetin
yaşamasının mümkünsüzlüyünü də başa düşürdü. Müasir
türk tədqiqatçısı Hakkı Uyar da “Axın”ın bağlanmasını
şərtləndirən amillərə diqqət yetirərək yazırdı: “Tək parti-
yalı idarəçiliyin getdikcə öz mövqeyini möhkəmləndirdiyi
bir şəraitdə Əhməd Ağaoğlu CXF-yə müxalifliyi və liberal
tövrü ilə diqqət çəkən “Axın” qəzetini çıxardı. Lakin 1930-
cu illərin avtoritar, dövlətçi ortamında liberal düşüncəni
müdafiə edən “Axın” şəraitin əlverişsizliyi ucbatından uzu-
nömürlü ola bilmədi”.¹⁹³

Oğlu Səmədin xatırladığına görə, Əhməd bəy qəzetin
nəşrinə yasaq qoyulması ilə bağlı böyük təəssüf və sar-
sıntısını belə dilə gətirmişdi: “Bu səfil dünyada yalnız qal-
maq... 60 yaşdan sonra gedib ticarətə qurşana bilmərəm.
Amma, deyəsən, məni özümə təzə bir peşə tapmağa məcbur
etmək istəyirlər. Çox gecdir. Yazmaq və danışmaq. Bütün
həyatımın mənası bunlar olmuşdu. İndi mənasız bir həyat
yaşamaqdayam...”¹⁹⁴

¹⁹⁰ Peyami Səfa. “Ahmet Ağaoğlu”. “Cümhuriyyət”, 25 Mayıs 1939.

¹⁹¹ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Furka Hatıraları”, s. 72; Samet Ağaoğlu. “Hayat
Bir Macera! – Çocukluk ve Gençlik Hatıraları”, s. 151.

¹⁹² Bax: Vilayət Quliyev. “Ağaoğlular”. Bakı, 1997, s. 172.

¹⁹³ Hakkı Uyar. Göstərilən məqaləsi, s. 44.

¹⁹⁴ Samet Ağaoğlu. “Babamdan Hatıralar”, s. 42.

“Axın”ın bağlanmasıdan az sonra onun həyatını daha kədərli hala salan başqa bir fəlakət üz vermişdi – 1933-ci il oktyabrın 16-da otuzillik ömür-gün yoldaşı və ən yaxın məsləhətçisi Sitarə xanım vəfat etmişdi. Ardınca isə universitet professorluğundan uzaqlaşdırılmışdı.

Bu sarsıntılı günlərdə Sərbəst Fırqə macərələrini birlikdə yaşadıkları Fethi Okyara ünvanladığı bir məktubda yazırdı:

“Beləcə, 94 lirə maaşla təqaüdə göndərilədim. Fəal həyat qapıları üzümə bağlandı. Bunları sizə şikayət etmək üçün deyil, sadəcə, daxilən sevdiyim və inandığım bir adama ürəyimi açıb bir az yüngülləşmək, təskinlik tapmaq üçün yazıram.

Şikayət? Kimdən və nə üçün? Məni tanıyırsınız. 66 yaşına yetişdim. Daxilimi yoxlayıram. Özümü günahlandıрмаğa bir şey tapmıram. Millətim, ailəm, övladım qarşısında vəzifəmi qüvvəm çatdığı qədər yerinə yetirmişəm. Çətinliyə də, asanlığa da eyni dərəcədə alışqanam. Zətən ta gəncliyimdən həyatı mənasız, müvəqqəti bir cilvədən ibarət sanmışam.

O halda şikayət nə üçün? Yalnız əlimdə olmayan, məndən daha qüvvətli olan bir şey var ki, içimi yeyir. Bu da yaşma uyğun olmayan həyat tərzimdir.

Məndən ötrü ən ağır, ən çəkilməz dörd həyatın xaricinə atılıb məəttəl və seyrçi yaşamaqdır”.¹⁹⁵

Yorulmaz savaşaçı Əhməd Ağaoğlunun aramsız mübarizələrlə dolu ömrünün sonunda “həyatın xaricinə atılıb məəttəl və seyrçi yaşamasında”, heç şübhəsiz, bir sıra digər amillərlə yanaşı, daim əsgəri olmağa can atdığı böyük Atatürkün laqeyd münasibətinin, diqqətsizliyinin də bəlli bir payı vardı...

AİLƏ DOSTU ATATÜRK

1920–1930-cu illər Ankarası – Qurtuluş Savaşıma imza atan və Cümhuriyyət havası ilə nəfəs alan yeni paytaxt sanki böyük bir ailə halında yaşayırdı. Söhbət, ilk növbədə, Atatürkün öndərliyi ilə Türkiyəni yoxdan var edən dövlət və hökumət rəsmilərindən, yüksək rütbəli hərbiçilərdən, tanınmış ziyalılardan gedir. Onlar bir-birlərinin sadə, hələlik heç bir cah-cəlalı ilə seçilməyən evlərinə gedib-gəlirdilər, xanımları və uşaqları bir-birlərini yaxından tanıyır, həyatlarının sevincli və kədərli anlarını bölüşür, özləri isə vəzifə ierarxiyası və rəsmiyyət prinsiplərinə əsaslanmayan səmimi ünsiyyət saxlayırdılar. “O günlərin Ankarasını indi təsəvvürə gətirmək belə imkansızdır, – deyər Sürəyya Ağaoğlu xatirələrində yazırdı. – Keçiören təpəsində üçotaqlı evimiz vardı. Bu evdə atam Paşanı (Mustafa Kamal – *V.Q.*), baş vəkil, səfirləri qəbul edirdi. Onların yaşadığı yerlər də buradan elə fərqli deyildi”.¹⁹⁶ Maraqlıdır ki, 1920-ci illər sovet rəhbərliyinin ailə halında yaşadığı Kremldə də oxşar vəziyyət hökm sürmüşdü. Bəlkə də bu dövrün və hər iki ölkədə baş verən inqilabi dəyişikliklərin ruhundan irəli gələn bir özünəməxsusluq idi...

Sürəyya Ağaoğlu “Bir ömür belə keçdi” kitabında bu ailə dostluğunun, mənəvi yaxınlığın yaddaqalan səhnələrini göz önündə canlandırır. İstanbulda “Kamalı anası” kimi

¹⁹⁵ Ahmet Ağaoğlu. “Sərbəst Fırqa Həyatları”, s. 152.

¹⁹⁶ “Ağaoğlular”, s. 156.

yalnız uzaqdan-uzağa gördüyü Zübeyde xanımın Ankara-da şəxsən tanış olmaq imkanı qazanmışdı: “Yaz tətilində Ankarada anamla birlikdə Zübeyde xanımı ziyarət etdik. Makbulə və Fikriyə xanımlar da onun yanında idilər. Mustafa Kamalın gözləri, baxışları anasınınkına çox bənzəyirdi. O yay Atatürkü ilk dəfə İhsan bəyin bağçasında gördüm. Bütün türklər kimi mən də ona qiyabi pərəstiş edirdim. Qazini seyr edərkən onun günəş kimi parlaq saçlarını, çobuduşan enerjisini görür və atamdan da aldığım təlqinlərlə qələbənin mütləq qazanılacağına inanırdım”.¹⁹⁷

Atatürkü ilk dəfə gördüyü gün Sürəyya xanımın yad-daşında həyatının ən mühüm, ən unudulmaz hadisəsi, başlıcası isə Qurtuluş Savaşı qələbə ilə bitəcəyinə inamın simvolu kimi qalmışdı.

Səməd Ağaoğlu isə Atatürkü ilk dəfə 13 yaşında Ankara meydanlarının birində görmüşdü. Həyatında dərin iz buraxan həmin görüşü illər sonra belə xatırlayırdı:

“Bir gün atamla Taşhanın (köhnə Ankarada karvansara – V.Q.) önündən keçirdik. Qarşıdan üç-dörd nəfərlik kiçik bir dəstənin gəldiyini gördük. Dükənlərin qabağında oturanlar ayağa qalxır, onları salamlayaraq: “Buyurun, Paşam, bir qəhvə içəlim”, – deyər içəri dəvət edirdilər.

Yaxınlaşdığımız zaman onlardan biri, gənc və zərif bir adam əlini atama uzatdı: “Mərhabə, Əhməd bəy”, – dedi. Məni göstərib: “Bu uşaq oğludur?” – deyər soruşdu.

Atam mənə tərəf çevrildi: “Mustafa Kamal Paşadır! – dedi. – Öp əlini!”

Ürəyimin şiddətlə döyündüyünü xatırlayıram. Xəyalımda hər gün yeni bir şəkil alan adam qarşımda dayanmışdı. Lakin gerçək Mustafa Kamal o xəyali insanlardan heç birinə bənzəmirdi. Rəsmlərinə baxaraq fikrimdə irigövdəli, qalın qaşları çatılmış, sərt üzlü, kitəli son düyməsinə qədər

düymələnmiş bir əsgər surəti yaratmışdım. Amma önümdə incə üzlü, gözləri yumşaq işıqla dolu gənc, çevik bir insan vardı”.¹⁹⁸

Zaman keçdikcə Atatürkün Ağaoğlu ailəsinə bağlılığı daha da artmışdı. Ailədə böyüyən uşaqlar, xüsusən də qızlar onun nəzərində yeni türk gəncliyinin örnəyi idi.

1924-cü ildə Əhməd bəyin ilk övladı Sürəyya Ağaoğlu İstanbul Darülfünunun hüquq fakültəsini türk təhsil tarixində birinci qadın məzun kimi başa vurub Ankaraya qayıdanda Atatürk bu münasibətlə ziyafət düzəltmişdi.

“Ankaraya dönüşümüzdən az sonra Atatürk atamı, anamı, Tezeri və məni evinə axşam yeməyinə dəvət etdi. Biz onlara gələndə Lətifə xanım, Cevat Abbas bəy və Makbulə xanım əri Mustafa bəylə birlikdə oturmuşdu. Lətifə xanım bizi qəbul etdi.

– Kamal tarladadır, – o dedi.

Bir az sonra Atatürk gəldi. Boz qolq şalvarı və ketr geyinmişdi. Böyük şövq və ümidlə getdiyi tarladan traktorla dönmüşdü. Yorgun və məsuddu.

– Sitarə xanım, Əhməd bəy, üst-başımı dəyişdirməsəm olarmı? – Atatürk soruşdu.

Atam və anam dərhal:

– Əlbəttə, Paşam! – cavabını verdilər.

Tarladan çox məmnun qayıtmışdı:

– Əhməd bəy, şamlar böyümüş, az qala, meşə olmuşdur. Bax, Etlik, Keçiören par-par yanır, – dedi.

Halbuki o zaman şamlar hələ körpə fidanlar, küçələr isə qapqaranlıq idi. Bütün şəhərdə qara çıraqlardan istifadə olunurdu. Elektrik işığı isə yalnız Atatürkün evinə, bir də şəhərin kiçik bir hissəsinə verilirdi. Amma Atatürk sanki gələcəyi indi yaşayaraq özündə sonsuz xoşbəxtlik duyurdu”.¹⁹⁹

¹⁹⁸ Səmet Ağaoğlu. “Hayat Bir Macera! – Çocukluk ve Gençlik Hatıraları”, s. 152.

¹⁹⁹ “Ağaoğullar”, s. 160.

¹⁹⁷ Vilayət Quliyev. Ağaoğullar, s. 156–157.

Həmin axşam Əhməd bəyə xüsusi rəğbəti ilə seçilməyən baş nazir İsmət İnönü də xanımı ilə birlikdə burada idi. Sürəyya xanım yazır: "Atatürk təhsil aldığımızı görə mənimlə və Tezerlə fəxr edirdi. O: Bax, İsmət, – dedi. – Sürəyya hüquq fakültəsini bitirdi. Tezer fəlsəfə fakültəsinin son sinfindədir. Türk qızları nə gözəl yetişirlər".²⁰⁰

Ancaq İsmət Paşa türk qızlarının (xüsusən də Ağaoğlu ailəsinin qızlarının!) artıq universitet məzunu olmaları ilə bağlı cumhurbaşkanının sevincini bölüşmək istəməmişdi. Heç dəxli olmadığı halda səhbəti utilitar bir məsələyə yönəltmək istəmişdi. Həmin gün ilk dəfə geydiyi kostyumun Atatürkün diqqətini cəlb etməməsindən şikayətlənmişdi.

Yalnız İsmət İnönü ilə xanımı gedəndən sonra məclis əvvəlki xoş ahənginə qayıtmışdı. Sürəyya xanım sevinc dolu həmin axşamı belə xatırlayırdı:

"Yemək zamanı Atatürk mənə sağ, Tezeri isə sol tərəfində oturdu. Çox xoşsəhbət insan idi. Bizə keçmiş günlərinin əyləncəli xatirələrindən danışdı. Yemək gələndə xidmətçi boşqabı Atatürkə, o isə mənə uzatdı. Təbii ki, alıb qabağıma qoydum. Sonra boşqabı Tezərə uzatdı. Mənimlə üzəüz oturan atamın gözlərindən şimşəklər yağdı. Yemək xoş keçdi. Biz gedəndə Lətifə xanım yavaşca:

– Evdə çəkəcəyin var. Atan sənə çox hirsələndi, – dedi və güldü.

Anamla atam hirsələrini tökmək üçün evə qədər də gözləmədilər. Atatürkün bizi aparmaq üçün ayırdığı avtomobilə minər-minməz atam:

– Hüquq fakültəsini bitirmisən, amma adam olmamısan. Dünyanın ən böyük şəxsiyyətlərindən biri sənə xidmət edir, sən də sakitcə razılışırsan, – dedi.

Mən asta səslə:

– Nə edim, mən də hüquq fakültəsini bitirən ilk türk qızıyam", – dedim".²⁰¹

Övladlarının xatirələrindən görüldüyü kimi, Mustafa Kamal və Lətifə xanım Ağaoğulların Ankaranın Keçiören məhəlləsindəki evlərinə tez-tez gəlmiş. Burada onların diqqətini ən çox çəkən səmimi ailə ab-havası, həm əənəvi, həm də müasir çalılarla zəngin valideyn-övlad münasibətləri idi. Sürəyya xanım yazırdı: "O dövrdə (1924–1925-ci illər – *V.Q.*) Atatürk munis ailə mühtində vaxt keçirməyi çox sevdi, yeni yetişən gəncləri bir ata fərəhi ilə izləyirdi. Biz o illərdə Ankaranın sayılan, oxumuş, yüksək təhsil görmüş və Qərb anlamında həyat mübarizəsinə atılmış gəncləri idik. Ona görə də Atatürk sevgi və təqdir hissələrini heç zaman bizdən əsirgəmərdi".²⁰² Məhz bu səbəbdən də o, Əhməd bəyin qızlarının paytaxtdakı bal və ziyafətlərdə iştirakına xüsusi diqqət yetirirdi.

İkiillik birgə həyatdan sonra 1925-ci ildə Atatürkün Lətifə xanımdan ayrılması sonuncunun Ağaoğullar ailəsi ilə səmimi münasibətlərinin kəsilməsinə gətirib çıxarmamışdı. Bioqraflarının da etiraf etdiyi kimi, dövrünün yüksək təhsilli, nəcib, ziyalı qadınlarından biri olan Lətifə xanımdan uzaqlaşması Atatürkü getdikcə bu vəziyyətdən faydalanmaq istəyənlərin əhatəsinə salmışdı. 1925-ci ildə İzmirdəki sui-qəsd cəhdinə təşəbbüsdən sonra isə Mustafa Kamal Paşa bir sıra keçmiş silahdaşları ilə də həmişəlik üzlüşmüşdü.

Bu həssas məsələlərlə bağlı cumhurbaşkanının yanında söz açmağın nə qədər təhlükəli olduğunu, hətta onun izzəti-nəfsinə toxuna biləcəyini başa düşsə də, Əhməd bəy

²⁰¹ "Ağaoğullar", s. 160–161.

²⁰² "Ağaoğullar", s. 165.

²⁰⁰ "Ağaoğullar", s. 160.

özünü saxlaya bilməmişdi. Atatürklə görüşlərinin birində demişdi: “Paşam, Türkiyədə iki böyük talesizlik oldu: biri Lətifə xanımdan, digəri isə keçmiş silah yoldaşlarımızdan ayrılmanız”.²⁰³ Əhməd bəyin gözlədiyinin əksinə olaraq, Qazi əsib-coşmamış, əksinə, kədərli düşüncələrə dalmışdı.

Lətifə xanım isə Türkiyənin brinci adamından ayrılıb tam qapalı bir həyat tərzini keçirməyə başlayandan sonra evindən çox nadir hallarda çıxsa da, 1933-cü ildə Sitarə xanım vəfat edəndə yas mərasiminə qatılmağı və Ağaoğlu ailəsinin kədərinə bölüşməyi özünə borc saymışdı. Ömür-gün yoldaşının vəfatından hədsiz mütəəssir olan Əhməd bəyə təskinlik verərək: “Əhməd bəy, niyə ağlayırsınız? Başınızı geri çevirdiyiniz zaman arxada qalmış otuz gözəl ili xatırlayacaqsınız. Qoy mənim kimi diri ölümlərə türbədərlik edənlər ağlasınlar”,²⁰⁴ – demişdi...

Ağaoğlulara duyduğu bağlılıq nəticəsində Atatürk təkca məhdud dairədə deyil, Ankaranın “yüksək cəmiyyətində” də bu ailə ilə özəl səmimi münasibətlərinin olduğunu nəzərə çarpdırırdı. Sürəyya xanımın xatirələrindəki epizod da bu qəbildəndir:

“Kazım Paşanın (Kazım Özalp) qızının toyunda gənc və gözəl bir fransız xanımı vardı. Atatürk həmin xanımı bizim masaya gətirdi və atama:

– Bax, bu xanım səni öpmək istəyir, – dedi.

Atam:

– Aman, əfəndim, xanıмым, çoluq-çocuğum buradadır, – deyərək heyrətlə dilləndi. Atatürk anama tərəf döndü:

– Sitarə xanım, siz nə deyirdiniz? – soruşub güldü.

Anam:

²⁰³ “Ağaoğlular”, s. 174.

²⁰⁴ “Ağaoğlular”, s. 182.

– Əmir olunursa, öpsün! – cavabını verincə Atatürk qəhqəhə çəkdi və təbii ki, atam da gənc xanımın öpüşündən məhrum qaldı”.²⁰⁵

Bəzən Atatürk hətta onların məişət səviyyəli, amma məhiyyət etibarilə ictimai məzmunlu problemlərinə də müdaxilə edir, həm də bu yolla cəmiyyətə lazımı mesajlarını ötürürdü. Sürəyya Ağaoğlu xatirələrində indi bizə qərübə görə biləcək belə epizodlardan birini xatırlayır.

1920-ci illərin ikinci yarısında kiçik kənddən paytaxta çevrilən Ankarada az-çox normal sayılacaq yalnız bir restoran vardı. Əksər nazirlər, millət vəklləri nahar və şam etmək, yaxud sadəcə görüşüb vaxt keçirmək üçün şəhərdə “İstanbul lokantası” kimi tanınan həmin restorana toplaşırıldı. Təbii ki, müştərilər arasında qadınlar yox idi. İlk türk hüquqşünas xanımlar – Sürəyya Ağaoğlu ilə rəfiqəsi Melahat Ruacan bu mənaəni aşmağa qərar vermiş, günlərin birində nahar etmək üçün “İstanbul lokantası”na gəlmişdilər. Onların hərəkət sərbəstliyi patriarxal Ankaraya mühitinin qınaq hədəfinə çevrilmişdi. Nə qədər qərübə görünsə də, məsələ hətta dövrün baş nazirinə qədər gedib çıxmışdı.

Sonda ortada gəzən söhbətlərdən xəbər tutan Atatürk cumhurbaşkanı səviyyəsi ilə bir araya sığmayan bu kiçik məişət məsələsinə müdaxilə etməli olmuşdu. Nahar zamanı Sürəyya Ağaoğlu ilə restorana gəlmişdi. Adlı-sanlı müştərilərə hüquqşünas xanımı bu gün nahara öz evinə dəvət etdiyini, səhərdən isə onun hər gün günorta yeməyinə bura gələcəyini bildirmişdi. Xəbərdərlik öz təsirini göstərmişdi. Mühafizəkar donqultular kəsilmiş, Ankaranın dövlət idarələrində çalışan azsaylı xanım məmurların restorana yolu açılmışdı.

²⁰⁵ “Ağaoğlular”, s. 175.

Əslində, bu, çox simptomatik bir təsadüf idi. Hələ Parisdə tələbə ikən fransız mətbuatında “Fars qadınları” məqaləsini²⁰⁶, Tiflisdə “İslama görə və islamda qadın”²⁰⁷ araşdırmasını çap etdirən Əhməd Ağaoğlu Cümhuriyyət Türkiyəsi şəraitində qadın azadlığı məsələsinə daha böyük diqqət yetirirdi. Ankara Hüquq Məktəbindəki tələbələrindən vəkil Cevat Perin xatirələrində Atatürkün türk qadınına seçki hüququ verməsindən illər öncə bu məsələnin Əhməd bəy tərəfindən mühazirələrində qaldırıldığını və hüquqi-mənəvi cəhətdən əsaslandırıldığını qeyd etmişdi.

Onun yazdığına görə, məsələnin hələ gündəmdə dayanmadığı 1920-ci illərin ikinci yarısında Əhməd Ağaoğlu türk qadınına seçmək və seçilmək hüququ verilməsinin vacibliyinə toxunaraq mühazirələrində deyirmiş: “Əfəndilər, istiqlal mücadiləsində kəndli qadınlarımızın rolu kişilərdən azmı idi? Bir tərəfdən körpəsini əmizdirərkən, digər tərəfdən də silah-sursat yüklənmiş öküz arabalarını idarə edən, belində əsgərə azuqə daşıyan, cəbhədə kişilərlə çiyin-çiyinə vuruşan kəndli qadınlarımız məmləkətin dörd bir tərəfində indi də yaşamaqdadırlar. Aralarında hətta hərbi rütbə alanları belə var. Qadına hərbi rütbə verən bir quruluş seçib-seçilmək haqqını niyə verməməlidir?”²⁰⁸

Maraqlıdır ki, Əhməd bəy yalnız nəzəriyyə ilə kifayətlənməyib, yetişdirdiyi qız övladlarının təmsalında türk qadınını necə görmək niyyətinin nümunəsini cəmiyyətə təqdim etmiş, bu məsələdə də Atatürkün yaxın köməkçisinə çevrilmişdi.

²⁰⁶ “La Femme Persiane”. La Nouvelle Revue, 1891, № 3–4, s. 376–393.

²⁰⁷ Агаев Ахмед бек. “Женщина по исламу и в исламе”. “Кавказский вестник”, 1901, № 3, с. 73–103.

²⁰⁸ Avukat Cevat Perin. “Ahmet Ağaoğlu. Kaybettığımız Büyük Adam Hakkinda Bazı Hatıralar”. Bax: Samet Ağaoğlu. Babamdan Hatıralar, s. 196.

Daimi yaşamaq üçün İstanbula köçdükdən və “Axın” qəzeti ətrafında yaşanan münaqişədən sonra Əhməd bəyin cumhurbaşkanı ilə görüşləri yalnız təsadüflərə bağlı olmuşdu. Hər ikisinin xarakterindəki səciyyəvi cəhətləri üzə çıxaran belə rastlaşmalardan biri 1934-cü ilin yayında İstanbulda baş tutmuşdu.

Sürəyya Ağaoğlu həmin görüşü belə xatırlayırdı:

“Böyük Adadakı yaxt-klubda qalırdıq. Bir gecə Atatürk Celal Bayar (Türkiyə Cümhuriyyətinin 3-cü prezidenti – *V.Q.*), Şükrü Kaya, Kılıç Ali, aktyor Vasfi Rıza, Şükrü Naili Paşa və bəzi xanımlarla birlikdə kluba gəldi. Bir az oturdan sonra bizə yaxınlaşaraq atama:

– Əhməd bəy, İsmət Paşa “Əhməd bəyə dövlət qulluğunda yer yoxdur” deyib, – sözləri ilə müraciət etdi.

Atam sərt bir şəkildə:

– Mən kimsədən dövlət qulluğu istəmədim, – cavabımı verdi”²⁰⁹

Görünür, Atatürk o qədər də uğurlu səsəlməyən bu zərafəti ilə Əhməd Ağaoğluna münasibətdə yol verilən ədalətsizliyin, özünün dediyi kimi, “həyatın xaricinə atılması” bütün günahlarının baş nazirdə olduğuna, məsələni yoluna qoymaq üçün, ilk növbədə, onunla dil tapmaq lazım gəldiyinə işarə vurmuşdu.

Atasının sərt xarakterinə hamıdan yaxşı bələd olan Sürəyya xanım söhbətə müdaxilə edib mübahisə yaranmasının qarşısını ala bilmişdi:

“Mən sözə qarışaraq anamın vəfatından sonra atamın çox üzgün və əsəbi olduğunu söylədim. Atatürk uzaqlaşdı. Getməyə hazırlaşdırdı ki, Atatürk məni rəqsə çağırırdı və:

– Gəl bizi barişdır, atan mənə çox əsəbiləşdi, – dedi.

Bir az sonra Atatürk ilə təkrar qarşılaşan atam:

²⁰⁹ “Ağaoğlular”, s. 183.

– Mən həyat yoldaşımı itirdiyimə görə yasdayam. İstənilən vaxt oxsanacaq, istənilən vaxt atılacaq adam deyiləm. Kimsənin də özündə əyilmərəm! – demişdi.

Şükrü Naili Paşa (türk generalı, Atatürkün gənclik dostlarından və Qurtuluş Savaşı qəhrəmanlarından – V.Q.) eşitdiklərindən heyrlənən Atatürkə: “Paşam, müsaidə edin, məmləkətdə heysiyyətli insanlara toxunulmasın”,²¹⁰ – sözləri ilə müraciət edərək cumhurbaşkanı qarşısında Əhməd bəyi müdafiədən çəkinməmişdi”.

Atatürkün əlində topladığı hədsiz iqtidar bəzi hallarda onu insanlarla lazım bildiyi şəkildə rəftara təşviq edirdi. Digər tərəfdən, bütün mütləq hakimiyyət sahiblərinin nümunəsində də görüldüyü kimi, bəzən həmsöhbətinin hissələrini nəzərə almadan sərgilənən belə saymazıyana davranışı əksər hallarda qarşı tərəfdən hər hansı bir cavab və təkpi görmürdü. Əksinə, məşhur pritçada deyildiyi kimi, “xan mənimlə danışıdı!” tipli kölə şadyanalığına meydan açardı. Əhməd bəy qətiyyətlə: “Kimsənin özündə əyilmərəm!” – deməklə hökəmlərini tez-tez dəyişən rəftarına uymayacağını, hissələrindən tutmuş, üzünün ifadəsinə qədər heç nəyi onun istəyinə uyğun dəyişməyəcəyini, üreyinin və beyninin hökmü ilə yaşayacağını bildirmişdi.

Həmin anda Atatürk heç bir söz deməsə də, maksimum həssaslıq nümayiş etdirmişdi. Aralarında dərhal səmimi bir anlaşma yaranmışdı.

Bəlkə də belə ani və sözsüz anlaşma sayəsində görüşmədikləri illərdə Atatürk həyatının son illərində çevrəsindən uzaqlaşdığı Əhməd bəyə daha da yaxınlaşmış, bütöv insan və şəxsiyyət kimi onun həqiqi dəyərini vermişdi. Və həmin həqiqəti, ilk növbədə, övladlarının bilməsini

²¹⁰ “Ağaoğlular”, s. 174.

istəmişdi. Sürəyya xanımın xatirələrində yer alan aşağıdakı epizod bunun aydın ifadəsidir:

“Bir axşam o zaman daim qaldığım “Ankara Palas” hotelinin restoranında qarşımda Səməd, Beha Arıkan və digər dostlarımızla yemək yedikimiz zaman Atatürk məyyəyi ilə gəldi. Yanında kiçik Ülkü²¹¹ də vardı. Atatürk rəqs edərək bizi gördü, masamıza yaxınlaşdı və Səmədə:

– Nə qədər atana bənzəyirsən! – dedi. – Sonra mənə rəqs dəvət etdi. Rəqs vaxtı:

– Sürəyya, atan necə də bəxtiyardır. Övlad sahibi olmaq dünyada ən böyük nemətdir. Mən də bu əskikliyi Ülkü ilə aradan qaldırmağa çalışıram, – dedi. – Fəlih Rıfki bəy, xanımı, Ruşen Eşref, Muzaffər bəylərin yanında Atatürk mənə:

– Atana zəng elə və onun şərifinə içdiyimi söylə! – dedi.

Bu hadisə atamla İstanbulda aralarında olmuş xoşagəlməz münaqişədən sonra baş verirdi. Yavəri Nasuhi bəylə atama zəng vurduq. Atatürk onun könlünü almaq istəyirdi”.²¹²

Onların son görüşü Atatürkün ölümündən bir il əvvəl, 1937-ci ilin yayında, yenə də istanbulluların sevimli istirahət yeri sayılan Böyük Adada olmuşdu. Sürəyya Ağaoğlu həmin görüşü belə xatırlayır:

“Klubda atam, Fuat Sirmen, Hamit Peksan bəylər ilə oturduğumuz vaxt “Atatürk gəldi” dedilər. Atam:

– Aman, mənə görməsin! – deyər ağacların arxasına çəkildi. Yanımızda oturan iki nəfər də qalxıb getdi. Birzadə Təvfik Rüşti gəlib Atatürkün bizi çağırıldığını söylədi.

²¹¹ Ülkü Adatepe (1932–2012) – Atatürkün ən kiçik və sonuncu mənəvi qızı. Altı aylıqından altı yaşına qədər onun yanında, Çankaya köşkündə yaşamışdı. Qızıcığının təlim-tərbiyəsi ilə Atatürk özü məşğul olurdu. Türkiyə ibtidai məktəbləri üçün nəzərdə tutulan “Əlifba” dərsliyinin üz qabığında uzun illər Atatürkün kiçik Ülküyə hərfli döyrətdiyi zaman çəkilmiş birgə şəklində oxunmuşdu.

²¹² “Ağaoğlular”, s. 180.

Getdik. Qazi atama sarıldı. “Həsratın qəlbimdə, lakin kim bilir, sən hardasan” şərqisinin sözlərini söylədi.

– Çox darıxdım sənsiz, – dedi. Sonra əlavə elədi: – Vaxtilə Sürəyya sənin yaraşlıq olduğunu söyləmişdi. Haqlı imiş. Bu baş ancaq bir türkdə ola bilər”.²¹³

Bir neçə gün sonra Əhməd bəyin halı pisləşmişdi. Kluba gələn Atatürk xəbəri eşidən kimi salonda Fethi Okyarın uşaqları ilə oturan Sürəyya xanımı yanına çağırıb əvvəlcə “keçmiş olsun!” demiş, sonra isə tapşırığını vermişdi: “Haydi, get atanın yanında otur, salona enmə, ona yaxşı bax!”²¹⁴

Bu, onların son görüşü, son ünsiyyəti olmuşdu. Az sonra Atatürk özü də xəstə yatağına düşmüşdü. Cümhuriyyət üçün ağır və üzüntülü günlər başlanmışdı.

Atatürk Əhməd bəylə zaman-zaman münaqişələrə girsə də, onun övladlarına münasibətdə həmişə diqqətli və həssas olmuşdu. Lakin Ağaoğlu ailəsinin üzvləri heç vaxt birinci şəxsə yaxınlıqlarından yararlanıb hansısa güzəşt və üstünlüklər əldə etməyə can atmamışdılar. Hətta haqsızlıqlara uğrayanda da Atatürkün mütləq yardım əli uzadacağını bildikləri halda yenə onu narahat etmək istəməmişdilər.

Buna iki səciyyəvi misal göstərmək olar.

Birinci misal: “Rokfeller Foundation” gənc vəkil Sürəyya Ağaoğluna Parisdəki Millətlərarası Hüquq İnstitutunda üç aylıq staj keçmək üçün təqaüd ayıranda baş nazir İsmət İnoñu: “Milliyyətçi Əhməd bəyin qızı belə seminarla gədə bilməz”, – deyər dəvətin gerçəkləşməsinə mane olmuşdu. Yəqin ki, məsələ Atatürkün diqqətinə çatdırılsa, bu özbaşnalıq aradan qaldırıla bilərdi.

İkinci misal: Ailənin digər övladı Səmədin Strasburqda magistratura təhsilini başa vurmasına da hökumət səviyyəsində süni maneə yaradılmışdı. Ədliyyə naziri Şükrü

Saraçoğlu: “Vaxtilə cibində rus pasportu daşımış bir adamın oğlunu Avropaya göndərə bilmərəm”, – demişdi. Bu məsələdə Atatürkə müraciət, ondan kömək ummaq Ağaoğlu ailəsindən heç kimin ağlına gəlməmişdi.

Yəqin ki, Atatürkün müdaxiləsi, əslində, məmləkətin çıxarlarına xidmət edən hər iki məsələnin anındaca həllinə kömək edə bilərdi, Əhməd bəy və övladları isə heç vaxt bu böyük insanın vaxtını almaq, diqqət və qayğısından sui-istifadə etmək fikrinə düşməmişdilər.

Atatürklə Əhməd Ağaoğlu arasındakı münasibətləri düşünərkən yada, ilk növbədə, “şair-hökmdar” antitezası düşür. Dünyanın və hakimiyyətin özü qədər qədim olan bu qərribə qarşıdurma az-az “şairlər” simalarını, şəxsiyyətlərini qoruyaraq duruş gətirə bilməmişdilər. Yəqin ki, Əhməd bəyin yeri də həmin azların sırasındadır. Onun bu şəərəfli sırada olmasında isə Atatürkün böyüklüyü və nəcibliyi müstəsna rol oynamışdı.

²¹³ “Ağaoğlular”, s. 183–184.

²¹⁴ “Ağaoğlular”, s. 184.

CÜMHURİYYƏT DÜŞÜNCƏLƏRİ, YAXUD YEDDİ AY ATATÜRK SÜZ

Atatürkün ölümündən sonra Əhməd bəy cəmisi yeddi ay yaşamışdı.

Həyatının son illəri ondan ötrü həm şəxsi, həm də mədəni-ictimai planda çətinlik və sarsıntılarla dolu olmuşdu. Sərbəst Firqəni sadəcə Atatürkün rejissorluğu ilə oynanan tamaşa kimi qəbul etməməsi, hətta bu icazəli partiyanın özünə də məmləkətdə həqiqi demokratiya rüzgarı əsdirmək üçün bir vasitə kimi baxması sonda Əhməd bəyini təklənməsinə gətirib çıxarmışdı. Sözdə atatürkcü olanlar, böyük insana yaxınlıqdan yalnız şəxsi mənfəətləri üçün yararlananlar onu gözədən salmağa çalışmışdılar. Yaxud ən yaxşı halda keçmiş münasibətləri, yeyilən duz-çörəyi və aradakı haqq-sayı bilmərrə unudaraq kənar gəzməyə başlamışdılar. Əhməd bəy ayrıca götürülmüş bir Şərq ölkəsində müxalif düşüncənin törətdiyi fəsadları həyatının qayğıya, diqqətə ən çox ehtiyac duyduğu ahil çağlarında yaşamışdı. O, təqiblərin, həbsxana və sürgünlərin sınıra bilmədiyi əski amal dostlarından bir çoxunun şöhrət, vəzifə və şəxsi rifah qarşısında əyildiklərini, təslim olduqlarını görmüşdü. Əqidəsini paltar kimi dəyişən, həyatlarını hökmdarın şəfqət və mərhəmətindən kənarda təsəvvür edə bilməyən siyasətbazların cəmiyyətə necə böyük təhlükə yaratdıqlarının fərqi varmışdı.

Əhməd Ağaoğlu “Son Posta” qəzetində belələrindən biri – özünü həqiqi türk milliyətçisi və Atatürk ideyalarının alovlu davamçısı kimi göstərməyə can atan, İkinci Dünya müharibəsi illərində faşistlərə coşqun məhəbbəti üzündən ictimai fikirdə Yunus Nazi kimi tanınan Yunus Nadi bəylə polemika apararaq yazırdı: “Əgər biz fikirlərdə ayrı, fəqət qəlblərdə bir, vasitələrdə müxtəlif, fəqət hədəfdə vahid olmaq, bir-birimizi sevmək, bir-birimizə hörmət etmək qüdrət və qüvvətini göstərsək, Böyük İnsanın (Atatürk nəzərdə tutulur – *V.Q.*) ümidlərini həqiqətə çevirmiş olarıq və o zaman heç bir qarışıqlıqdan qorxmağa lüzum qalmaz. Məmləkətin, hürriyyət və Cümhuriyyətin bizdən gözlədiyi budur. Yoxsa firqədə birlikdə olmaq deyil!”²¹⁵

O, Atatürkün qurucusu olduğu Cümhuriyyətin inancılı, ardıcılı, səmimi, ən başlıcası isə böyük təcrübə və yüksək nəzəri biliyi malik ideoloqlarından idi. Həm Şərq, həm də Qərb mədəniyyətinə, ictimai-fəlsəfi fikrinə dərinləndirilmişdi. 1920-ci illər Ankarasında liberalizm, demokratiya və cümhuriyyətçilik ideyalarının yayılmasında, yalnız kütənin deyil, siyasi istəblişmənin də maarifləndirilməsində Əhməd bəyin mühüm xidmətləri olmuşdu. Çağdaş türk tarixşünaslığında da etiraf olunduğu kimi, o, “ölkədə həyata keçiriləcək inqilablər mövzusunda Atatürkə müşavirlik etmiş, qərbəşmə yolundakı, özəlliklə də laikliklə bağlı islahatların qanuniliyinin təmin edilməsinə yardım göstərmişdi”²¹⁶

Təbii ki, Əhməd Ağaoğlu heç zaman Qurtuluş Savaşıнын öndərini, Türkiyə Cümhuriyyətinin banisini peyğəmbər səviyyəsinə qaldırmaq fikrinə düşməmişdi. Amma respublika qurulusunun dərin bir inanc olduğuna ürəkəndən

²¹⁵ Ahmet Ağaoğlu. “Vicdan Azabı Duymayanlara”. “Son Posta”, 12 Ocak 1931.

²¹⁶ Yasin Cengiz. Göstərilən əsəri, s. 10.

inanmışdı. “Cümhuriyyət, əslində, bir dindir, imandır, – deyə Əhməd bəy yazırdı. – Amma təəssüf ki, bizdə bu dinin kitabı hələ ortaya qoyulmayıb. Nəfslərini unudaraq bütün varlıqlarını Cümhuriyyətə bağlamış həvərilər (apostollar – *V.Q.*) meydana çıxmayıb. Xalq kütlələrinin qaranlıq təbəqələri arasına gedərək onları oyandıran, maarifləndirən müqəddəslər zühur etməyib. Biz Cümhuriyyəti başlı-başına buraxıb, özümüz, öz işimiz, xeyir və mənfəətimiz üçün çalışmışıq”.²¹⁷

Atatürkə hər zaman sonsuz inam bəsləsə də, Türkiyədə yeni düşüncə sisteminin meydana çıxmasında liderin şəxsi nümunəsinə böyük önəm versə də, Əhməd bəy ölkə insanının yaxşı yetişməsinə və ictimai fəallığını da mühüm amil sayır və xalqın yalnız bu yolla öz öndərinə yardım göstərə biləcəyi fikrinə səmimi şəkildə inanırdı: “Cümhuriyyət nə zor, nə qorxu, nə də boş sözlə qurular. Cümhuriyyət həqiqət istər, fədakarlıq istər, şəxsi mənfəətlərdən uzaqlaşmaq tələb edir”,²¹⁸ – deyə xalqın fəallığı və kollektiv məsuliyyət kimi məsələləri diqqət mərkəzinə çəkirdi. “Cümhuriyyətin əsası doğruluq və dürüstlükdür. Hər imanda olduğu kimi, Cümhuriyyətdə də hərəkətin sözə uyması, sözlə iş arasında əhəng yaranması lazımdır. Yoxsa bir tərəfdən “xalq!” bağırır, o biri tərəfdən xalqı heç sayanlara kimsə inanmaz”,²¹⁹ – deyə Yeni Türkiyənin qurucularına bu gün də lüzum və aktuallığını qoruyub saxlayan məsləhətlər verirdi. O, müxtəlif intriqaqlar nəticəsində fəaliyyətinə ən çox ehtiyac duyulduğu bir vaxtda Atatürkün yaxın ətrafından uzaqlaşdırlsa da, həyatının son gününə qədər böyük türk millətinin və Cümhuriyyətin çıxarları baxımından ən sadıq atatürkçü kimi qalmışdı.

²¹⁷ “Son Posta”, 12 Ocak 1931.

²¹⁸ “Son Posta”, 12 Ocak 1931.

²¹⁹ “Son Posta”, 12 Ocak 1931.

Bu baxımdan 1932–1934-cü illərdə onun “Kadro” dərgisi ətrafında toplaşan siyasi intellektuallarla fikir mücadiləsi Türkiyədə Cümhuriyyətin və demokratiyanın təməl prinsiplərini qorumaq baxımından önəmli idi. Əhməd Ağaoğlu bu polemikanın gedişində “Cümhuriyyət” qəzetində ap etdirdiyi silsilə məqalələri əsasında artıq əvvəldə də xatırladığımız “Dövlət və fərd” adlı kitabını qələmə almışdı.²²⁰

Türk mətbuat tarixinə “kadroçular” adı altında daxil olmuş dərgi yazarlarının ikisi (Şevket Süreyya Aydemir, İsmail Hüsrev Tokin) Sovet Rusiyasında, digər iki nəfəri (Burhan Asaf Belge, Vedat Nedim Tör) isə Almaniyada təhsil almış, burada marksist ideyaların təsiri altına düşmüşdülər. Hamısı Türkiyə Kommunist Partiyasının üzvü olmuş, lakin 1927-ci ildən sonra partiya ilə əlaqələrini kəsərək dövlətin müxtəlif quruluşlarında çalışmağa başlamışdılar. “Kadro” dərgisinin imtiyaz sahibi Atatürkə müəyyən yaxınlığı ilə tanınan Yakub Kadri Karaosmanoğlu idi.

“Kadroçuların” fikrincə, Atatürk inqilabları iki mərhələdən ibarətdir. Birinci mərhələ Qurtuluş Savaşıyla qələbəsi ilə başa çatmış, milli müstəqillik əldə edilmişdir. İkinci mərhələdə isə liberal iqtisadiyyat yaradılmalı, ölkə imperialist asılılığından xilas olmalıdır. Bu məqsədlə “kadroçu” müəlliflər marksist nəzəriyyəyə ağırlıq verərək, ölkədə SSRİ-dəki kimi dövlət nəzarətində planlı iqtisadiyyat tərəfdarı olaraq çıxış edirdilər. Bəzi idarəçilik ünsürlərini isə Cənub-Qərbi Avropa ölkələrində yayılmış faşizmdən götürürdülər. Eyni zamanda “Kadro” ideoloqları bu təməyüllərin heç birini bütünlüklə qəbul etmədilər, Türkiyənin qeyri-kapitalist və qeyri-sosialist inkişaf nəzəriyyəsini işləyib hazırlamaq istəyirdilər.

²²⁰ Ahmet Ağaoğlu. “Devlet ve Fert”. İstanbul, 1933, 142 səh.

İqtisadiyyat tam şəkildə dövlətin nəzarətinə keçməli idi. Bu, orta, yaxud yüksək təbəqə formalaşmasına imkan verməyəcəyindən sinfi mübarizə də gündəlikdən çıxacaqdı. Hər şeyin, hətta siyasi partiyaların da dövlətin əlində cəmləşməsi Əhməd bəyin 1920-ci illərin ortalarından başlanmaz mübarizə apardığı meyllərdən idi. O, güclü dövlətin əleyhdarı deyildi, amma fərdin inkişafını, şəxsi təşəbbüs və iradəni, fikir və düşüncə azadlığını ictimai tərəqqinin ayrılma tərkib hissəsi sayırdı. Fərdin azad olmadığı, ölkədə gedən proseslərə nüfuz edə bilmədiyi cəmiyyət sonda mütləq avtoritar prinsiplərlə idarə ediləcəkdə. Əhməd bəy Atatürkün qurduğu Cümhuriyyətin bu yolla getməsinə, şəxsi hakimiyyət obyektinə çevrilməsini istəməirdi.

Odur ki çoxpartiyalılığın Türkiyənin siyasi həyatında mütləq bərqərar olacağına inanır, bu mənada sərənlərini sona qədər tərk etmədiyi Sərbəst Fırqənin tarixi təcübəsini yüksək qiymətləndirirdi: “Cümhuriyyətin yüksəlməsi və inkişafı üçün ikinci fırqəyə ciddi ehtiyac vardı. Cümhuriyyətin yüksək dəyərlərini hər şeyin fəvqündə görə bilmək qabiliyyətinə malik bir vətəndaş yeni fırqənin ortadan qalxmasını deyil, günbəgün daha da qüvvətlənərək Xalq Fırqəsi ilə yan-yanə yaşamasını arzu etməlidir. Qüvvətli bir ehtiyacın doğurduğu bu qurum onun-bunun, hər hansı fərdi iradənin hökmü ilə aradan qalxmasa ki! Onu doğuran ehtiyac həyatda ikən o mövcuddur və hər şeyə rəğmən günbəgün inkişaf etməlidir. Cümhuriyyətlə tək fırqə məfhumu yan-yanə dayana bilməz. Bu şərait süni şəkildə yaradılarda isə üzleşdiyimiz vəziyyət ortaya çıxır. Bəziləri bu vəziyyəti özləri üçün səadət saya bilirlər, amma onun Cümhuriyyət üçün məşum faciə olduğunu etiraf etmək lazımdır”.²¹

Peyami Sefa demokratiyadan, azad siyasi rəqabətdən imtina hesabına avtoritar xarakterli yad ideologiyaların Cümhuriyyətə sınınmaması təşəbbüslərinə qarşı Əhməd bəyin təkbaşına mübarizəsindən söz açaraq yazırdı: “Xüsusən həmin dövrdə məmləkətin bir çox münəvvərlərində və nətəuatında demokratiyaya qarşı illərlə davam edən bir yaylım atəşi başlamışdı. Bu cərəyanı körükləyən təhlükəli xarici ideologiyalar da vardı. Əhməd bəy mənim aramda demokratiyanın əsası və təkamülü baxımından böyük fikir fərqləri olmaqla bərabər, o zaman məmləkətə nüfuz etmək istəyən yabançı fikir toksinlərinə qarşı gənclikdə bir müqavimət qüvvəsi oyandırmaq üçün onunla müstərək cəhbə yaratdıq. Bu gün demokratiyanın hərətli tərəfdarları kimi tanınanların çoxu o zaman Əhməd bəyə və mənə qarşı hücumə keçmişdilər. Sevimli böyük dostum “Dövlət və fərd” kitabından sonra yenə həmin tarixlərdə “Sərbəst insanlar ölkəsində” əsərini əvvəlcə “Cümhuriyyət” qəzetinin sütunlarında, sonra isə ayrıca kitab halında nəşr etmişdi”.²²

Fikir azadlığını, demokratik və humanist dəyərləri qorumaq, onları xalqın sərəvatinə çevirmək üçün Əhməd Ağaoğlu, özü də daxil olmaqla, türk aydınlarının məsuliyyət payından açıq mətnlə danışırırdı: “Həqiqət budur ki, biz – türk münəvvərləri, yəni türk mühərrirləri, müəllimləri, professorları, qəzetçiləri, vəkili, doktoru, mühəndisi, xülasə, münəvvər zümərəsi Cümhuriyyət qarşısındakı vəzifəmizi ifa etmədik. İldən-ildə ırfan nuru sönməkdə, fikir sahələrimiz daralmaqdadır”.²³

Ziyalıları cəmiyyətdəki vəzifələrinin icrasına səfərbər etmək məqsədilə Əhməd bəy “Axın” qəzeti bağlanandan həyatının sonuna qədər İstanbul Topağacı səmtindəki evində fəlsəfi-siyasi diskussiyalar keçirirdi: “Atam hər bə-

²¹ Ahmet Ağaoğlu. “Yine Prensip Meselesi”. “Son Posta”, 10 Kasım 1930.

²² Peyami Sefa. “Ağaoğlu Ahmet”. “Cumburiyet”, 21 Mayıs 1939.

²³ Ahmet Ağaoğlu. “Vicdan Azabı Duymayanlara”. “Son Posta”, 12 Ocak 1931.

zar ertəsi evimizdə dövrün tanınmış fikir adamlarının iştirakı ilə böyük toplantılar düzəltməyə başladılar. – deyər Sürəyya xanım xatırlayırdı. – Yazıçılar, şairlər, filosoflar, ən ifrat solçu sayılan Nazim Hikmətdən tutmuş, ən ifrat sağçı Peyami Sefaya qədər bir çox fikir adamları həftədə bir dəfə evimizdə görüşür, düşüncələrini bir-biri ilə bölüşürdülər. Atam vəfat etdiyi zaman qəzetlər: “Türkiyədə intellektual toplantılar keçirilən yeganə ev də qapandı”, – deyər yazdırlar. Atamın ölümü ilə başa çatan həmin toplantıların o dövr üçün çox faydalı olması qənaətindəyəm”.²²⁴

Əhməd Ağaoğlu türk ziyalıların Cümhuriyyətin aparıcı qüvvəsinə çevirmək istəyirdi. Onun fikrincə, Atatürk dünya tarixindəki ən cəsarətli inqilablardan birini gerçəkləşdirmiş, Türkiyəni orta əsrlərdən çağdaş dünyaya gətirmişdi. İndi əsas vəzifə bu “modern müəssisələrə əhəngdar olan bir zehniyyətin təsisində” idi.

Hansı bucaq altında baxılırsa-baxılırsın, proseslərin mərkəzində Atatürkün qeyri-adi şəxsiyyəti, daim irəliyə can atan zəkası, məmləkəti dəyişdirmək və yeniləşdirmək ehtirası dayanırdı. “Sükun və istiqrar Qazi üçün yabançı bir aləmdir, – deyər Əhməd bəy böyük müasirinin səciyyəsinə açıqlayırdı. – Onun daim coşğun, öz içinə sığmayan, aşıb-daşan ruhu durmadan hərəkət istər. Onunla birlikdə gecələri gündüzə çevirənlər yaxşı bilirlər ki, O, durmadan yeyər, durmadan içər, durmadan danışar və durmadan mübarizə axtarar. Yalnız yatarkən, yəni haldan düşmüş vücudunu istər-istəməz bir qədər dinləndirərkən sükun bular. Çox qısa sürən bu dincəlmə zamanı keçər-keçməz, hələ yataqda ikən yenidən aşıb-daşmağa başlar”.²²⁵

²²⁴ Sürəyya Ağaoğlu. “Bir Ömür Böyle Geçti”, s. 83.

²²⁵ Ahmet Ağaoğlu. “Serbest Furka Hataları”, s. 46.

Türkiyə üçün “perpetuum mobile” – “aramsız işləyən maşın” funksiyasını öz üzərinə götürmüş Atatürkün məmləkətə ən lazım olduğu vaxtda, güc və enerjisinə, zəka və müdrikiyinə, mənəvi nüfuzuna ehtiyac duyulduğu mürəkkəb bir zamanda dünyadan köçməsi Əhməd bəyi dərinədən sarsıtmışdı. 1938-ci ilin 11 noyabr tarixi bütünlükdə Atatürk heyranı olan Ağaoğullar ailəsi üçün həyatlarının ən sarsıtılı, kədərli günü idi. Atatürkün adının və xatirəsinin evində həmişə yaşaması üçün Əhməd bəy onun ölümündən bir neçə ay sonra dünyaya gələn nəvəsinə (Səməd bəyin oğluna) Mustafa Kamal adını vermişdi... Cəmisə bir şeir kitabı ilə çağdaş türk poeziyasında özünəməxsus yer tutan Mustafa Kamal vaxtilə Atatürkün dilində daha çox əsəbi anlarında səslənən “Ağayev” soyağını özünə təxəllüs götürmüş, ədəbiyyat tarixinə “Mim Kaf Ağayev” kimi daxil olmuşdu...

Sürəyya xanım 1938-ci ilin noyabrında dəhşətli xəbərdən özünün və atasının düşdüüyü vəziyyəti təsvir edərək yazırdı: “Atatürkün öldüyü gün Üsküdədə məhkəmə iclasım vardı. Mənə elə gəlirdi ki, sanki bundan sonra həyat bütünlükdə dayanacaq. Nəhayət, ağlaya-ağlaya gəmiyə mindim, məhkəməyə getdim və dərhal da evə döndüm. Evdə anamın ölümü günlərində olduğu kimi matəm yeli əsirdi. Atam başını yazı masasının üstündə əyərək hönkür-hönkür ağlayırdı:

– O sanki yanar bir dağ idi, – deyirdi, – bəzən alov pükürürdü. Alovu mənə də qarşırdı. Amma bu, nə gözəl bir alov idi!”²²⁶

Səməd Ağaoğlu isə “Atam” adlı xatirələrində Türkiyə və türklüyün böyük itkisinin Əhməd bəydə doğurduğu təbəddülatların daha dərin psixoloji qatlarına enməyə çalışır.

²²⁶ “Ağaoğullar”, s.185.

mışdı: “Atatürkün ölümü – ən ümitsiz anlarında belə ağılna götürmədiyi bu ölüm onun ciddi düşüncələrə daldırmışdı. Həmişə gözəl və cazibədar saydığı həyata sevgisi də, bəlkə, ilk dəfə bu ölüm qarşısında sarsılmışdı. Atatürk öldüyü günlərdə atamın həyatında böyük daxili sarsıntı keçirdiyini göstərən bəzi təzahürlər meydana çıxmışdı. Çünki məhz bu zaman qocalmasından, vücudunun artıq yıpranmış olmasından daha tez-tez bəhs etməyə başlamışdı”.²²⁷

Lakin Əhməd bəy kimi güclü şəxsiyyətlər zamanın namərd gərclilərinin qarşısına heç vaxt sadəcə ah-vayla, şikayətlə çıxmırlar. Böyük itkilər sanki qeyb edilənlərin yerini, azca da olsa, doldurmaq, cəmiyyəti məhvərindən çıxmağa qoymamaq üçün onları yenidən mübarizə meydanına çəkir. Bu dəfə də belə olmuşdu. Məhz Atatürkün yoxluğunun təsiri altında Əhməd Ağaoğlu heç nəyə baxmadan qəzetçilik fəaliyyətini yenidən bərpa etməyin zəruriliyini anlamışdı. Oğlunun da yazdığı kimi, etnə də təsirləndiyi bu ölüm beş ildən bəri yorularaq, bezərək, usanaraq, bəzən Sizif əməyi sayaraq kənara çəkildiyi jurnalistika həyatına yenidən qayıtmasına bir vəsilə olmuşdu. Daha dəqiq desəm, Atatürk sevgisi, Atatürk heyranlığı, ən başlıcası isə Atatürkü qorumaq, yaşatmaq, böyük insanın varlığını hər yerdə, hər an hiss etdirmək ehtirası onun qələmə sarılmağa vadar etmişdi. Bu işi qəçilməz bir vətəndaşlıq və qədirşünaslıq borcu saymışdı. Çünki Cümhuriyyət qurucusu ilə gizli düşmənçilik aparənlər, sağlığında qarşısına çıxmağa cürət etməyənlər indi meydanı boş görüb fəallaşsa bilərdilər və nə qədər acı olsa da, artıq belə hərəkətiliyin addım səsləri eşidilməkdə idi.

Atatürkün ilke (prinsip) və inqilablarna müxalif qəzetlərin, məcmuələrin səhifələrində türk millətinə ikin-

ci həyat götürmüş böyük insanın şəxsiyyətini, əməl və mübarizəsini təftiş, təhrif, bəzən hətta təhqir edən qərəzli yazılar, az da olsa, görünməyə başlamışdı. İsmət İnönünün cumhurbaşkanı postuna yiyələnməsi ilə “Dövri-İsmət gəldi!” – deyər maddəlik üçün yeni büt tapanların əl-qolu açılmışdı. Belə şəraitdə xəstəliyinə, güc və enerjisinin tükənməsinə baxmayaraq, Əhməd bəy mətbuat ələminə qayıtmağı, Atatürk əleyhdarları ilə fikir mücadiləsi aparmağı özünün mənəvi borcu, insanlıq və vətəndaşlıq vəzifəsi saymışdı. Türk dünyasının böyük oğlunun adına və əməllərinə qara yaxmağa çalışan bəzi siyasi dəllallərə, muzzdlu qələm qoçularına: “Napoleon öləndən sonra heç bir fransız onun əleyhinə yazı yazmağı ağılna götürməmişdi”,²²⁸ – deyib onları utandırmağa çalışmışdı. Türk millətini, Atatürk də daxil olmaqla, bütün ulu insanlarına sayğı və sevgi ilə yanaşmağa səsləmişdi.

Atatürk itkisindən az sonra, öz ölümünə isə altı ay qalmış Əhməd bəy yaşadığı sarsıntıları qızı Tezerlə bölüşərək 1938-ci ilin dekabrında ona yazırdı: “Neçə gündür sənə məktub yazmaq istəyirdim. Qələmi əlimə alıram, mənə qərribə bir hal gəlir, iki kəlmə söz tapıb ard-arda düzə bilmirəm. Atatürkün vəfatı məni təsəvvür edilməyəcək dərəcədə sarsıtdı. Həyatımda ikinci kərədir ki, (buna bənzər böyük sarsıntı birinci dəfə ananızın ölümündə hiss etmişdim) özümü dərin və qaranlıq bir uçurumun kənarında gördüm, başım fırlandı. Onsuz (Atatürk nəzərdə tutulur – V.Q.) həyat mənə boş və acı gəldi. Onun içində, daxilimdə bu qədər yaşadığımı əsla təsəvvürümə gətirə bilməzdim. Bu günün özümdə belə Onun ölümünə inana bilmirəm. Daha doğrusu, bu ölümə alışa bilmirəm. Əslində, O özü bir həyat deyildimi? O nə tükənməz, hüdud bilməyən daşqın sel idi! Bəzən coşqun

²²⁷ Səməd Ağaoğlu. “Atamın dostları”. Bakı, 2016, s. 336.

²²⁸ “Ağaoğullar”, s. 185.

dəniz dalğaları kimi hiddət, bəzən Vəqnerin musiqisini andıran yaradıcı həmlələr, bəzən isə müdhiş fırtınaların başlanğıcı olan sıxıcı və boğucu sükunətlər! Onun bir dəqiqəsi digərinə bənzəyirdimi? O, hər şeyin gah fəvqündə, gah dərinliyində deyildimi!?

Budur, iyirmi ildən bəri Türkiyəni öz varlığı ilə ağışuna alan şəxsiyyət! Gözlərimiz, qulaqlarımız, ələlxüsus da qəlb və ruhumuz Onunla o qədər dolmuşdu ki, indinin özündə də Onu duymaqda və eşitməkdə davam edir, Onun yoxluğuna inanmırlar. Nə deyim, belə bir şəxsiyyətin itirilməsi qarşısında dərin heyrət və təəccüblə sükuta dalmaqdan başqa çarə yoxdur”.²²⁹

Qəlbin və ruhun dərinliklərindən gələn bu müdrik, ehtiraslı sətirlər həyatının son aylarını yaşayan 70 yaşlı xəstə qocanın qələmindən çıxmışdı. Onları yazdıran isə türklüyə tükənməz sevgi, Atatürk şəxsiyyətinə sonsuz ehtiram hissi idi...

Çünki Atatürk onun – türkçülüyn beşiyi başında dayanan intellektual kəsimin ən yorulmaz, ən mübariz nümayəndəsinin, “Türklüyə xidmət hər yerdə mübarəkdir, müqəddəsdir!” şüarını həyat amalına çevirən azərbaycanlı Əhməd Ağaoğlunun arzularını tam şəkildə olmasa da, həqiqətə çevirmişdi.

Təkcə elə buna görə dünya durduqca Atatürkü tapınmaq olardı...

EPİLOQ ƏVƏZİ

Ötən əsrin 40-cı illərində İstanbul Universitetində “İslam Ensiklopediyası”nın sözlüyü müzakirə olunarkən Əhməd Ağaoğlu haqda ayrıca məqalə verilməsi təklifi etirazla qarşılanmışdı. Etiraz edən Əhməd bəyin keçmiş mübarizə yoldaşlarından, intellektinin və qələminin keçmiş heyranlarından biri idi. Redaksiya heyətinin üzvü, ilahiyatşünas-alim, professor Halim Sabit Şibay bunun səbəbilə maraqlandıqda belə bir cavab eşitmişdi: “Olmaz, çünki Əhməd bəy mənim və dostlarımla əleyhinə məqalələr yazdı”. Bu sözləri deyən şəxs Atatürkü qarşı çıxanlardan olmuş, 1926-cı ildə Qaziyə sui-qəsdə təqsirləndiriləyənə görə mühakimə olunacağından qorxaraq ölkədən qaçmışdı. İstiqlal Məhkəməsinin hökmü ilə qiyabi məhkum edilmişdi. Yalnız Atatürkün ölümündən sonra siyasi ab-havanın dəyişməsi nəticəsində Türkiyəyə dönmüş, hətta yenidən mənsəb pillələri ilə irəliləyə bilmişdi. Həmişə atatürkçü mövqedə dayanan Əhməd Ağaoğlu isə həmin şəxsin hələ güc və qüdrət sahibi olduğu dövrdə həm Məclis tribunasından, həm də mətbuat vasitəsi ilə onunla bağlı tənqidi fikir və iradlarını açıq bildirməkdən çəkinməmişdi.

Halim Sabit Şibay illər sonra da miskin intiqamçılıq mərzindən xilas ola bilməyən “köhnə dostu” üzünü tutub demişdi: “Siz Ağaoğlu Əhməd bəylə “İttihad və Tərəqqi” dövründə də fikir və siyasət arkadaşı idiniz. Onun evində sizə dəfələrlə rast gəlmişəm. Hələ o zamanlar fikirlərinə heyranlıq bildirin, türklüyə, islam aləminə xidmətlərindən ən çox danışan siz idiniz.

²²⁹ Səməd Ağaoğlu. “Atamın dostları”, s. 336.

Bir də ki, Əhməd bəyin sizin şahidliyinizə ehtiyacı yoxdur. Adı Şərqi, Qərbi bir çox ensiklopediyalarında çoxdan yer alıb”²³⁰

Doğrudur, tarix nə şərt şəklini, nə də təəssüf hissini qəbul edir. Amma xalqa, mədəniyyətə böyük fayda verə biləcəkləri halda fəaliyyətlərinin qarşısına maneələr çıxarılan şəxsiyyətlər haqqında düşünəndə, istər-istəməz, “olsaydı”, “etsəydi” kimi şərt şəklində olan fellər yada düşür, istər-istəməz, acı təəssüf hissi keçirirən.

Əhməd bəy “həyatın xaricinə atıldığı, məəttəl və seyrçi bir vəziyyətə salındığı” 1931-ci ildən sonra həm Anadolu türklərinin, həm də ümumən türk xalqlarının tarixinə, mədəniyyətinə böyük töhfələr verə bilirdi. Bunun üçün kifayət qədər biliyi, potensialı, enerjisi və təcrübəsi vardı. Amma mümkün olmamışdı. Özünün dediyi kimi, onu “sivil ölümə məhkum etmişdilər”.

Atatürkün bu kədərli tarixçədə birbaşa rolu olmuşdumu?

Əvvəla, müasirlərinin bir səsə tərs, inadkar adam kimi səciyyələndirdikləri Əhməd bəy Sərbəst Fırqə olayından sonra meydan oxuyurcasına bir kənara çəkilmiş, uca səsə heç kəsə minnətçi düşməyəcəyini bəyan etmişdi. Təbii, Atatürk də onu dilə tutmağa lüzüm görməmişdi. Və arada müəyyən soyuqluq yarandığını sezən cumhurbaşkanının yaxın ətrafı, şərti desək, saray öz işinə başlamışdı...

Sarayın (sultan saraylarından tutmuş, müasir prezident saraylarına qədər!) qaribə bir xisləti var: o, homişə Roma papasından da çox katolik olmağa can atır. Əgər sultan, kral, padşah, imperator, prezident – xülasə, ölkənin birinci şəxsi yaxın çevrəsində olanlardan kiminsə soyuq davranırsa, ya da vəzifə iyerarxiyasının nisbətən aşağı pilləsində qərar tutan hər hansı bir qürurlu, ləyaqətli şəxs vəlinəməti ilə mübahisə edirsə, onun fikirlərinə etiraz bildirirsə, saray dərhal qərarını verir: hökmdarın üzünə ağ olan, mənliliyinə və qüruruna tapınan adama bizim aramızda yer olmamalıdır! Hətta bunu bəzən hökmdarın istəyinin xilafına etməkdan də çəkinmir. Çünki sədaqət nümayişində təəddüdə yer olmamalıdır.

²³⁰ Samet Ağaoğlu. “Babamın Arkadaşları”, s. 99.

Həyatının son illərində Əhməd Ağaoğlu yaşlı hökmdarların və sarayların tarixi qədr qədim olan bu sindromla üzləşmişdi.

Görünür, həmin səbəbdən də Türk Dil Qurumu yaradılarda Türk Ocaqlarının – illər boyu türk gəncliyinə dilinə, ulusuna, millətinə məhəbbət hissi aşılayan mənəvi məbədin dörd qurucu üzvündən biri olan Əhməd Ağaoğlu yada düşməmişdi.

Görünür, bu səbəbdən də Türk Tarix Qurumu yaradılarda Anadolu, Azərbaycan, İran türklərinə, yaxutlara, qədim etrusklara, türk dövlət və hüquq tarixinə dair onlarla əsərin müəllifi Əhməd Ağaoğlunu xatırlayan olmamışdı. Onun çağdaş türk tarixində oynadığı əhəmiyyətli rol yaddan çıxarılmışdı.

Şərq biçimli darülfünunlar Avropa qiyafəli universitetlərə çevrildəndə, əslində, Əhməd bəy kimi iki sivilizasiyanın qovşağında yetişən, Şərq və Qərb dillərini, mədəniyyətlərini dərindən bilən ziyahların dünyanın iki qütbü, keçmişlə gələcək arasında etibarlı mənəvi körpü olacağı unudulmuşdu.

Bir sözlə, bəlkə də Atatürkün ani hiddətindən, Əhməd bəyin “heç kimin önündə baş əymək istəməməsindən” bəhrələnen saray onu irəliləyişinə, sürətinə hamıdan çox sevindiyi dövlət məşinından vaxtından tez endirməyə tələsmişdi.

Aydın məsələdir ki, bütün bunların birbaşa “məmləkətin ehtiyaclarını və xalqın istəklərini hər kəsdən yaxşı və hər kəsdən əvvəl hiss edən Atatürkün” göstərişi ilə icra olunduğunu, yaxud Əhməd bəyin adının siyahılardan Atatürk tərəfindən pozulduğunu iddia etmək həqiqətə uyğun səslənməzdi.

Burada daha həssas məsələlər vardı. Son illərinin dostu Peyami Səfa, ümumi şəkildə də olsa, həmin həssas məqamlara toxunmuşdu: “Əhməd Ağaoğlu uzaq bir türklük aləmində doğulmasının ağır ruhi əzablarla dolu məsafəsi içərisində, üstəlik də orta idrakin hüdudlarını aşan böyük bir şəxsiyyət ölçüsünə yiyələndiyinə görə yazılan və siyasi həyatı ilə az dərk olunan bir insandır. Hər müstəsna ruh kimi o da orta idrakin yanlış təfsirinə uğramasının qəhr və qəzəbi içərisində öldü”.²³¹ Amma həyatının

²³¹ Peyami Səfa. “Ahmet Ağaoğlu”. “Cumhuriyet”, 21 Mayıs 1939.

son anına qədər ruhunda, cismində, varlığında yaşadığı iki böyük eşqin uğruna hər şeyini fəda etməyə hazır olmuşdu: "...onun düşüncə və ruh məhrəmliyinin dərinliyinə varanlar dərhal iki böyük eşqlə təmas halına gəlirdilər. Bunlardan biri türk, digəri insan sevgisi idi. Ağaoğlu eşqlərindən birincisinə qatı milliyyətçi, ikincisinə isə qatı demokrat və liberal münasibət bəsləyirdi"²³².

Onu Atatürkə yaxınlaşdıran, Atatürk ideyalarının və ideallarının əsgərinə çevirən də, çox güman, hər ikisinin də tapındığı bu iki müqəddəs eşq idi.

Mustafa Kamal Atatürk dövrünün böyük hərbi, siyasi və dövlət xadimi, İstiqlal Savaşının Qazisi, Cümhuriyyət qurucusu olmaqla yanaşı, həm də qüdrətli fikir adamı, yenilik və islahat carçısı idi. Xüsusilə həyatının son illəri türk insanının inkişafının qarşısını alan, ona qlobal, ümumbəşəri miqyaslara çıxmağa imkan verməyən "orta idrakin" keyfiyyətə daha yüksək milli, mədəni, mənəvi mərhələ ilə əvəzlənməsi, türk və insan sevgisinin dünyanın hansı guşəsində yaşamasından asılı olmayaq, yurddaşlarının, soydaşlarının qəlbində kök salması, yayılması uğrunda mübarizədə keçmişdi.

Tərəddüdsüz demək olar ki, aralarındakı bütün mübahisələrə, fikir toqquşmalarına baxmayaraq, keçici incikliklərə rəğmən Azərbaycan türkü Əhməd Ağaoğlu həmin mübarizədə onun ən sadıq müttəfiqlərindən, silahdaşlarından biri idi və həyatının sonuna qədər də belə qalmışdı.

²³² Peyami Sefa. "Ahmet Ağaoğlu". "Cumhuriyet", 21 Mayıs 1939.

Kitabda Yeni Türkiyənin qurucusu Mustafa Kamal Atatürklə türkçülük fikir axınının öncül nümayəndələrindən biri kimi tanınan böyük soydaşımız Əhməd Ağaoğlu arasındakı münasibətlər nəzərdən keçirilir. Kifayət qədər mürəkkəb xarakter daşıyan, bəzən gərgin mübahisə və fikir toqquşmalarına meydan açan bu münasibətlər Qurtuluş Savaşıның geniş vüsət aldığı 1921-ci ildən Atatürkün həyatının sonuna qədər davam etmişdir. Əhməd bəy Atatürkün simasında türk millətinin və dövlətinin xilaskarını, Atatürk isə onun şəxsində Cümhuriyyətin, laik və demokratik düşüncənin, türk milli idealının ən atəşin tərəfdarlarından birini görmüşdü. Kitab tarixçilər, politoloqlar, türkoloqlar, ümumən geniş oxucu auditoriyası üçün nəzərdə tutulmuşdur.

VİLAYƏT QULİYEV
ATATÜRK VƏ ƏHMƏD AĞAOĞLU

5.99 ₼

QANUN
NƏŞRİYYATI

QANUN NƏŞRİYYATI
kitab sifariş (012) 431-16-62
və www.qanun.az saytında

www.fb.com/qanunpublishing

www.instagram.com/qanunpublishing